חדוה ישכר

צומת יולי
1985

הרהור פמיניסטי בעקבות
תכנית החירום לייצוב המשק

צומת יולי 1985

צומת יולי 1985

הרהור פמיניסטי בעקבות
תכנית החירום לייצוב המשק

חדוה ישכר

פרדס הוצאה לאור

Hedva Isachar

July 1985 Crossroads

Feminist Reflections Following the
Israeli Economic Stabilization Program

עריכה לשונית: סלין אסייג

ISBN: 978-1-61838-238-2 :מסת״ב

ת״ד 33709, חיפה 3133602

e-mail: contact@pardes.co.il

תשע״ו 2016

Printed in Israel

לדן קנטי

הַכֶּסֶף מְפוֹצֵץ אוֹתִי מִבִּפְנִים, כְּמוֹ הַתּוֹלָעִים,
הַכֶּסֶף הוּא קוּרֵי הָאָבִיב הַמְּתוּחִים בָּאֲוִיר
בֵּין הָעֵצִים סְבִיב בֵּית הַחוֹלִים.
הוּא כְּבָר לֹא אָבִי, הַכֶּסֶף,
הוּא דְּבָרִים קְטַנִּים שֶׁנִּמְצָאִים בְּכָל מָקוֹם

דליה פלח, מתוך השיר ״הכסף״*

וְעַכְשָׁו כְּשֶׁכֻּלָּנוּ קְצָת עֲשִׁירִים בִּגְלַל הַקַּפִּיטָלִיזְם הַמָּתוֹק
כֻּלָּנוּ יְכוֹלִים לָשֶׁבֶת מִתַּחַת לְרֶפְּרוֹדוּקְצְיָה מְקֻמֶּטֶת
וְלִזְרֹק אֶת כּוֹס הַקָּפֶה עַל הַמְּנַקָּה הַשָּׁחוֹר שֶׁלָּנוּ
כִּי כְּמוֹ שֶׁאָמַר מִילְטוֹן פְרִידְמָן הַחֵרוּת הִגִּיעָה עִם הַקַּפִּיטָל
וּכְאִשָּׁה אֲנִי יוֹדַעַת לְהַעֲרִיךְ אוֹתָהּ

תהל פרוש, מתוך השיר ״על העבודה״**

* בתוך: אנתולוגיה לשירה חברתית: מחאת כפיים. עורכים: גלעד מאירי, נועה שקרג׳י, דורית ויסמן. מקום לשירה, 2013.

** בתוך: בצע. מוסד ביאליק, 2014.

תוכן העניינים

פתח דבר

איך נולד ספר תיעודי? מתוך חידה שאת מחפשת את פתרונה? מדברים ששמעת, שיעור שלמדת או טקסט שהחזיר אותך לעבר? ואולי מן הרצון שכותבות פמיניסטיות מכירות היטב, להעניק קול ונוכחות לנשים שהודרו מאירועים היסטוריים. לא כיוון שהן נעדרו מהם או לא לקחו חלק בהם, אלא כי הסיפור שלהן נאלץ להמתין לזו שגילויו תהיה למשימת חייה.

אם כן, מה מכל אלה הוליד את הספר הזה? אלה, וגם הדחף המעורר את יצר התיעוד, לחפור לעומק שכבות המציאות כדי למצוא את נקודת האפס בסיפור מתמשך שמקורותיו מטושטשים. הסיפור שאני מתכוונת לספר כאן, כדי להבהיר לעצמי שאלות פתוחות על אודות הפוליטיקה הכלכלית בעשורים האחרונים, הוא סיפור הולדתו של הניאו־ליברליזם בישראל. הוא לא נולד ביום אחד, אך בתודעתנו לידתו קשורה בטבורה אל תכנית החירום לייצוב המשק שאושרה באחד ביולי 1985 בממשלת האחדות הלאומית שבהנהגת המערך והליכוד. זה היה רגע היסטורי ממשי, ובה בעת צומת מטפורי שבו נפגשו בישראל קפיטליזם חדש, רעיונות ניאו־שמרניים ואינטרסים פוליטיים מקומיים ובינלאומיים. עד אמצע שנות התשעים הושלמה הטמעת המדיניות הכלכלית הניאו־ליברלית בתיקוני חקיקה שהותאמו לשינויים המבניים במשק. חברות ממשלתיות ושירותים ציבוריים הופרטו; המשק נפתח להגירת עבודה; העסקת עובדות ועובדים באמצעות קבלני כוח אדם הפכה לתופעה נרחבת, והעבודה המאורגנת ספגה מכה קשה אך לא ניצחת.

עם מעט עזרה מידידותיי

בחורף 2011 חיפשתי נושא להרצאה בכנס מרקס. הכנס עתיד היה להתקיים לקראת האביב במועדון "הגדה השמאלית". בשיטוט במרחבי המרשתת אחר מילות המפתח "קפיטליזם" ו"פמיניזם"

מצאתי את מאמרה של ננסי פרייזר, פילוסופית מדינית והוגה פמיניסטית אמריקאית חשובה, שכותרתו "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה".[1]

פרייזר כותבת כי המבט לאחור מגלה לנו שהגל הפמיניסטי השני הופיע בארצות הברית בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים במקביל לתפנית היסטורית באופי הקפיטליזם. מקפיטליזם בפיקוח המדינה ששילב צמיחה כלכלית עם חלוקה חברתית המכונה פורדיזם,[2] הוא השתנה לקפיטליזם פוסט־תעשייתי, פוסט־פורדיסטי, גמיש, ערמומי ודורסני במיוחד. אין מדובר בכלכלה בלבד, אלא בתרבות פוסט־תעשייתית, צרכנית ומבוזרת המתבססת על טכנולוגיות המידע, על הפיננסים ועל תעשיית השירותים, שהחליפו את תעשיית הייצור ההמוני. אפיון נוסף של הקפיטליזם המאוחר הניאו־ליברלי הוא ריכוז של עושר בלתי נתפש בידי מיעוט של אילי הון ותאגידי ענק באמצעים שהמדינה מתירה להם, כמו השתלטות על נכסי ציבור וניצולם של עובדים ועובדות. התרחבותם של הפערים החברתיים והצטמקות מעמד הביניים, שנחשב כחיוני לכלכלה בריאה ולדמוקרטיה יציבה, הפכו לסימני ההיכר של חברות מפותחות וביניהן ישראל.

הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD) קובע בדו"ח ממאי 2015 כי הפער בין עשירים לעניים ברוב המדינות הוא כיום הגבוה ביותר בשלושים השנה האחרונות. במדינות החברות בארגון עשרת האחוזים העשירים ביותר באוכלוסייה משתכרים פי 9.6 מהעשירון התחתון, לעומת פי 7 בשנות השמונים. אמנם בכמה מן המדינות המתפתחות, ובמיוחד באמריקה הלטינית, האי־שוויון בשכר הצטמצם, אך פערי ההכנסות נותרו גבוהים מאלה שבמדינות המפותחות.[3]

במאמרה ננסי פרייזר תוהה אם רק במקרה התפתחו הפמיניזם של הגל השני והניאו־ליברליזם זה בצד זה ובאותה תקופה, או שמא הייתה זיקה כלשהי ביניהם? פרייזר סבורה שאכן הייתה זיקה בין הפמיניזם לקפיטליזם הניאו־ליברלי. בין מאפייניו החדשים של הקפיטליזם המאוחר היא מונה את יכולתו לספוג אל תוכו את המאבק הפמיניסטי

1 Fraser, Nancy. “Feminism, Capitalism, and the Cunning of History”. *New Left Review*, 56 (2), 97-117, 2009

2 כשם המודל הקפיטליסטי־תעשייתי של חברת פורד לייצור מכוניות בתחילת המאה העשרים.

3 OECD. *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*. OECD Publishing, 2015

לשחרור האישה ולפרש פירוש ניאו־ליברלי את הביקורת הפמיניסטית שהועלתה בשנות השבעים נגד ההגמוניה הגברית. הקפיטליזם החדש המציא "רומן חדש", היא כותבת, של קידום נשים ושל צדק מגדרי כשהוא משתמש, בנכלוליות של פתיין מנוסה, ברעיונות שהפמיניזם סיפק לו בשפע כדי שיוכל להמשיך ולצבור את הונו. מצד אחד נמשכות אליו נשים בעלות מקצוע מן המעמד הבינוני הנחושות להבקיע את תקרת הזכוכית, ומצד אחר הוא מושך נשים מן הפרולטריון המעורער, המועסקות בחלקי משרות ובשכר נמוך ושמחות להשתחרר מסמכות מסורתית. ענפי תעסוקה מגוונים נפתחו בפני נשים, והתוצאה היא שחל פיחות חריף ברעיון הקפיטליסטי הישן של "שכר המשפחה" שבאחריות הגבר. לדעת פרייזר, שכר המשפחה, או המשכורת המפרנסת, הוא מושג מפתח להבנת יחסי הקרבה שנוצרו בין הפמיניזם של הגל השני ובין הקפיטליזם החדש, הניאו־ליברלי. מנקודת מבט פמיניסטית, היא קובעת, מדובר בסיפור טרגי של "יחסים מסוכנים" בין קפיטליזם ופמיניזם.

אם כן, מדוע שתקה הביקורת הפמיניסטית בעניינו של הקפיטליזם הניאו־ליברלי? על כך כותבת פרייזר כי בשנות השבעים היה קשה ואף בעייתי לבקר את הקפיטליזם המאורגן במדינת הרווחה, נוכח המתקפות חסרות הרסן שהוא ספג מצד חסידי השוק החופשי. הוגות פמיניסטיות ביקורתיות העדיפו לעסוק בביקורת התרבות תוך זניחת האקטיביזם הפוליטי. פרייזר סבורה שבאותו רגע היסטורי, שבו היה צריך להשקיע מאמצים בביקורת הכלכלה הפוליטית, עסקו פמיניסטיות רדיקליות בפוליטיקת הזהויות שהחליפה את הדיון המעמדי.

ממאמרה של פרייזר המשכתי אל ספרה של הסוציולוגית האמריקאית הסטר אייזנשטיין, פמיניזם מפותה.[4] אייזנשטיין עוסקת בשימוש שעושות האליטות הגלובליות ברעיונות פמיניסטיים כדי לנצל את כוח העבודה הנשי בעולם. לטענתה, אף על פי שהפמיניזם של הגל השני

4 Eisenstein, Hester. *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*. Paradigm Publishers, 2009
אין זה מקרה שמאמרה של פרייזר, כמו גם ספרה של אייזנשטיין, ראו אור ב־2009, זמן לא רב לאחר פרוץ המשבר הפיננסי העולמי ב־2008, שבהמשכו התברר כמשבר הקפיטליזם שאינו מצליח "לרפא את עצמו". המשבר עורר מחאה חברתית חובקת עולם, וכן חשיבה מחודשת, ביקורתית, על התפקיד שמילא השמאל החדש במערב בשנות השישים המאוחרות ובתחילת שנות השבעים בפיתוח התשתית לרעיון הניאו־ליברלי.

נבנה על יסודות של מסורת אנרכו־סוציאליסטית רדיקלית, על פמיניזם אפרו־אמריקאי ועל פוליטיקה פמיניסטית שצמחה בעולם השלישי, הדגישו הרעיונות הדומיננטיים של התנועה הפמיניסטית את מרכזיות ההישג האישי והמימוש העצמי בשוק העבודה. אלה הם רעיונות טבעיים לשיטה הפוליטית התומכת בקפיטליזם ובכלכלת שוק חופשי שמקדמת תחרותיות.

למאבק על זכויות עובדות ועובדים לא ניתנה עדיפות בסדר היום הפמיניסטי הליברלי ההגמוני, וכפועל יוצא מכך קיבלנו שוק עבודה שעבר נישוי, המתבטא ברמות שכר נמוכות לכלל השכירים, ובמיוחד לנשים, ניצול מחפיר של מהגרות ומהגרי עבודה במערב, וסדנאות יזע באזורי סחר חופשי בעולם השלישי. המהפכה הפמיניסטית, כך אייזנשטיין, לא הייתה אלא מהפכה בורגנית, והפמיניזם נעשה לשפת המודרניזציה הקפיטליסטית.

להיזכר במה שאי אפשר לשכוח

שאלתי את עצמי: אם צודקות פרייזר ואייזנשטיין, הרי גם אני, פמיניסטית בת דור הגל השני שהגיע לישראל מן המערב האנגלו־סכסי בפרוס שנות השבעים, חטאתי בשיתוף פעולה עם הקפיטליזם החדש. איך?

באחד ביולי 1985 כבר מלאו לי 39 שנים. הספקתי לצבור ותק של כארבע־עשרה שנים כעורכת תכניות במחלקה למשדרי תעודה ב״קול ישראל״, הרדיו הציבורי של ישראל. גזירי עיתונים מצהיבים ששמרתי לאורך השנים מזכירים לי כמה מן התכניות שערכתי בשנות השבעים המאוחרות ושנות השמונים המוקדמות. אלה היו ימי הרדיו הטובים, שבהם כל עיתון שכיבד את עצמו החזיק מדור לביקורת רדיו.

ברבות מתכניותיי עסקתי בשאלות חברתיות ופוליטיות אקטואליות. הייתי עם האצבע על דופק החיים בישראל. חרשתי את הארץ לאורכה ולרוחבה וראיינתי עשרות, אם לא מאות, גברים ונשים שתחומי העניין והעיסוק שלהם כיסו את כל מרקם החיים. עולם העבודה עניין אותי במיוחד. אם כן, איך ייתכן שמהפך כלכלי כה עמוק ומשפיע שהיה מקופל בתכנית החירום הכלכלית חמק ממני בזמן התרחשותו?

אחד ביולי, תחילת החופש הגדול. כמו בכל שנה יצאתי לחופשה קצרה עם שני ילדיי, שהגדול מביניהם היה באותו זמן בן עשר והקטן בן ארבע. באותו בוקר קראתי ביומון הארץ, שתמך בתכנית, את פרטיה שהודלפו לעיתונאים. מן הסתם לא חמקה מעיניי הכותרת "כסאח על השכירים" שניתנה לתכנית בעל המשמר. לא נסערתי מן הכותרות. גם בעיניי התכנית הייתה מהלך חיוני לבלימת האינפלציה, שתפחה לממדים מפלצתיים והטריפה גם אותי, אף על פי שלמדתי לחיות אתה. הציבור בכללותו למד לחיות אתה, בלי לתהות על מקורותיה וסיבותיה, ובזכות מנגנוני ההצמדה שהממשלה העמידה לרשותו התייחס אליה במשך רוב שנותיה באדישות. בעלי הרכוש אף הרוויחו בזכותה. וכולנו היינו שקועים באסון המלחמה בלבנון.

את נסיגת הצבא אל דרום לבנון ביוני 1985 אני זוכרת היטב. את כל אירועי מלחמת לבנון הראשונה אני זוכרת מיומה הראשון ואף קודם לכן. מלחמה פורצת כמו רעם ביום בהיר גם לאחר תקופת המתנה מורטת עצבים. היא אינה זוחלת לשיעורין בדומה למשבר כלכלי שמתפתח בדרך פתלתלה עד הרגע הדרמטי שבו הוא מוגדר כאסון המחייב, לדעת קובעי המדיניות, טיפול מכאיב. מלחמה מקבעת את הזיכרון ברגע המסוים שבו נודע לך על פריצתה. וזו הייתה המלחמה הראשונה שנגדה התארגן קול נשי חזק ומשפיע, שהתעצם במהלך שנות השמונים, עד שלאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה בדצמבר 1987 קיבל ביטוי בתנועת ההתנגדות הבלתי אלימה לכיבוש של "נשים בשחור".

כוונתי בדברים אלה היא שבשנים שבהן לפי פרייזר ואייזנשטיין פלירטט הפמיניזם ההגמוני המערבי עם הקפיטליזם החדש, פמיניסטיות בישראל היו עסוקות בהתנגדות למלחמה, להתעצמות המיליטריזם ולהמשך הכיבוש בשטחים הפלסטיניים. העשור הכלכלי האבוד שהחל לאחר מלחמת יום הכיפורים ונמשך עד יישומה של תכנית החירום לייצוב המשק לא היה בסדר היום הפמיניסטי בישראל. ממילא, התכנית הכלכלית תפסה את הקהילה הפמיניסטית כשהיא בלתי מוכנה ובלתי מעורבת, בדומה לרוב הציבור.

מוזר היה בעיניי להיווכח שבעיתונים היומיים באותה תקופה יוחד מקום שולי למדי לענייני כלכלה שוטפים ולתעסוקה, אלא אם כן היה להם ערך חדשותי מובהק. מוזר לא פחות היה לראות כמה מעט

עיתונאיות חרגו מן התחומים, המדורים וכתבי העת המזוהים כנשיים. המבט לאחור מגלה שממה מגדרית רחבה בעיתונות היומית, בה בשעה שכלל ענפי המידע והפרסום פתחו לפני נשים משרות מקצועיות שמעבר לתפקידי מזכירות או פקידות.

תכנית החירום הכלכלית, לעומת זאת, זכתה להבלטה רבה בכותרות ראשיות, בידיעות בלעדיות ובמאמרי פרשנות מעמיקים לאורך השנה כולה ובעיקר בעיתונות המזוהה עם מפלגות השמאל. אולם רק כותבים בודדים התייחסו בחומרה להחלטת הממשלה בדבר אישורן של תקנות ההגנה (שעת חירום) המנדטוריות למשך שלושה חודשים, לתפקיד שמילאה ארצות הברית בקבלת התכנית ולבעייתיות של חוק ההסדרים. החוק התקבל כחודשיים לאחר יישום התכנית בחסות צווי החירום, ומובא מאז לאישור הכנסת יחד עם חוק התקציב.

עד תום העשור הראשון של המאה העשרים ואחת, מדינת ישראל שברה שיאים במספר העניים ביחס למדינות המפותחות, במספר המיליונרים שהכפיל את עצמו והחריף את האי־שוויון ובריכוז ההון בידיים פרטיות. שיעור המועסקים בישראל באמצעות חברות כוח אדם וקבלני שירותים הוא הגבוה מבין המדינות המפותחות. בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת כבר נמנתה ישראל עם ליגת העל של המדינות הקפיטליסטיות. היא נותרה עם ריבונות מוחלשת כנגד תאגידים רב־לאומיים וטייקונים מקומיים ואנחנו, העם, נותרנו עם הזכות למחאה מכורסמת ומוגבלת.

אני חוזרת ומתבוננת בתכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק ובהשלכותיה על נשים עובדות. אני מנסה להבין את המציאות שהתהוותה מאז במבט מחודש, שנושא מטען כבד בן שלושים שנה.

הספר בנוי כשיטוט סקרני בין כתבים פמיניסטיים, מחקרים, כרונולגיה עיתונאית, זיכרונות אישיים, שיחות עם נשים שכתבו וכותבות בנושאי כלכלה, פגישות עם חוקרות מגדר ויחסי עבודה, ועם מנהיגות עובדים ועובדות שהובילו מאבקים בעבר ובהווה.

תנועת הספר היא על שני צירים מרכזיים: ציר התכנית הכלכלית לייצוב המשק, סיבותיה והשלכותיה על עובדים ועובדות, וציר צמיחת הפמיניזם בישראל בשנותיו המעצבות: שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. נקודות המפגש, המחלוקת וההתנגשות בין קפיטליזם ופמיניזם הן המעניינות אותי.

את המושג "מבט מחודש" אני שואלת ממאמרה הידוע של המשוררת והמסאית הפמיניסטית האמריקאית אדריאן ריץ', "כאשר אנחנו המתות מתעוררות: כתיבה כמבט מחודש".[5] ריץ' מציעה לבחון מחדש טקסטים ישנים בעיניים רעננות וביקורתיות. היא חושבת כי קריאה או בחינה כזאת היא "אקט של הישרדות" בעבור נשים, ושעלינו להכיר את עצמנו באמצעות הנחות היסוד שבהן הספיגו אותנו במהלך חיינו. הדחף להכרה עצמית, כותבת ריץ', הוא יותר מאשר חיפוש אחר הזהות הנשית, הוא חלק מהסירוב של האישה להרס עצמי בחברה שבשליטה גברית. כך גם הספר הזה בשבילי.

תודתי נתונה מעומק לבי לנשים שנענו לבקשתי והסכימו לשתף אותי בניסיון החיים שלהן, בידע שרכשו ובתובנות שגיבשו במהלך שנים רבות של עבודה, התנסות, מחשבה וכתיבה. אני אסירת תודה לדוקטור חן משגב ולפרופסור אורלי בנימין על קריאתם הביקורתית והחכמה, ועל הערותיהם והארותיהם החשובות. תודה לתמר גוז'נסקי על ידענותה העמוקה ובקיאותה הרחבה בעולם העבודה ובתולדות המאבקים המעמדיים והמקצועיים של עובדים ועובדות בישראל; וכן לארכיון העיתונות בספריית בית אריאלה בתל אביב־יפו, ולעובדות הארכיון מסבירות הפנים. תודה מיוחדת לדוקטור שרי אהרוני, עורכת סדרת העיון בהוצאת פרדס, ולסלין אסייג, על שלא חסכו ממני עבודה ואף עזרו לי ליהנות ממנה. את האחריות המלאה לַכָּתוב אני שומרת לעצמי בלבד.

ואחרונים לתודה — ראשונים לאהבה הם בני ובנות משפחתי, שחברתם הופכת את החיים לאפשריים.

5 Rich, Adrienne. "When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision". *College English*, 34 (1), 1972

אישה כלכלית לא נולדת כי אם נעשית

Homo Economicus, האדם הכלכלי, נולד בבריטניה בשלהי המאה השמונה־עשרה, תחילת המאה התשע־עשרה. רוב שנותיו במאה העשרים עברו עליו בארצות הברית. הוא עוצב כמודל תיאורטי בדמות יוצריו: גברים לבנים, אינדיבידואליסטים ומשכילים, שהעידו על עצמם שהם רציונליים ושקולים, ושהתנהגותם הכלכלית ניתנת לחיזוי. שאיפתו העיקרית של האדם הכלכלי הייתה ונשארה לצבור הון שלא מעבודתו העצמית אלא על ידי ניצולם של אחרים.

בהקשר הזה נהוג לצטט את אדם סמית, מאבות הכלכלה המודרנית, שכתב ב־1776 בספרו עושר העמים: "לא בחסדי הקצב, מבשל הבירה או האופה מוגשת לנו סעודת הערב, אלא מתוך דאגתם לאינטרס האישי שלהם." מאליו יובן, שהאדם הכלכלי היה בן יחיד, יתום מאם אך לא חסר פינוקים, שהעתירו עליו נשים שהקיפו אותו וריפדו את דרכו אל העושר, ביניהן זוגתו ואם ילדיו, המנקה, המטפלת והמשרתת, שלא היה להן חדר משלהן, והן היו חסרות נוכחות ושקופות בדרכן המיוחדת. וכפי שהעירה סימון דה בובואר: המציאות שבה נשים מחזיקות את המוסדות הקפיטליסטיים בחברה כגון נישואים, כנסייה, צבא, תעשייה, מסחר זעיר ועוד ענפי שירותים הנשענים על עבודה חלקית וזולה, לא חדרה לתודעתם של מנסחי התיאוריות הכלכליות.[1]

לקראת שלהי המאה העשרים גילה הומו אקונומיקוס סימנים של קשיי הסתגלות לעידן האלקטרוני ולחברת הידע, והוכרז כבלתי רלבנטי לאופיו המשתנה של הקפיטליזם. הסתמן צורך בעיצוב מודל כלכלי אחר, אינטואיטיבי יותר, חברתי יותר, מסוגו של הומו סוציו־אקונומיקוס המחובר למציאות ומנסה להוכיח כי יש כלכלה צודקת,

1 מתוך ריאיון שהעניקה סימון דה־בובואר לג'ון ז'ראסי (Gerassi) במלאות 25 שנה לספרה המין השני. הריאיון פורסם ב־*Society*, גיליון ינואר־פברואר 1976. הוא תוקן ב־1995 בידי אנדי בלנדן (Blunden).

ויש מקום לרגש המוסרי גם בשיקולים כלכליים. כך או כך, מטרת החיפוש אחר המודל הכלכלי האידיאלי היא לשמר את הקפיטליזם בבריאות טובה לנצח ולא להציע לו חלופה אמיתית.

מפתחי המודלים הכלכליים המעודכנים השתמשו היטב במחקרים פסיכולוגיים וסוציולוגיים שחתרו תחת אפיון הנשים כיצורים הפועלים לפי הרגש, והפריכו את ההבחנה המגדרית בין אינטואיציה שנתפשה כמאפיין נשי ובין רציונליזם שנתפש כמאפיין גברי. אולם עד כה טרם נולדה בהגות הפמיניסטית מי שנוכל לקרוא לה Famina Economica שתשמש מודל חלופי שלם ומנומק להומו אקונומיקוס ולצאצאיו. הגישה הידועה כ־Womenomics, שכוונתה להסיט את הכוח הכלכלי מגברים לנשים עודה אוטופית במידה רבה, והדוגמאות המעטות של צעירות ההופכות את הנוכחות שלהן ברשתות החברתיות לעסקים פורחים מטעות לחשוב כי המרשתת היא יקום האפשרויות הבלתי מוגבלות לאלופות המקלדת.

כלכלת רוב הנשים בישראל, כמו בעולם, מתבססת על כוח העבודה העצמי של האישה, שעיקרו עבודה במשק הבית בחינם או מחוץ לבית בשכר. ומעבודת הכפיים שלך ספק אם תצליחי להתעשר.[2] הפרספקטיבה הכלכלית אינה מספיקה להתבוננות מעמיקה בתופעות חברתיות, וכדי להבין אותן לאשורן יש לתעד ולנתח, כפי שמצביעות כלכלניות פמיניסטיות, גם את ההיבטים התרבותיים והפוליטיים הממוקדים בנשים. תחום המחקר האקדמי המוכר כ"כלכלה פמיניסטית" מציע מודל אחר ומורכב יותר להומו אקונומיקוס בדמותו המושגית של סובייקט, המעניק ערך כלכלי למרכיבים כגון רווחה חברתית והתפתחות אנושית, ולא רק לסחורות ולשירותים דוגמת מדד התוצר הגולמי המקומי.

2 ברשימת עשרים האנשים העשירים ביותר בישראל לפי מגזין *TheMarker* מיוני 2014 נמצאת אישה אחת בלבד — שרי אריסון, שעושרה מתבסס על ירושת אביה. הונם של 500 העשירים ביותר בישראל עלה בשיעור ממוצע של יותר מ־11 אחוז בשנה, מאז החל העיתון את דירוג העושר, לפני 12 שנה. הנתונים, כך לפי העיתון, מראים שהאי־שוויון הכלכלי גדול כיום לא פחות משהיה בתחילת המאה העשרים, או בסוף המאה התשע־עשרה. הונם המצרפי של 500 העשירים ביותר בישראל הסתכם ב־2014 בכ־100 מיליארד דולר, וזאת בשעה שכ־50 אחוז מן העובדים והעובדות משתכרים פחות מן השכר החציוני העומד, נכון לזמן הזה, על כ־6,500 שקל בחודש. נתון זה מעמיד את ישראל כמדינה מובילה במדד העוני בין מדינות הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח (OECD).

The Feminine Mystique, פרי עטה של בטי פרידן, היה הספר הפמיניסטי הראשון שהוציא לאור את תשוקת האישה להימלט מתעוקת משק הבית אל עולם העבודה בשכר. עם הופעתו ב־1963 נעשה הספר לרב־מכר מכונן.[3] בטי פרידן, ששם נעוריה היה נעמי גולדשטיין, נולדה ב־1921 בפאוריה שבמדינת אילינוי, ארצות הברית, ובצעירותה הייתה פעילה באיגוד מקצועי. הרקע המרקסיסטי שלה שימש אותה גם בעבודתה כעיתונאית. לימים היא נמנתה עם מייסדות "ארגון הנשים הלאומי האמריקאי" (NOW). ספרה חשף דילמות של נשים בנות דורה, בוגרות קולג׳ כמוה, שמצאו את עצמן לכודות בפרברי מעמד הביניים. הן תיארו לפניה חיים בתחושת מלכוד ברווח הצר בין המטבח לחדר הילדים, והביעו אכזבה מחוסר הסיכוי למצות את השכלתן ואת כישוריהן בעבודה מספקת תמורת שכר מחוץ לבית. פרידן כינתה את התופעה בשם "הבעיה שאין לה שם". אדריאן ריץ׳ הגדירה את הבעיה במילים "לעשות קריירה מפרפקציוניזם של משק בית". זו "קריירה" שמבודדת נשים זו מזו ומנתקת אותן מן המרחב הציבורי. פרידן קראה לנשים לצאת מן הבית לעבודה בשכר, כדי לרכוש עצמאות כלכלית ולהשתחרר מן התלות בגבר מפרנס.

ספרה של פרידן התקבל בביקורתיות עוינת שחצתה עמדות רעיוניות ופוליטיות. השמרנים טענו שהיא מאיימת על היציבות החברתית הבורגנית. פמיניסטיות ליברליות כמו גלוריה סטיינם, מאמהות הפמיניזם של הגל השני בארצות הברית וממייסדות המגזין הפמיניסטי *Ms*, טענו שאף על פי שספרה של פרידן הופיע בתקופת השיא של המאבק לזכויות האזרח היא התעלמה מחייהן של נשים שעבדו מאז ומתמיד ולא היו שותפות לחוויית השעמום הקיומי של נשות הפרברים הלבנות, המתוארת כמיתוס נשי כוזב. סטיינם ייחסה חשיבות רבה לעבודה תמורת שכר. במאמרה משנת 1979 "חשיבותה של עבודה", המופיע בספרה מעשים מכעיסים ומרידות של יומיום,

3 למרבה התמיהה הספר לא תורגם עד כה לעברית, זולת פרקים ספורים שפורסמו במקראות של ספרות פמיניסטית קלאסית. התרגומים שהוצעו לכותרת הספר, כמו "המיסטיקה הנשית", "הילת הנשיות" או "המסתורין הנשי", אינם משקפים את כוונת הסופרת, שהרי אין כל הילה או מסתורין נשי במטבח או בחדר הילדים, שבהם התהוותה "הבעיה שאין לה שם". אני מקבלת את הצעתה של הסוציולוגית הפמיניסטית סילביה פוגל־ביז׳אוי לפרש את המילה Mystique שבכותרת הספר כמיתוס כוזב שבבסיס ההבניה החברתית של האישה כעקרת בית ואם מאושרת. ספרה של פרידן נועד לנפץ את המיתוס הנשי השקרי הזה.

התקוממה סטיינם נגד מה שהיא פירשה כהתנצלות של נשים על כך שהן "נשיםעובדותכיהןחייבות". כן, כך, בנשימה אחת.[4] היא קראה לנשים להפסיק להתנצל על עבודה תמורת שכר ולא לחוש אשמות בהזנחת הילדים שלהן. היא רואה בעבודה היצרנית מרכיב טבעי בחיי בני אנוש ואחד מן התענוגות האנושיים. מכיוון הזרם הרדיקלי בתנועה הפמיניסטית הזכירו פמיניסטיות אפרו־אמריקאיות לפרידן ולסטיינם שהתענוג שמור כולו לנשים לבנות, משכילות ומבוססות מבחינה כלכלית. מרבית הנשים האפרו־אמריקאיות השתכרו שכר נמוך תמורת יום עבודה ארוך והיו "לבטח מכנות את הזכות להישאר בבית בשם 'חירות'," כפי שכתבה בל הוקס בספרה משנת 2000 פמיניזם זה לכולם.[5]

בספרה האחר, תיאוריה פמיניסטית: משוליים למרכז, מאשימה הוקס את הפמיניזם הלבן בניתוק ממשי ותודעתי מכלל הנשים האחרות. לטענתה, פמיניסטיות לבנות, בעלות השכלה גבוהה וזכויות מתוקף מוצאן, מתקשות להבין את עומק הקשרים הפנימיים בין מין, גזע ודיכוי מעמדי, או שהן מסרבות להתייחס לקשרים הללו ברצינות.[6]

היחס לעבודה בשכר, כתבה הוקס, משקף הטיות מעמדיות בורגניות במחשבה הפמיניסטית, כאילו היציאה מן הבית לעבודה בשכר היא בעייתן העיקרית של נשים, כאילו עבודה מחוץ לבית היא המפתח לשחרור האישה והדרך הראשית לשבירת שליטה גברית סקסיסטית בנשים. ההיגיון המצטייר מן החשיבה הזאת הוא שככל שמשרת האישה תהיה רמה יותר ומשתלמת יותר, כך היא תזכה בשחרור גדול יותר. המציאות שפמיניסטיות בולטות כמו פרידן התעלמו ממנה, ממשיכה הוקס, היא שרוב הנשים מן השכבות הסוציו־אקונומיות הנמוכות אמנם עובדות מחוץ לביתן, אולם הן מועסקות בעבודות בלתי משחררות בעליל, כמו ניקיון וטיפול בבתיהן של נשים מבוססות מבחינה כלכלית שעסוקות בבניית הקריירה שלהן. אם העבודה המוצעת לך היא קרצוף רצפות וניקוי חדרי שירותים בבתי אחרים, ייתכן שתעריכי את הזכות שלא לצאת מן הבית לעבודה. הבעיה היא

4 Steinem, Gloria. *Outrageous Acts and Everyday Rebellions*. Holt, Rinehart and Winston, 1983

5 הוקס, בל. פמיניזם זה לכולם — פוליטיקה מכל הלב. תרגמה: דלית באום. פרדס, 2002.

6 Hooks, Bell. *Feminist Theory: From Margin to Center*. South End Press, 1984

שהזכות "לא לעבוד" שמורה למאושרות שיכולות להרשות לעצמן לא לעבוד, ואינה נוגעת לחייהן של רוב הנשים בעולם.[7]

בשולי הזרם הרדיקלי פתחו בשנות השבעים המוקדמות פמיניסטיות מרקסיסטיות במאבק להכרה בערכה הכלכלי של עבודת האישה במשק ביתה, ובמחלקות למדעי החברה התפתח עניין מחקרי בכלכלת משק הבית. מחקריה החלוציים של הסוציולוגית הבריטית אן אוקלי (Oakley), שבחנה את משק הבית לפי אמות המידה המקובלות בניתוח שוק העבודה בשכר, חשפו את כלכלת הבית והמשפחה כגורם משפיע על שוק העבודה העולמי, והראו כיצד מופעל מנגנון שעתוק של יחסי הכוח במשפחה בשוק העבודה ובמרחב הציבורי.

התובנה הזאת מחזירה אותי למקום עליו כתבה ברברה ארנרייך שהוא המקום בו אנחנו לומדות להכיר מילים, מחשבות וטענות, שאם נחשוב עליהן ועל מה שצריך עוד לשנות נגיע קרוב לוודאי לפמיניזם סוציאליסטי. בילדותי היה המקום הזה שולחן האוכל הקטן במטבח, שסביבו התרחשה הפעילות הביתית מאור ראשון עד אחרון: השולחן של אמא.

קצת על אודות אמא

אני רואה אותה עומדת במטבח, מעברו השני של השולחן שנפרשו עליו שתי שמיכות צמר ומעליהן נמתח סדין לבן. בידה מגהץ. מגבת לחה מונחת על בגדי הכותנה שהתקשו בשמש, ומשחררת אדים בריח עמילן שאהבתי לשאוף. שני ערבים בשבוע הוקדשו לגיהוץ. ערב אחד היא הקדישה לכביסה הלבנה לאחר שחזרה מן המכבסה, ואת הערב השני לכביסה הצבעונית שכובסה בידיה. היא אהבה לספר לי על העבודה בבית המרקחת שבו הועסקה כעוזרת רוקחות בחצי משרה. היא הכירה את הלקוחות הקבועים לפי המחלות שלהם, ואת המחלות לפי התרופות

7 פרידן הגיבה בסערת נפש לביקורת שהוטחה בספרה, וטענה שהרטוריקה של פמיניסטיות רבות ממבקרותיה רוויה בשנאת גברים. מכאן ואילך הידרדרו הדברים לסדרת האשמות הדדיות שלא הוסיפו כבוד לשיח הפמיניסטי.
ב־1981, עם הופעת ספרה השלב השני, שבו הגנה על מוסד הנישואין והפצירה בפמיניסטיות לחדול מהאשמת הגברים בדיכוי נשים, היא נענתה במנוד ראש פמיניסטי רחמני עד מזלזל.

שאת חלקן רקחה בעצמה. זה היה בזמנים שבהם הוטל על עוזרת הרוקחות לכתוש במכתש אבן כבד תערובת של חומרים אסורים לאבקה דקה, לפי מרשם רופא שרק היא ידעה לפענח את כתב החרטומים שלו.

לא הייתה בה מרירות על כך שלא הצליחה לממש את חלומה ללמוד כימיה או רוקחות באוניברסיטה העברית בירושלים. הלימוד היה חלק מן ההגשמה הציונית שהביאה אותה ב־1935 מרווה־רוסקה לפלסטינה תחת המנדט הבריטי. כאן פגשה את אבי, שהגיע שנה לפניה בנסיבות דומות מהעיר הורודנקה באותו חבל ארץ בפולין, השייך כיום לאוקראינה. אבי רצה ללמוד ארכיטקטורה. בתוך זמן קצר התברר להם שלא יוכלו לסמוך על עזרת הוריהם והם ויתרו על תכניות הלימודים והתמקדו בעבודה. אבי אהב לצייר והיה רשם מחונן. הוא קיבל עבודה בסיוד בניין והמשיך לעבוד במקצועות הבנייה השונים עד שהתבסס כמנהל עבודה. אמי, שנעזרה באחותה שלמדה באוניברסיטת פראג והייתה רוקחת מוסמכת, מצאה עבודה כעוזרת רוקחות. כשנולדתי, בשנת 1946, היא התפטרה מעבודתה ונעשתה עקרת בית במשרה מלאה. לאחר שלוש שנים נולד אחי ולא הייתה מאושרת ממנה, כך חזרה וסיפרה לי בשנות ילדותנו.

משכורתו של אבי הספיקה לאורח חיים של פשטות וחסכנות, שאִפשר להם לקנות בשנת 1949 דירת שלושה חדרים בבניין בן ארבע דירות צמודות קרקע בשכונה בורגנית בקרבת נחל הירקון בצפון תל אביב. כשהייתי בת עשר בערך החליטה אמא לחזור לעבודתה כעוזרת רוקחות בחצי משרה, כדי ש"לא אצטרך למסור דין וחשבון על כל לירה שאני מוציאה," אמרה.

אבא הגיב בכעס נורא. תחילה במילים ובריב, אך משנוכח לדעת שאמא לא מתכוונת לוותר עבר להפסקת דיבור מוחלטת. מועקת השתיקה נמשכה חודשים ארוכים, עד כניעתו מחוסר ברירה לרצונה. אני התחלתי לעזור לאמי בהדחת הכלים לקראת שובה מן העבודה בשבע וחצי בערב, ובשטיפה היומית של רצפת המטבח. מאחר שבנוכחותנו הוריי העמידו פנים של "עסקים כרגיל", וכיוון שלא נהגו אז לשתף ילדים בעניינים של מבוגרים, נותרתי לבדי עם מחשבותיי ותהיותיי בנוגע להתנגדותו העיקשת של אבי לכמיהתה העיקשת לא פחות של אמי לעבוד תמורת שכר. מן המעט ששותפתי בו הבנתי שבעבודה מחוץ לבית היא לא חיפשה מפלט ממחנק או משעמום, שכן

החיים לא שעממו אותה, אלא אוטונומיה והכרה בזכותה לעצמאות כלכלית, גם אם חלקית. חשבון הבנק שפתחה לעצמה היה עבורה פתיחת חשבון חדש בסדר הכלכלי שבבית ומחוץ לו. זו הייתה הצהרת העצמאות שלה, ואני הזדהיתי אתה.

היא המשיכה לעבוד ברציפות בבתי מרקחת שונים בתל אביב ובהרצליה, שאליה עברו הוריי בתחילת שנות השמונים, עד שמלאו לה 75 שנים ובית המרקחת שבו עבדה נמכר לאחת מרשתות הפארמה שהופיעו בארץ. מיד התנדבה לעבוד כרכזת מרשמי תרופות לדיירים מוגבלי תנועה בבית דיור מוגן, ובמשך שנים אחדות הייתה צועדת בזריזות כמה פעמים בשבוע עם עגלת הקניות החבוטה שלה, בין קופות החולים לבתי המרקחת ובחזרה אל החולים שהמתינו לה בחוסר אונים. לאחר מות אבי, שממנו לא התאוששה, היא קרסה אט־אט ובהתמדה אופיינית אל הקהיון והשכחה, ובגיל 97 הלכה לעולמה בביתה בשלווה.

מה באמת הוציא מן הבית נשים נשואות ואמהות לעבודה תמורת שכר?

השינויים במשק העבודה במדינות המערב, שבעקבותיהם התרחבו ענפי התעסוקה לנשים, החלו עוד בשלהי המאה התשע־עשרה. ענפים גבריים מובהקים כתעשייה וחקלאות החלו להצטמצם, בעוד שענפים נשיים מובהקים כמו טיפול וסיעוד התרחבו ושיווּעו לכוח עבודה נשי. עם זאת, ב־1940 היוו הנשים הנשואות שהתגוררו עם בני זוגן ועבדו תמורת שכר פחות מ־14 אחוז מסך אוכלוסיית הנשים האמריקאיות, ומשנות החמישים עד שנות השבעים הוכפל שיעורן. ההיסטוריון המרקסיסט אריק הובסבאום סבור כי זו הייתה אחת המגמות הבולטות ביותר במאה העשרים. השינויים בשוק העבודה, יחד עם היעלמותה הכמעט שלמה של עבודת ילדים במערב וההבנה שהענקת השכלה לילדים ולילדות תשפר את סיכוייהם בעתיד הן, לדעת הובסבאום, הסיבות העיקריות להצטרפותן ההמונית של נשים לעולם העבודה.[8]

8 הובסבאום, אריק. עידן הקיצוניות — המאה העשרים הקצרה 1914-1991. תרגמה: כרמית גיא. עם עובד, 1999.

עד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים מוצתה הירידה במעמדם של ענפי תעשייה כגון טקסטיל, שהיווה מקום תעסוקה לנשים במדינות המתועשות. במקביל נחלשו התעשיות הכבדות ועתירות כוח העבודה הגברי כגון מכרות, מפעלי פלדה, מספנות, ייצור מכוניות ומשאיות. במדינות העולם השלישי התפתח ענף יצוא למדינות המערב של כוח עבודה נשי לעבודות משק בית וסיעוד וענף יצוא גברי לעבודות כפיים קשות. ברבות מן המדינות הללו התפתחו אזורי סחר חופשי שבהם תאגידים רב־לאומיים הקימו שלוחות של תעשיות עתירות עבודה בשכר רעב ובתנאים של עבדות מודרנית. התהליכים ההיסטוריים הללו החלישו את כוחם של האיגודים המקצועיים במערב ועד שנות השבעים, במקביל להופעת הפמיניזם של הגל השני, בוטלה "המשכורת המשפחתית" שהשתכר הגבר שהוגדר כ"ראש" או "אבי המשפחה".[9] ביטול שכר המשפחה, טוענת ננסי פרייזר, אילץ נשים לחפש עבודה בשכר מחוץ לבית ונעשה המאפיין החשוב ביותר של שנות השבעים.[10] בקפיטליזם הישן, היא כותבת, אידיאל האזרח הטיפוסי היה גבר לבן שהשתייך לחברת הרוב, בעל משפחה ומפרנס ראשי או יחיד. המושג של משכורת משפחתית שירת את החזון החברתי של מודרניות וניידות חברתית, והיווה בסיס למדיניות חברתית בתחומי התעסוקה, הרווחה והפיתוח. החזון הזה חיזק את סמכות הגברים במשקי הבית וניתב את כלכלת הבית לצריכה ביתית. וחשוב לא פחות: הפיקוח על שכר העבודה טשטש את חשיבותה החברתית של העבודה במשק הבית ובטיפול בילדים, שהיא על פי רוב באחריות האישה. החלפת הרעיון של "שכר המשפחה" בנורמה של "משפחה בעלת שני מפרנסים" גרמה להוזלת שכר העבודה תוך ערעור הביטחון התעסוקתי, לתוספת

9 שיטת "המשכורת המשפחתית" במפעלי ההסתדרות הייתה נהוגה עד אוקטובר 1954 (לפחות למראית עין). לפיה, המדד החשוב ביותר לקביעת שכר העובד במשק ההסתדרותי היה גודל המשפחה. לא פעם שכרו של עובד כפיים עלה על שכרו של עובד מקצועי מיומן, או אף על זה של מנהל במוסד הסתדרותי, לפי אמת המידה הזאת. שיטת המשכורת המשפחתית בוטלה כאשר האיגודים המקצועיים, ובראשם המהנדסים, דרשו הכרה מיוחדת במעמדם. בעקבות מאבקם הכירה ההסתדרות באופן מעשי בשוני המקצועי על בסיס של השכלה ותפקיד, ובתמורה החומרית הדיפרנציאלית שנגזרה מן ההכרה הזאת.

10 פרייזר, ננסי. ראו עמ' 12, הערה 1.

של שעות עבודה ולעלייה בשיעור המשפחות שנשים עובדות עומדות בראשן.[11]

הזרמים המרכזיים בפמיניזם של הגל השני, כותבת פרייזר — הזרם הליברלי ההגמוני שקידם רעיונות שזיהו את העבודה בשכר עם החירות האישית, והפמיניזם הרדיקלי שקשר את העבודה בשכר לשחרור האישה מדיכוי פטריארכלי — הציעו לקפיטליזם החדש כיסוי מושלם לניצול כוח העבודה הנשי, ובו בזמן להרחבת שוק הצריכה הפונה אל נשים.

בהקשר זה חשוב לציין, כי דימוי הקפיטליזם הניאו־ליברלי לנחש פתיין וערמומי המבין את "נפש האישה" הכמהה לשחרור מכבלי הפטריארכיה מושך את הדמיון, אך רחוק מהמציאות. הרי עוד קודם להופעת הפמיניזם של הגל השני, וייתכן שכאחד הגורמים להופעתו, נשים נשואות ואמהות הצטרפו לשוק העבודה שהתרוקן מכוח עבודה גברי בעקבות גיוסו לצבאות שנלחמו במלחמות העולם. חלק מהנשים פינו את משרותיהן לגברים השבים מן המלחמה, חלקן המשיכו לעבוד במשרות שנמנע מחללי המלחמות לאייש, אחרות המשיכו לעבוד כי המלחמות הפכו אותן למפרנסות עיקריות, ורבות מהן המשיכו לעבוד כפי שעבדו תמיד. התרחבותו של כוח העבודה הנשי אִפשר לתאגידים להתנגד לדרישות איגודי העובדים להעלאות שכר ובכך לצמק את שכר המשפחה. כך נאלצו נשים שלא עבדו בשכר להצטרף לשוק העבודה כדי להשלים במשכורתן את ההכנסה המשפחתית. במערב נוצלה המפרנסת השנייה להורדת שכר העובדים, ובעולם השלישי נוצלו העובדות בסדנאות היזע שהפעילו תאגידים רב־לאומיים באזורי סחר חופשיים מפיקוח מדינתי על תנאי ההעסקה.

עוד בשנות השישים החלה להתפתח כלכלה על־לאומית, חוצת גבולות, שניהולה עבר מידי הממשלות לידי חברות רב־לאומיות.

11 ומה בישראל? ב־1970 עמד שיעור הנשים שהשתתפו בשוק העבודה האזרחי (לא כולל צבא וכוחות הביטחון) על 29.3 אחוז, ומאז הוא המשיך ועלה. ב־1974 עבר שיעור הנשים הנשואות שהשתתפו בשוק העבודה את השיעור הכללי של השתתפות נשים (כ־32 אחוז לעומת כ־30 אחוז), והמגמה המשיכה. ב־1977, שנת המהפך הפוליטי, כבר עמד שיעור האמהות העובדות על 34 אחוז לעומת השיעור הכללי שהיה 32 אחוז (לפי מחקרם של רובי נתנזון, הגר צמרת ועדי כהן, עידוד מעסיקים להעסקת נשים בישראל: מחקר השוואתי, 2004, שנערך ביוזמת ארגון נעמ"ת). סקרי משרד העבודה והרווחה בשנים 1970–1980 מראים כי 45 אחוז מן הנשים הועסקו בעבודות חלקיות. ניתן להניח כי האפשרות לעבוד במשרה חלקית הקלה על ההחלטה להצטרף לשוק העבודה.

תעשיית הפיננסים הבינלאומית עמדה להתחזק ולהתרחב נוכח היחלשותה של תעשיית הייצור, ושוקי העבודה עמדו לעבור טלטלה עזה. זרימת ההון מארצות הברית לבנקים באירופה חמקה מפיקוח מדינתי, הזהב איבד את יכולתו לתפקד כבסיס של כסף בינלאומי ומערכת שערי החליפין הקבועים קרסה.

באוגוסט 1971 ביטל הנשיא האמריקאי ריצ׳רד ניקסון את הסכמי ברטון וודס. המשק האמריקאי סבל באותה העת מגירעון במאזן המסחרי עקב ההוצאות על מלחמת וייטנאם, ומאינפלציה שגדלה בד בבד עם התרחבות הגירעון. משמעות ה״הלם הניקסוני״ הייתה ביטול זיקת הדולר האמריקאי לזהב, ולמעשה ניוד שערי החליפין של המטבעות ללא התערבות ממשלתית.[12] קריסת מערכת ברטון וודס נתפשת כמועד מכונן בכרונולוגיה של הקפיטליזם החדש, או ״תיאולוגיית השוק החופשי״, כפי שמכנה אותו הובסבאום. המוסדות הבינלאומיים, כמו ״קרן המטבע הבינלאומית״, ״הבנק העולמי״ ו״ההסכם הכללי על מכסים ומסחר״ (GATT), בדמותו החדשה כ״ארגון הסחר העולמי״ (WTO), שנותרו על כנם לאחר קריסת המערכת, הועלו עד סוף העשור לדרגת כנסיות הדת הניאו־קפיטליסטית.

באוקטובר 1979 שינה הבנק הפדרלי של ארצות הברית את המדיניות המוניטרית שלו, ממדיניות שקידמה משק של תעסוקה מלאה למדיניות שהעמידה בראש סדר יומה את ריסון האינפלציה, אף במחיר של אבטלה. את המהלך הזה כינה דייויד הארווי ״הרס יצירתי של המדיניות הקיינסיאנית.״[13] שחרור הכוחות הפיננסיים מפיקוח המדינה אפשר את מהפכת בעלי ההון, שנשענה על טכנולוגיות התקשוב והתקשורת הגלובלית החדשות. בפעם הראשונה בהיסטוריה יכלו השווקים לפעול בלי הפסקה במשך 24 שעות ביממה. את המעבר

12 על הסכם ברטון וודס חתמו ביולי 1944 ארבעים וארבע מדינות בוועידה כלכלית שהתקיימה בעיירה בשם זה בניו־המפשייר בארצות הברית. ההסכם נועד להגביר את היציבות הכלכלית העולמית בעולם שלאחר מלחמת העולם השנייה, באמצעות שיתוף פעולה מסחרי בין המדינות המפותחות. הכלכלן הבריטי ג׳ון מיינרד קיינס, שדגל במעורבות ממשלתית בכלכלה, השתתף בניסוח ההסכם. לפי ההסכם, הוצמד ערך הדולר האמריקאי לזהב, ונקבע מחיר של 35 דולר לאונקיית זהב. תקן הזהב הזה הושלט על המערכת המוניטרית העולמית ונכפה על המדינות שמטבעותיהן הוצמדו לדולר האמריקאי. כך, למעשה, הוכרזה ארצות הברית כמעצמת־על כלכלית שעל פיה יישק דבר בכלכלת העולם. ההסכם הניח את התשתית להקמת מוסדות פיננסיים בינלאומיים כמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי.

13 Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, 2005

מייצור תעשייתי לתעשיית פיננסים, ולמעשה לעולם של הון גלובלי הצומח במנותק ממדינות וממממשלות, היטיבה לתאר סוזן סטריינג׳ בספרה קזינו קפיטליזם.[14]

לפי סטריינג׳, המאפיין היציב הבולט ביותר של השווקים הכלכליים הוא הפכפכנותם. הדבר מתבטא באופני פעולה מתחדשים של השווקים הפיננסיים, בעצם גודלם של שווקים אלה, בהפיכתם של בנקים מסחריים לבנקים להשקעות, בעלייתן של מדינות אסיה כשחקניות בזירת הכלכלה העולמית ובמעבר לפיקוח עצמי של הבנקים. המהירות שבה פועלים השווקים והתפשטותם בעולם הם האחראים לאי היציבות הכלכלית הגלובלית. סטריינג׳ טוענת שכאשר הון ששיעורו אינו נתפש מושקע מדי יום בעסקאות חוץ, ניתן להניח שכ־98 אחוז מאותן עסקאות הן ספקולטיביות. כבר בשנות השמונים זיהתה סטריינג׳, שהקדימה את זמנה, את שוקי ההון כגורם משמעותי לאי ודאות כלכלית. בספרה האחרון כסף משוגע: כאשר שווקים צומחים יותר מממשלות, שראה אור בשנת מותה, היא עדכנה את הרעיונות שנוסחו בספרה הקודם, קזינו קפיטליזם, והוסיפה התייחסות ביקורתית נוקבת ליוהרתם של ראשי חברות פיננסיות ושל קודקודים פוליטיים כמחוללת אסונות כלכליים. היא סברה שהם בורים בהיסטוריה והזהירה מדינות מהפקרת שוקי ההון למשחק חופשי מפיקוח, המכונה ״היד הנעלמה״. היד הנעלמה אינה אלא מציאות מדומה, כתבה סטריינג׳, והוסיפה ששוק ״טהור״, שאינו מעוגן במוסדות חברתיים אחרים, לא יוכל להתקיים.

לקריסת המערכת הפיננסית של ברטון וודס והסרת המגבלות על תנועות ההון הייתה השפעה מכרעת על שוקי העבודה בעולם. הגיאוגרף המרקסיסט האמריקאי דייויד הארווי, שפרשנותו להקפיטל של קרל מרקס הקנתה לו שם עולמי, כותב כי בתקופה שבין 1945 ל־1980 שוקי העבודה, שהיו מפוצלים מבחינה גיאוגרפית, התארגנו על בסיס לאומי והיו מבודדים מתחרות בינלאומית באמצעות הגבלות על תנועות ההון. מדינות הלאום יכלו לעצב את מדיניותן הפיסקלית

14 Strange, Suzan. *Casino Capitalism*. Basil Blackwell, 1986
סוזן סטריינג׳ (1998-1923), התחילה את הקריירה שלה ככתבת העיתונים הבריטיים האובזרוור והאקונומיסט. בהמשך בחרה במחקר ובהוראה באקדמיה, והייתה ממייסדי התחום החלוצי בזמנה: ״כלכלה פוליטית בינלאומית״.

והיו נתונות להשפעה פוליטית של איגודי העובדים ומפלגות השמאל.[15] עבודה מאורגנת היטב היא אחד הבלמים היעילים ביותר להפצת הון חופשית. עם הסרת הפיקוח על ההון השתנתה המדיניות הפיסקלית במרכזי הקפיטליזם. השכר הוקפא או ירד, וחלקו בגידול התוצר המקומי במדינות נפל. מדיניות הרווחה התערערה. לקראת סוף שנות השישים ועד אמצע השבעים בוטלו מכסי המגן ברוב מדינות העולם. הקפיטליזם המשוחרר ממגבלות המכסים הסתייע באפשרות של העברת מפעלים מעבר לים, לאזורים שבהם אפשר לשלוט בעובדים, וכן בזמינותם של מהגרי עבודה שהוזמנו למערב ובעובדים ללא אשרות שהגיעו ביוזמתם ולא העמידו תנאים לפני מעסיקיהם. מאז 1980 ואילך קרסה התנגדות העובדים בחלקה הגדול, ודיכוי השכר נעשה נפוץ כמעט בכל מקום בעולם.

ריסוק העבודה המאורגנת, ביטול הפיקוח המדינתי על הפעילות הכלכלית, שחרור הכוחות הפיננסיים לחסדי ידו הנעלמה של השוק החופשי והאצת תהליכי הגלובליזציה, היו למטרות העל בסדר יומם של נשיא ארצות הברית רונלד רייגן הרפובליקאי, שהחל את כהונתו בינואר 1981, וראשת ממשלת בריטניה, מרגרט תאצ׳ר השמרנית, שכהונתה החלה במאי 1979. בתחילת דרכו הפוליטית היה רייגן דמוקרט ליברלי וכיהן כנשיא איגוד שחקני הקולנוע. מרגרט תאצ׳ר ביססה את מעמדה במפלגתה על תקיפת איגודי העובדים. בשנות השמונים תאצ׳ריזם ורייגניזם נעשו שמות נרדפים למדיניות חברתית ניאו־שמרנית ולניאו־קפיטליזם גלובלי, המקדש תחרותיות ואנטי־ממלכתיות.

בצדו האחר של העולם, ברפובליקה העממית של סין, הנהיג דנג שיאופינג רפורמה חברתית דרקונית להגבלת הילודה בצד רפורמה כלכלית שתאמה בעיתויה ובמטרותיה את האידיאולוגיה הניאו־ליברלית המערבית. רפורמת שיאופינג קידמה צמיחה כלכלית והגברת פריון יצרני יחד עם מודרניזציה בכל שטחי החיים, תוך הקרבת עקרון השוויון החברתי וזכויות עובדים. להתעשר זה נהדר, אמר שיאופינג, לפי המסופר. במערב הוא נתפש כרפורמטור גדול, אולם בסין נותרו

15 Harvey, David. *The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism*. Profile Books, 2010

הרפורמות שלו מחוץ לתחומי חופש הביטוי וזכויות האדם. כך התאחדו מערב קפיטליסטי ומזרח קומוניסטי נגד פועלי ופועלות העולם, ובאזורי הסחר החופשי, שהפכו לחצרות האחוריות של תאגידי הענק הרב־לאומיים, הופקרו ומופקרים העובדים. אולם מבחינתה של סין ומעמדה בעולם מדובר בסיפור הצלחה גדול. עד הרבע הראשון של המאה העשרים ואחת הוכרה הרפובליקה העממית של סין כמעצמת־על והשיגה השפעה מכרעת לאין שיעור על כלכלת העולם.

בעתות משבר רעיונות מקבלים כוח פוליטי, ובשנות השבעים היה זה הרעיון הניאו־ליברלי שריתק אליו כוחות פוליטיים. הוא נוסח בידי הפילוסוף והכלכלן הפוליטי האוסטרי פרידריך אוגוסט פון האייק, מייסד קבוצת החשיבה מונט פלרין (על שם הספא השוויצרי שבו נפגשה הקבוצה לראשונה ב־1947). הכלכלנים והפילוסופים הפוליטיים שחברו לקבוצה כינו את עצמם ליברלים, והצהירו על מחויבות מלאה לאידיאל החירות האישית. הפרדיגמה הכלכלית שהציעו מנוגדת בתכלית לפרדיגמה הקיינסיאנית, שעל בסיסה הוקמה חברת הרווחה. סולידריות חברתית הוקרבה לטובת אינדיבידואליזם קיצוני, קידוש הקניין הפרטי, העברת האחריות החברתית מן המדינה לפרט, והאדרת ערכי המשפחה.

פרס נובל לכלכלה הוענק לפון האייק ב־1974. שנתיים לאחר מכן, ב־1976, הוענק הפרס לכלכלן האמריקאי מילטון פרידמן, שידו הבלתי נעלמה בעליל ניצחה על הפצת המודל הכלכלי המוניטרי הניאו־ליברלי ברחבי העולם. הרעיון שקפיטליזם חופשי ממגבלות הוא השיטה הכלכלית ההולמת ביותר סדר פוליטי ליברלי הפך לפרדיגמה השלטת. המדינה לוקחת סיכונים, כפי שהארווי כותב, וההון לוקח את הרווחים. בעלי ההון תמכו בשיטה, פוליטיקאים אימצו אותה וכלכלנים התאימו לה תיאוריות. השנים הבאות יוכיחו כי את פירות הצמיחה הכלכלית קוטפים תאגידי הענק ולא כלל אזרחיות העולם.

אולם מה או מי אפשרו לפרדיגמה הניאו־ליברלית להפוך לאמונה עממית רחבה?

ראוי לשים לב לממד התרבותי של הקפיטליזם החדש, שאפשר לו להתמקם כמעט באופן בלתי מוחשי ובלי לעורר התנגדות מאורגנת גם במדינות הרווחה, כגון צרפת. הסוציולוג לוק בולטנסקי

והתיאורטיקנית אווה צ׳יאפלו, העוסקת בקשר שבין עסקים לאמנות, בוחנים את השאלה הזאת בספרם הרוח החדשה של הקפיטליזם.[16] בספר, המתבסס על בחינת המופעים של הקפיטליזם החדש בטקסטים של מעסיקים ועובדים בשנים 1965 עד 1995, הקפיטליזם מצטייר כמחונן בתכונה של התחדשות, והוא עושה זאת באמצעות שיקום חצי הביקורת המופנים נגדו. הקפיטליזם הניאו־ליברלי, טוענים בולטנסקי וצ׳יאפלו, הוכרז ככשר עוד בביקורת ״האמנותית״ של השמאל החדש שהושמעה בפריז במהלך מרד הסטודנטים ושביתות העובדים במאי 1968. גם בארצות הברית, בברלין, במקסיקו ובבנגקוק הפגינו סטודנטים נגד הקונפורמיות האפורה והניכור המשעמם של הקפיטליזם הישן בגילומה של מדינת הרווחה. הם קראו לחופש ממגבלות ממסדיות, הוריות וחינוכיות. הם ניתקו את עצמם מן השמאל המסורתי ודיברו בנשימה אחת על חירויות אישיות ועל צדק חברתי.

התאגידים, כותבים בולטנסקי וצ׳יאפלו, למדו את הלקח והחליפו את המבנה ההיררכי הקשוח של הקפיטליזם התעשייתי הישן בקפיטליזם מזן חדש, גמיש ומרושת, שמעריך ומאפשר יצירתיות אינדיבידואלית. רוחו החדשה של הקפיטליזם ידעה להשתמש לצרכיה בקריאה לשינוי, לשחרור ולאותנטיות שהשמיעו סטודנטים רדיקלים יחד עם פעילות פמיניסטיות שהפגינו נגד הסמכות הפטריארכלית. השמאל החדש, כפי שמסכם הארווי בספרו על תולדות הניאו־ליברליזם, לא זיהה את המתח הפנימי הקיים בין החיפוש אחר חירויות אישיות ובין התביעה לצדק חברתי. כך גם הגל השני של הפמיניזם.

ביקורת הקפיטליזם הייתה צריכה להתגבש בהגות השמאל במשך יותר משלושה עשורים עד שהתקבלה לשיח הציבורי, בעקבות המחאה החברתית הגדולה שהתעוררה בעולם לאחר פרוץ משבר הקפיטליזם ב־2008.

16 Boltansky, Luc and Chiapello, Eve. *The New Spirit of Capitalism*. Gallimard, 1999; Verso, 2005

שנות השבעים המוקדמות בישראל: פריחה פמיניסטית על רקע משבר כלכלי מתפתח

ההצלחה הצבאית במלחמת 1967, שהפכה את ישראל למעצמה אזורית כובשת, פתחה גם הזדמנויות חדשות להתפתחותה של תודעה אזרחית ליברלית.

בהשראת תנועת "הפנתרים השחורים" שקמה ב־1966 בארצות הברית, התארגנה המחאה המעמדית־עדתית בתנועת "הפנתרים השחורים" הישראלית, בהמשך למחאה המזרחית שהתעוררה בקיץ 1959 בוואדי סאליב שבעיר התחתית בחיפה. התביעה לשוויון אזרחי ולהפרדת הדת מהמדינה קיבלה ביטוי פוליטי בהקמת מפלגת רצ (התנועה לזכויות האזרח ולשלום), בהנהגת שולמית אלוני, לקראת הבחירות לכנסת השמינית ב־1974. בספרה נשים כבני אדם שראה אור כשנתיים לאחר מכן חשפה אלוני, שהייתה משפטנית בהשכלתה והובילה מאבק פוליטי למען זכויות אזרח, את החקיקה החילונית שהעניקה לממסד הדתי האורתודוכסי, המתנכר לערכי השוויון, שליטה על חייהם האישיים של אזרחי ואזרחיות המדינה.[1]

ניצחון המחץ במלחמה, תחושת ההקלה והאופוריה הלאומית שלאחריו עוררו גל הגירה חדש לישראל מקהילות יהודיות מבוססות בארצות הברית, קנדה, אירופה, אמריקה הלטינית ודרום אפריקה. זו הייתה הגירה של יהודים ויהודיות שחלקם היו פעילים בתנועות השמאל החדש, במאבקים לזכויות אזרח, בתנועה הפמיניסטית ובהתנגדות למשטר האפרטהייד בדרום אפריקה.

1 אלוני, שולמית. נשים כבני אדם. מבט, 1976.

חוקרת תולדות התנועה הפמיניסטית בישראל, חנה ספרן, מציינת את 1972 כשנת ההפגנות הראשונה של השמאל הפמיניסטי בישראל.[2] ההפגנה המתועדת הראשונה התקיימה ב־23 באפריל, במחאה על חלוקת אות "אשת המופת" מטעם השבועון לאשה. המפגינות הרחיבו את תחום המחאה והציגו תביעות להפלה חופשית חינם, לשכר שווה בעבור עבודה שווה, למעונות יום ללא תשלום ולנישואים אזרחיים. ימים אחדים לאחר מכן, ב־1 במאי, הפגינה הקבוצה הפמיניסטית הירושלמית לצד "הפנתרים השחורים" וקבוצות "שי"ח" (שמאל ישראלי חדש) ו"מצפן" הרדיקלית, שסייעו לפנתרים בשלבי התארגנותם. הפמיניסטיות הפגינו נגד "דיכוי הנשים והפלייתן בישראל ובעולם," ובעד הזדהות עם קבוצות "המנוצלים והמדוכאים." יום למחרת ציין הארץ את ההפגנה המשותפת כהפגנה הפמיניסטית הראשונה בישראל.

לשיתוף הפעולה החלוצי הזה לא היה המשך, ולא נוצרה תנועה אזרחית רחבה שאפשרה הכלה של הקבוצות השונות תחת מאבק כללי לזכויות אזרח. "הפנתרים השחורים", שהסופר והעיתונאי עמוס קינן היה אחד ממעריציהם הבולטים וכינה אותם "הפלמ"ח של השכונות", לא התחברו לפמיניסטיות אשכנזיות ברובן המכריע, אקדמאיות שדיברו בשפת הזכויות האוניברסלית ובשפת המאבק בסקסיזם, שהיה שכיח גם בארגוני השמאל.[3] פעילות שלא השלימו עם מקומן המשני או השולי בקבוצות ובארגונים פוליטיים עזבו אותם והמשיכו בפעילותן בקבוצות חד־מיניות פמיניסטיות. ספרן כותבת כי העלאת התודעה הפמיניסטית חייבה קודם כול בנייה של תודעה סוציאליסטית. על בסיס התודעה הזאת התפתחה התכנית הפמיניסטית למאבק מעמדי, ובמקביל לה גם האקטיביזם נגד הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטיניים. החיבור הזה בין מאבקים שלא נראו קשורים זה

2 ספרן, חנה. לא רוצות להיות נחמדות — המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל. פרדס, 2006. וכן במאמר: "יום אחד יבינו שאנחנו צודקות". פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 22, 2002.

3 קינן, עמוס. "מילון ישראלי: ערכים מודגמים". ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, גיליון מיוחד 1967–1987, 29 במאי 1987. בתחילת דרכם ייחס קינן, בדומה לאינטלקטואלים אחרים בשמאל, חשיבות רבה למחאת "הפנתרים השחורים". לימים כתב עליהם באכזבה, שהם היו "התעוררות מהפכנית שנשאבה עד מהרה אל תוך הממסד השואב־כל. מה שנותר הוא שיבה בתלתלים, זכרונות, וכמה אנשים שעדיין מתפרנסים מהנוסטלגיה."

לזה לא היה מקובל על כלל הפעילות, והפך לאחד המתחים שאפיינו את הפעילות הפמיניסטית בשנות השבעים.

על הזיקה העמוקה של התנועה הפמיניסטית בשנות השבעים המוקדמות בישראל לאחותה האנגלו־סכסית הגדולה מעיד סיפור הפרק הישראלי בחייה של מרשה פרידמן, מחלוצות הפמיניזם הרדיקלי בארץ. פרידמן נולדה בניוארק שבארצות הברית, היגרה לישראל ב־1967 והייתה אחת הפעילות הבולטות בקבוצה הפמיניסטית החיפאית. לקראת הבחירות ב־1974 שולמית אלוני הזמינה אותה להצטרף למפלגתה ושיבצה אותה במקום השלישי, הלא ריאלי. באווירת המשבר והמחאה על המחדל הצבאי והמדיני של מלחמת יום הכיפורים, זכתה המפלגה בשלושה מנדטים. כך זכה הפמיניזם הרדיקלי בייצוג רשמי ראשוני בכנסת. פרידמן דגלה בפתרון של שתי מדינות לסיום הסכסוך הישראלי־פלסטיני וחשה שהשקפותיה הפוליטיות, וייתכן שגם הזדהותה הפומבית כלסבית, מבודדות אותה אפילו בקהילה הפמיניסטית הרדיקלית. במצע מפלגת הנשים (נס), שהיא הייתה בין מייסדותיה לקראת בחירות 1977, היו סעיפים סוציאליסטיים, וביניהם הכרה בעבודה במשק הבית כעיסוק המקנה שכר ותנאים סוציאליים לעקרת הבית. המפלגה הצהירה על תמיכה בזכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים, אך בפועל לא הצליחה לשלב פעילה פלסטינית אזרחית ישראל בארבעת המקומות הראשונים ברשימה, ולכן עוררה מחלוקות בקרב הקבוצות הפמיניסטיות השונות. מפלגת הנשים לא הצליחה להשיג יותר משששת אלפים קולות, שהיוו כשליש מן הקולות שהיו דרושים כדי לעבור את אחוז החסימה, וכעבור זמן מה התפרקה.

בכנס הפמיניסטי השלישי, שהתקיים בירושלים במאי 1980 לציון עשור לתנועה, העלתה הקבוצה התל אביבית, הרדיקלית והפוליטית יותר, הצעה להסכים על הצהרת סולידריות עם מאבקן של הפלסטיניות לשוויון חברתי ונגד הכיבוש. בהתנצחות הסוערת שהשתלטה על האולם גברו המתנגדות על התומכות בהצעה בטענה שסדר יום פוליטי אינו מתאים לתנועה פמיניסטית. המחלוקת הביאה לפיזור מיידי של הכינוס, ופרידמן העידה על עצמה שעבורה זה היה ״אחד

הרגעים היותר כואבים בכל תקופת שהותי בארץ."[4] על כך כותבת ספרן שבשנת 1981, שבה נסגר המרכז הפמיניסטי "קול האישה" בחיפה ובה עזבה פרידמן את ישראל וחזרה לארצות הברית, הסתיימה התקופה הראשונה והרדיקלית בתולדות הפמיניזם של הגל השני, שראשיתה הייתה ב־1970. מן הגרעין הפמיניסטי הפוליטי הקטן שהתגבש באותה תקופה התפתחה בשנות השמונים הראשונות תנועה נגד המלחמה בלבנון. בתוך שנים אחדות הופיעו "נשים בשחור" במשמרות מחאה נגד הכיבוש. "קואליציית נשים לשלום", שהוקמה בנובמבר 2000, כחודש לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, אינתיפאדת אל־אקצא, הייתה האחרונה שהוקמה בידי נציגות הדור הראשון של הגל הפמיניסטי השני בישראל.

עם זאת, הרוח הכללית בקהילה הפמיניסטית נטתה למסגרות בלתי פוליטיות והדירה את העיסוק בפוליטיקה הכלכלית והחברתית מסדר היום הפמיניסטי, עד להקמת הארגון הפמיניסטי־מזרחי "אחותי" בשנת 2000.

הנרייט דהאן־כלב, העוסקת במדע המדינה ובלימודי מגדר, הייתה אחת ממייסדות הארגון יחד עם ויקי שירן המנוחה וקבוצה של אקטיביסטיות פמיניסטיות מזרחיות. דהאן־כלב מייחסת את הקמת הארגון לאכזבה המפכחת שהיא ואחרות חוו בפעילות המשותפת בקבוצות הפמיניסטיות, שבהן רוב הפעילות השתייכו להגמוניה האשכנזית הבורגנית.[5] דהאן־כלב מתארת כיצד שועתק השסע העדתי הרווח בחברה הכללית אל התנועה הפמיניסטית מראשית דרכה בישראל, באופן שהדיר את המזרחיות מסדר היום הפמיניסטי ודיכא את נוכחותן בתנועה, עד פרישתן ב־1994 מן התנועה הפמיניסטית כדי להבנות מחדש את הפמיניזם המזרחי.

את טענתה בדבר היחסים הלא־סימטריים בין האשכנזיות, כמייצגות אליטה כלכלית וחברתית, לבין המזרחיות, כמייצגות אוכלוסיות מוחלשות, ממחישה דהאן־כלב בשלושת מישורי המאבק הפמיניסטיים הבאים: המאבק למימוש עצמי בקריירה, מלכוד המלאכות עתירות

4 פרידמן, מרשה. גולה בארץ המובטחת. ברירות, 1990.

5 דהאן־כלב, הנרייט. "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות". בתוך: מין מגדר פוליטיקה. עורכות: דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן־כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נווה, סילביה פוגל־ביז'אוי. עמ' 166–217. הקיבוץ המאוחד, 1999.

העבודה ודלות הגמול והשירותים החברתיים, ובכללם שירותי הרווחה. דהאן־כלב טוענת כנגד המאבקים הפמיניסטיים הממוסדים בשדה העבודה (במאמרה היא מתייחסת לשנות התשעים, אך לטענתה יש תוקף גם בזמננו) שהם נטו להתמקד בנושאים כגון ייצוג נשים בדירקטוריונים, קידום בתפקידים דיפלומטיים או בקבלה לקורס טיס, שנגיעתם לכלל הנשים בישראל הייתה שולית ביותר. עם זאת, גם היא מכירה בערכם של המאבקים הללו כפורצי דרך בהכרה (שקיבלה את ביטויה בחקיקה) בזכותן העקרונית של נשים למימוש עצמי מלא בשוק עבודה הנשלט בידי הסדר הגברי.[6]

אחים לנשק, אחיות לאן?

מלחמת יום הכיפורים קטעה באחת את תהליך האזרוח והייתה, כפי שכותבת הסוציולוגית הפוליטית חנה הרצוג, נקודת השבר שבה נחשפו נשים בישראל באופן החד והמובהק ביותר למקומן במבנה החברתי הישראלי.[7] בתקופת המלחמה ושירות המילואים הממושך שלאחריה התברר "פתאום" שלא נמצאו נהגות אוטובוסים שהיו יכולות להחליף את הנהגים המגויסים, מכיוון שנשים לא התקבלו כחברות בקואופרטיבים של דן ואגד. חלוקת התפקידים המגדרית מומחשת היטב בדוגמה הבאה מתוך מאמרה של הרצוג: בשעה שהתחבורה הציבורית שותקה כמעט לחלוטין המשיכו בתי הספר, שבהם הועסקו יותר מורות ממורים, להתנהל כרגיל למן השבוע השני למלחמה. נשים שהודרו ממערך המלחמה ומפיקוד העורף ניתבו את תחושת התסכול שלהן לפעילות התנדבותית נשית במהותה, כמו סריגת כובעי צמר לחיילים וביקורי פצועים, ובפעילויות המזוהות עם "רגישות אמהית". הלאמת האמהות העמידה מחסומים גבוהים בפני התרחבות הפמיניזם

6 סוגיית השתתפותן של נשים במועצות מנהלים הועלתה לראשונה בפומבי בדו"ח ועדת ראש הממשלה למעמד האישה בראשות אורה נמיר (1979). בהמלצת הוועדה נפתחה ב־1980 משרה של יועצת ראש הממשלה למעמד האישה. לתפקיד מונתה עורכת הדין ניצה שפירא־ליבאי, שהצליחה להביא לכך שבשנת 1985 התקבלה החלטת ממשלה על מינוי נשים לדירקטוריונים. נוסף על כך הוחלט למנות יועצות למעמד האישה בכל משרדי הממשלה ולהגדיל את ייצוג הנשים בתפקידים בכירים בשירות המדינה.

7 הרצוג, חנה. "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים". בתוך: מין מגדר פוליטיקה, עמ' 307–355.

לתנועה גדולה וחזקה כנגד הסמכות הגברית והסדר הפטריארכלי המחוזק במרכיבים דתיים ומסורתיים. לפיכך חיפש האקטיביזם הפמיניסטי הפוליטי את השראתו ואת חזונו בפמיניזם הקוסמופוליטי, שהיה ממוקד עוד מימי הגל הראשון של הפמיניזם בסוגיות של שלום וזכויות נשים, ושם הוא אמנם מצא אותם.[8]

השנים שעברו בין מלחמת יוני 1967 למלחמת אוקטובר 1973 היו שנים טובות לכלכלה הישראלית. המיתון הכבד שלפני 1967 הסתיים ופינה את מקומו ל"תור זהב" קצר, חרף ההוצאות על מערכת הביצורים בחצי האי סיני, מלחמת ההתשה לאורך תעלת סואץ וגבול ירדן (עד קיץ 1970) וההוצאות הצבאיות בשטחים הכבושים. כל אלה כוסו על ידי הגדלת הגירעון.

הסברים לנסיבות שגרמו למיתון יש למכביר. מביניהם המעניינים יותר הם הניתוחים הפוליטיים והסוציולוגיים ששניים מהם אציג כאן בקליפת אגוז: הסוציולוג לב גרינברג העוסק בכלכלה פוליטית כותב כי מפא"י שסבלה בשנות השישים ממשבר וחששה לאבד את שלטונה, התאחדה לקראת הבחירות לכנסת השישית, בנובמבר 1965, עם אחדות העבודה — פועלי ציון למפלגת המערך. לאחר הבחירות יישמה ממשלת המערך מדיניות תוקפנית של מיתון יזום, שנועדה לפגוע בכוח המיקוח של העובדים. בכך ביקשה הממשלה לסייע להסתדרות לחזק את שליטתה בעובדים, הן כמעסיקה במפעלי חברת העובדים והן כאיגוד מקצועי המייצג עובדים בהסכמי העבודה.[9] המיתון, לפי הניתוח הפרשני של גרינברג, היה אפוא אמצעי שהממשלה נקטה לשם שימור ההגמוניה של מפא"י.

8 רעיון זה מפתחת נירה יובל־דייויס בספרה מגדר ולאום שבו היא מצביעה על זיקת הפמיניזם הפוליטי בנסיבות של סכסוכים אתניים ומלחמות לאומיות לפמיניזם קוסמופוליטי: Yuval-Davis, Nira. *Gender and Nation*. Sage, 1997

9 גרינברג, לב. "עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית, 1967–1994". תיאוריה וביקורת, 9, 61–80, 1996. מפלגת השלטון לא הייתה היחידה שחשה צורך להתחדש. הזירה הפוליטית התאפיינה לקראת בחירות 1965 במהלכים פוליטיים מעניינים גם במפלגות האופוזיציה. מפלגת חרות והציונים הכלליים הקימו את גח"ל; המפלגה הקומוניסטית התפצלה לפלג מתון (מק"י) ולפלג רדיקלי (רק"ח); עורך השבועון העולם הזה, אורי אבנרי, הקים יחד עם סגנו שלום כהן את רשימת "העולם הזה — כוח חדש", ופעיל השלום אייבי נתן קיבל 0.2 אחוזים מקולות המצביעים. וחשוב לא פחות: לאחר מאבק משפטי הצליח גוש חרות ליברלים (גח"ל) להיכנס להסתדרות כסיעת "תכלת לבן" (ובהמשך — סיעת הליכוד בהסתדרות), וזכה לכ־28 אחוז מקולות חברי ההסתדרות. זה היה מהלך חשוב ביותר לתנועת הימין, שנתפשה כבורגנית וכמנוכרת למעמד העובדים השכירים, והייתה זקוקה לקבלת הכשר ציבורי שאת ביטויו הפוליטי היא תקבל במהפך הפוליטי של 1977.

עמדה אחרת בנוגע לנסיבות שגרמו למיתון מציג הסוציולוג הפוליטי אריה קרמפף. לטענתו התחיל המיתון הגדול עוד בשנות החמישים, כאשר פרדיגמה של עצמאות כלכלית ושל מדיניות פיתוח מוטת יצוא החליפה את מדיניות התעסוקה המלאה, שהייתה חיונית לקליטת גלי ההגירה וחשפה את המשק לכוחות השוק.[10] קרמפף טוען שמלחמת 1967 קטעה את התהליך, אך לא את המגמה של כלכלת שוק קפיטליסטית, שהחלה עוד בשנות השלושים של המאה העשרים, ונשארה על כנה גם לאחר קום המדינה. הקפיטליזם נוסח ישראל, הוא טוען, הוא קפיטליזם ״בשירות לאומי״, ובמסגרתו רעיונות כלכליים מאומצים בידי המנהיגות בהתאם למטרותיה הלאומיות.

לעומתם, גרסת הפשט הכלכלית מתארת את התפתחות העניינים כך: שלב הצמיחה הכלכלית, שלוּוה בהשקעות ממשלתיות בקליטת העלייה ובתיעוש, הסתיים במחצית השנייה של שנות השישים בגירעון ובאינפלציה גבוהה במונחי הזמן (8 אחוזים). המדיניות המרסנת שננקטה לבלימת הגירעון והאינפלציה, יחד עם הצמצום בהשקעות הממשלתיות ובבנייה לדיור עם תום גלי העלייה, גרמו למיתון חריף ולאבטלה גבוהה.

בשיאה הגיעה האבטלה לשיעור של 12 אחוז, ובעקבותיה גברה ההגירה השלילית מן הארץ. וכשאוצר המדינה מתרוקן, אוצר החידודים והבדיחות מתמלא. ״האחרון שיוצא מכבה את האור,״ התלוצצנו בינינו לבין עצמנו. האור לא כבה, ובפתח כבר המתינה מלחמה קצרת ימים אך הרת גורל שאין שיעור להשפעתה על כל ממדי הקיום בישראל.

אחת התוצאות המיידיות של מלחמת 67׳ הייתה ״בום כלכלי״ בעקבות כיבוש השטחים הפלסטיניים. המשק הישראלי נפתח אל שוק צרכנים שבוי, ושוק העבודה בישראל החל להתרגל לעבודת הכפיים הזולה של מאות אלפי פועלים פלסטינים. ההרגל הנרכש הזה הקל בתחילת שנות התשעים על פתיחת השוק להגירת עבודה, כאשר כניסת פלסטינים לשטחי המדינה הוגבלה עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה. באחרית הדבר לספרה התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה ממקמת תמר גוז׳נסקי את מלחמת 67׳ על ציר הקפיטליזם בפלסטינה ההיסטורית

10 קרמפף, אריה. המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי. מאגנס, 2015.

שנמשך אל מדינת ישראל. המלחמה, היא כותבת, לא הייתה אלא שלב נוסף במדיניות הקולוניאלית והמיליטריסטית לחיזוק הקפיטליזם הישראלי, שגרף רווחים מן הכיבוש וחיזק את עוצמתו הכלכלית.[11]

התרחבות המשק בישראל, שאירעה במקביל לשינויים שחלו בעולם העבודה בשנות השישים והשבעים במדינות המתועשות, עם המעבר מתעשיית הייצור לפיננסים ולענפי השירותים, השפיעה בחדות על מקומן ומעמדן של נשים בשוק העבודה המקומי. בעשר השנים שבין 1973 ל־1983 גדל כוח העבודה הנשי ב־45 אחוז, לעומת גידול של 15 אחוז בכוח העבודה הגברי. בשנים הללו היווה הגידול בכוח העבודה הנשי 59 אחוז מן הגידול בכוח העבודה הכללי.[12] הבורגנות החדשה, שתיקרא מעתה "מעמד הביניים", גדלה בד בבד עם הגידול במשלחי יד אקדמיים ותעשיות חדשות וביניהן תקשורת, פרסום, יחסי ציבור ומשאבי אנוש. הגידול חל גם במקצועות מסורתיים יותר שנשים עסקו בהם, כמו רפואה, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, עריכת דין, תכנות, מדעים והנדסה.

הסוציולוגית הפמיניסטית דפנה יזרעאלי מצאה במחקריה כי בין שתי המלחמות ולאחריהן השתפר מעמדן של נשים במשרות ניהול, תחילה בגלל המחסור במנהלים שגויסו למלחמה, ובהמשך משום שמעסיקים היו שבעי רצון מתפקודן של נשים כמנהלות.[13] באותם זמנים, ממשיכה יזרעאלי, עברו מקצועות החינוך ושירותי הרווחה, שבהם היה לנשים ייצוג עודף, התמקצעות שלא אפשרה עוד להמשיך ולהעסיק מנהלים גברים שהרקע המקצועי שלהם היה מה שיזרעאלי מכנה "המשכיות משימתית", וכוונתה לתופעה של מינוי חברים מימי תנועת הנוער. גם

11 גוז'נסקי, תמר. התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה. מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, 1986. בספרה מראה גוז'נסקי כיצד דחקה ההתפתחות הקפיטליסטית הקולוניאלית החל משלהי השלטון העות'מאני, ובמיוחד בתקופת המנדט הבריטי, את רגלי המשטר המסורתי בפלסטין. התפתחות הקפיטליזם, שבמהלכה הוקמה המסגרת הממלכתית הציונית, גרמה להתרוששות ילידי הארץ הערבים ולפיצול לאומי ואתני בין שולטים לנשלטים. מן התוצאות ההרסניות הללו, כותבת גוז'נסקי, מתקשה העם הפלסטיני להתאושש עד עצם היום הזה.

12 הנתונים לקוחים מגיליון 81 (יוני־יולי 1985) של הירחון נעמ"ת, שיוחד לסיכום עשור האישה הבינלאומי, ויצא לאור לרגל ועידת הנשים בניירובי בירת קניה, שהתקיימה ביולי 1985.

13 יזרעאלי, דפנה. "מנהלות בישראל". בתוך: נשים הכוח העולה — קידום הנשים בעבודה: ניפוץ תקרת הזכוכית. עורכת: ענת מאור. ספריית פועלים, 1997. מן הנתונים המובאים במאמר מצטיירת התמונה הבאה: ב־1975 עמד שיעור השתתפותן של נשים בשוק העבודה בישראל על כ־33 אחוז. שיעור הנשים המנהלות עמד אז על 7 אחוזים (2,500 מנהלות). המנהלות, כמו הגברים במעמדן, היו ברובן אשכנזיות (58 אחוז ממוצא אשכנזי לעומת 36 אחוז ממוצא מזרחי). לשם השוואה, ב־1995 עמד שיעור המנהלות הערביות על 2 אחוזים בלבד.

השטח הפמיניסטי לא שתק וממנו עלתה דרישה לפתוח את משרות הניהול לנשים. הדרישה התקבלה בעיקר במה שנוגע למשרות ניהול ברמות בינוניות.

המעבר מהעדפת "כריזמה" של קשרים אישיים לשיטה המריטוקרטית לאיוש משרות, המקדמת מקצוענות והשכלה אקדמית, והתרחבות ענפי התעסוקה שלא הוטבע בהם חותם מגדרי מובהק, הקלו על נשים להתחרות בגברים על משרות ניהוליות פנויות מחוץ לחומת המקצועות המכונים "גטו נשי". עם זאת, אבני נגף קבועות עומדות בדרכן של נשים אל משרות הניהול. בין החסמים מונה יזרעאלי את העדפת המועמדים המגיעים למשרות הניהול משורות הקצונה הבכירה בצבא ואת הדרישות התובעניות שקריירה ניהולית מעמידה בפני אמהות לילדים קטנים. יזרעאלי תמכה בחקיקה ובתכניות פעולה לקידום נשים במעלה שוק העבודה.

משבר האנרגיה שפרץ בעקבות מלחמת יום הכיפורים הקפיץ את מחירי הסחורות ואת מחירי חומרי הגלם בעולם. הביקוש למוצרים ירד, הייצור פחת, מפעלים נסגרו, ומה שעלה עקב עליית המחירים היה מחיר הכסף (עקב הריביות ששולמו על ההלוואות), האבטלה והאינפלציה. החיבור ביניהם הוליד מושג חדש לתיאור משק במיתון יחד עם אינפלציה גבוהה: סטגפלציה, שעתידה לזרז את עלייתה לגדולה של הפרדיגמה המוניטרית. לפי משנה זו, הפתרון למשבר חייב לכלול את ריסון האינפלציה גם במחיר של גידול באבטלה, עידוד הצמיחה על ידי הסרת פיקוח על שער המטבע, הפחתות מסים, קיצוצים בתקציב ופגיעה בעבודה המאורגנת.

הספרות הכלכלית על האינפלציה של שנות השבעים עד אמצע שנות השמונים רואה את שורש התהליך האינפלציוני בישראל בגירעון הגדול בתקציב המדינה, שתחילתו בשנים שבין מלחמת 67' למלחמת 73', ושמקורו בגידולן החדש של הוצאות הביטחון. על כך כותב הכלכלן יעקב ליפשיץ בספרו על תולדות כלכלת הביטחון בישראל.[14] הוצאות הביטחון תפחו, ומימון ההצטיידות הצבאית נעשה באמצעות הגדלת הגירעון התקציבי. אם לפני מלחמת 67' עמדו הוצאות הביטחון

14 ליפשיץ, יעקב. כלכלת ביטחון — התיאוריה הכללית והמקרה הישראלי. הוצאת משרד הביטחון ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2000.

על כ־11 אחוז מהתוצר, הרי שאחריה, ובמיוחד אחרי 1973, הן כבר עמדו על 25 אחוז ואף יותר מן התוצר.[15] בנק ישראל, שנשלט על ידי הממשלה, התיר לה להדפיס כסף לשם מימון הגירעון, ובכך להזין למעשה את האינפלציה שלא חדלה לעלות. הצמיחה הכלכלית צנחה לרמה של אחוז עד שניים, וההגירה לישראל הצטמקה כמעט לאפס. עם זאת לא נשכחו מחאת "הפנתרים השחורים" ומסקנות ועדת ראש הממשלה לילדים ולנוער במצוקה שמונתה בעקבות המחאה והלחץ החברתי. תקציב שנת 1972, שהגדיל את תקציבי הרווחה, כונה בפי פקידי האוצר "תקציב הפנתרים". לחיילי המילואים הובטח ב־1973 פיצוי על הפסדיהם הכלכליים בזמן המלחמה והם קיבלו אותו בחוק קצבת ילדים למשפחות של יוצאי צבא ובחוק לביטוח אבטלה. הלחצים הסותרים הללו בין דרישות מערכת הביטחון ובין הצרכים החברתיים הבוערים יישארו אתנו מאז ואילך, תוך הכבדה גדלה והולכת על תקציב המדינה. הכבדה כלכלית זו עמדה ביסוד רעיונות ההפרטה של שירותי הרווחה.

העשור הכלכלי האבוד, שנמתח בין גירעונות תקציביים לנסיקה אינפלציונית, החל אפוא במוצאי מלחמת יום הכיפורים, ונמשך עד אמצע שנות השמונים. הצמיחה ירדה והאינפלציה עלתה, חרף הסיוע האמריקאי הנכבד שקיבלה ישראל בשנים 1973-1978. הסיוע לא הפשיר את הקיפאון הכלכלי ולא פתר את המשבר, אך הגביר את

15 "אימפריה ביטחונית" מכנה העיתונאי גדעון עשת את ישראל במאמר פרי עטו שניתח את הלקחים הכלכליים של הניצחון הצבאי ב־1967. עשת כותב כי למרות הקיצוץ שנעשה בתקציב הביטחון לאחר מלחמת לבנון, נותר תקציב הביטחון "הנטל הכלכלי הכבד ביותר שאנו נושאים על גבנו בעשרים השנה האחרונות." יחד עם זאת, כותב עשת, רמת החיים בשנים הללו הייתה גבוהה. "הישראלי," כותב עשת, מקיים "עם משכורת פורטוריקנית להפליא (כ־1,200 שקל ברוטו בחודש), רמת חיים ניו יורקית למהדרין." איך ייתכן? כי הוא חי על חשבון ילדיו, או בפשטות: "שודד את קרן ההשתלמות ואת תוכניות החיסכון שלו." ידיעות אחרונות, קיץ 1987, גיליון מיוחד לציון עשרים שנה ל־1967.

התלות שפיתחה ישראל בארצות הברית, והכשיר את המעבר ממדיניות כלכלית וחברתית סוציאל־דמוקרטית לקפיטליזם ניאו־ליברלי.[16]

16 מלחמת קיץ 2014 בעזה החזירה לזיכרון הציבורי את שיח נטל כלכלת הביטחון של שנות השמונים. מוטי בסוק כותב שיחד עם תוספת "צוק איתן" (9 מיליארד שקל לכיסוי ההוצאות), לפי דרישות מערכת הביטחון, יגיע תקציב הביטחון ל־2014 לשיא של כל הזמנים — 72.45 מיליארד שקל, ויהווה 18 אחוז מתקציב המדינה לשנה זו. וזאת, בלי להתייחס לתקציבי השירותים החשאיים, משמר הגבול, המועצה הלאומית לאנרגיה אטומית ותקציבי הביטחון של הרשויות האזוריות והמקומיות. שיעור בגובה כזה לא ידעה המדינה מאז המשבר של שנות השמונים. במחצית הראשונה של שנות השמונים תקציב הביטחון הגיע לכ־23 אחוז מהתוצר. לאחר תכנית הייצוב ב־1985, כשיצחק רבין היה שר הביטחון, גובה התקציב ביחס לתוצר ירד לכ־15 אחוז, ושב ועלה ב־1986 ו־1987 לכ־19 ו־17 אחוז בהתאמה. את מחיר ההוצאה הלאומית על ביטחון משלמת החברה בקיצוצים רוחביים במשרדי החינוך, הבריאות, בתשתיות ובהוצאות על רווחה. ראו: בסוק, מוטי. "דרישות בתקציב של משרד הביטחון מחזירות את ישראל לימי המשבר של שנות ה־80". *TheMarker*, 4 בספטמבר 2014.
הסיוע הצבאי האמריקאי ל"נכס האסטרטגי" שלה הסתכם ב־2014 ב־3.6 מיליארד דולר, וזאת בלי להתנות את הסיוע בסיום הכיבוש הישראלי המתמשך בשטחים הפלסטיניים, ולמרות חילוקי הדעות.
בנוסף, לפי דו"ח המכון האסטרטגי הבינלאומי בלונדון (IISS) שהתפרסם בסוף פברואר 2015, שיעור ההוצאות הביטחוניות של ישראל ב־2014, שעמד על 7.8 אחוזים מהתמ"ג (כפליים ממקבילו בארצות הברית או ברוסיה), היה הגבוה ביותר במערב. פלדמן, נדב. "כמה עלתה לנו איראן?" *TheMarker*, 1 במארס 2015.
התמונה לא תהיה שלמה אם נתעלם מן המרוויחים הרבים מכלכלת הביטחון של ישראל: הצבא וזרועות הביטחון האחרות המתנהלים כתאגידים ומעסיקים מאות אלפי עובדים, שתרומתם העיקרית של חלקם הניכר לכלכלה היא בשמירה על שיעור אבטלה נמוך במשק. מיד לאחר המערכת הביטחונית עומדים התעשיות הביטחוניות, יצרניות הנשק, סוחרי הנשק, היועצים, המתווכים, וכל שאר סוכני המלחמות בהווה ובעתיד. ואחרון ברשימתנו, אך לא בהכרח במיקומו בסולם העדיפויות הלאומי, הוא מפעל ההתנחלויות הבזבזני לאין שיעור, שמתפתח ככל שמצב הביטחון מתערער ואף גורם להתערערותו. עם כל כך הרבה מרוויחים מערעור תחושת הביטחון ומסיכול הסיכוי לשלום, למה לשאוף לשינוי?

נשים מובילות מאבקים:
שביתות הרנטגנאים, שביתת האחיות

האמת אינה מהפכנית: יוכבד גונן

הגידול החד בהוצאות הצבאיות, התפתחות האינפלציה, שחיקת השכר וצמצום הפיצוי על ההתייקרויות עוררו תסיסת מחאה בקרב עובדים במגזרי התעשייה והשירותים. בכל שנה בעשור של שנות השבעים עמד מספר השביתות, השבתות העבודה והעיצומים על יותר ממאה. רק בשנים הרות הגורל 1973 ו־1974, ובשנה שלאחר המהפך הפוליטי (1978), ירד מספרם ל־96 ומטה מזה. תפקודם של חברי ועד סוציאליסטים היווה חלק נכבד בהתעוררות הוועדים לפעילות מחאתית. כך שמעתי מפי יוכבד גונן, שהייתה בזמנה חברת מזכירות ארגון עובדי הרנטגן וייצגה את ועד עובדי ועובדות הרנטגן בבית החולים רמב״ם בחיפה במאבקיהם המקצועיים בשנות השבעים.

אנחנו נפגשות בבית קפה ותיק סמוך לתחנת הרכבת בעיר התחתית בחיפה. גונן אומרת: ״כבר אינני זוכרת הרבה ממה שהיה אז.״ אבל לצדה יושב האיש שלה מאז שנות החמישים, בנימין, שהוא בור סוד שזוכר הכול ואין ספק שהוא ישלים את התמונה, אם יעלה הצורך. יוכבד ובנימין גונן הם זוג בלתי נפרד זה מזו ומתולדות השמאל הרדיקלי בישראל. היא פמיניסטית, חברה בתנד״י — תנועת נשים דמוקרטיות בישראל (במסגרת חד״ש) ופעילת שלום ותיקה. הוא חבר בהנהגת המפלגה הקומוניסטית, שכיהן במשך שנים רבות כנציג חד״ש בהסתדרות והשתתף במאבקי עובדים רבים מאז שביתת הימאים בתחילת שנות החמישים, שהשאירה בו חותם עמוק, כך כתב באוטוביוגרפיה שלו.[1]

1 גונן, בנימין. חיים אדומים — תחנות בחיי קומוניסט ישראלי. פרדס, 2009.

שניהם באמצע העשור השמיני לחייהם, אך בימי שישי בצהריים אפשר לפגוש את יוכבד, ולפעמים גם את בנימין לצדה, מניפים שלטי ״די לכיבוש!״ במשמרת הקטנה של ״נשים בשחור״ בחיפה. כששואלים את גונן מה מניע אותה להתמיד במחאה שקולה כה נחלש והודמם, היא עונה שהיא שומרת על ״זכות הצעקה״.

בני הזוג גונן מייצגים בעיניי את דור חברת העבודה באופן שאינו מובן מאליו כיום: תעסוקה מלאה, קביעות בעבודה, תנאים סוציאליים מיטיבים ואיגודים מקצועיים חזקים. עם זאת, יש לומר שגם בשנות העוצמה של העבודה המאורגנת, עובדים לא השיגו הסכמי עבודה ראויים אלא בעקבות מאבקים קשים וממושכים, ולא פעם בניגוד לעמדת ההסתדרות וללא תמיכתה.[2]

יוכבד גונן הייתה ממובילי שביתות הרנטגנאים הגדולות ב־1970, ב־1976 וב־1979. היא ילידת העיר מנהיים בגרמניה שהיגרה עם הוריה לפלסטינה המנדטורית ב־1933. בשנות החמישים עסקה בהוראה, אולם ההתנכלויות השכיחות למורים קומוניסטים, היא אומרת, גרמו לה לעזוב את המקצוע. ב־1963, לאחר שסיימה קורס בטכנאות רנטגן, החלה לעבוד בבית החולים רמב״ם בחיפה. מיד עם תחילת עבודתה, מספרת גונן, היא שמה לב כי בניגוד להסכם העבודה, העובדים לא קיבלו גמול על עבודתם במשמרות הערב והלילה. כאשר שאלה ״למה?״ הסבירו לה שאי אפשר לכמת את השעות הנוספות המגיעות לכל עובד ועובדת בנפרד. גונן הציעה לשלם לעובדים תשלום גלובלי.

כך נפתרה הבעיה המסוימת הזאת, וכך נסללה דרכה של גונן לחברות בוועד העובדים, שבה התמידה עד פרישתה לגמלאות ב־1996. בכל השנים האלו נמנעה גונן מלהציע את עצמה לראשות הוועד מחשש שה״סטיגמה״ הקומוניסטית המלווה אותה תפגע בפעילותו. בנימין

2 בשנות השמונים שיעור השכירים והשכירות שהיו מאוגדים בהסתדרות עמד על כשמונים אחוז. עוד כחמישה אחוזים היו חברים בהסתדרויות או באיגודים עצמאיים. רוב השכירים היו מבוטחים בקופת החולים שהייתה שייכת להסתדרות הכללית, ומתוקף הביטוח הרפואי נחשבו לחברים בארגון העובדים הגדול במדינה. כך עד הפרדת קופת חולים כללית מן ההסתדרות בעקבות חקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי שנכנס לתוקף ב־1995. ההשפעה הייתה מיידית. ב־1996 צנח שיעור העובדים המאוגדים ל־49 אחוזים (מקור: משרד העבודה והרווחה, הרשות לתכנון כוח אדם. שיעור המאורגנים בארגוני עובדים וכיסוי הסכמים קיבוציים: תמונת מצב 2000. מאת: ינון כהן, יצחק הברפלד, גיא מונדלק ויצחק ספורטא). עד 2012 פחת שיעור כלל השכירים המאוגדים לכ־30 אחוז וכשליש מהם היו מכוסים בהסכם קיבוצי. שיעור בעלי משלחי היד האקדמיים בקרב השכירים והשכירות המאוגדים היה הגבוה ביותר בין כלל משלחי היד. כך לפי הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012.

אומר שיוכבד דאגה יותר לאינטרסים של העובדים מאשר לאלה של המפלגה. אנחנו תוהות אם תכונת הוויתור על עמדת כוח משותפת גם לגברים, במצבים שמאלצים אותם לבחור בין קידום ענייני המפלגה או האידיאולוגיה ובין טובת העובדים שהם מייצגים. אולם אלה היו שנות השבעים, וזו הייתה המפלגה הקומוניסטית שחבריה כונו אז "סוכנים" ו"בוגדים".

במאבק 1970 דרשו הרנטגנאים גמול על הכפלת עבודתם, תשלום תוספת סיכון, בדיקה תעסוקתית והשוואת תנאים לעובדי הרנטגן בקופות החולים. תחילה הכריזו על שביתת האטה ועבדו רק במקרים דחופים. התחשבותם בחולים לא עזרה להם, והם הואשמו באדישות ובאי אכפתיות לגורלם. אף על פי כן קבעה השביתה תקדים בתולדות שביתות העובדים בישראל כאשר יצחק בן אהרון, אז המזכיר הכללי של ההסתדרות, תמך בעמדת השובתים בניגוד לעמדת בכירים אחרים בהסתדרות. תמיכתו של בן אהרון הייתה מבחינתם אישור לשביתה ארצית, שעליה הכריזו בלי שקיבלו את הסכמת ההסתדרות.

שש שנים לאחר מכן, ב־1976, הוכרזה שביתה שנייה כהמשך למאבק שלא הושלם בהסכם הקודם. היא הסתיימה עד מהרה עקב הפעלת צווי ריתוק אישיים, שהפרידו בין מי שחזרו לעבודה תחת אילוץ הצווים לבין השובתים, שהתמרמרו על ההפרדה. לקחי מדיניות ההפרדה בין העובדים לשם שבירת השביתה נלמדו היטב ב־1979, השנה שבה יצאו הרנטגנאים לשלב נוסף וחשוב במאבקם, שנמשך לסירוגין מתחילת העשור עד סופו.

השביתה נמשכה עשרה חודשים, מנובמבר 1979 עד אוגוסט 1980. עילת השביתה הייתה דרישת העובדים להעלאת שכר בדומה להעלאת שכר האחיות. דרישתם לא נענתה ולא נוהל אתם כל משא ומתן, אך נמסרו להם צווי ריתוק. הפעם, מספרת גונן, החליטו העובדים להתחכם לצווי הריתוק ולחזור לעבודה "לפי הספר", כלומר לעבוד שבע שעות ביום, כפי שהתחייב מהסכם העבודה, ובלי שעות נוספות שהיו חיוניות לתפקוד הרגיל של מכוני הרנטגן (טכנאי הרנטגן בבתי החולים עבדו בדרך כלל בהיקף של משרה וחצי). הממשלה הגיבה בהוצאת צו ריתוק נוסף, שחייב את העובדים לעבוד גם בשעות נוספות. גונן מחייכת כשהיא נזכרת בדיונים שהתקיימו סביב השאלה איך לעקוף את צווי הריתוק בלי להסתכן בהפרת החוק. הוחלט להיענות גם לצווים הללו

אך לוותר על התשלום תמורת השעות הנוספות, ובמקומו לנצל ימי חופשה (הסכם העבודה אפשר להם לבחור בין תשלום כספי ובין ימי חופשה כגמול על עבודה בשעות נוספות). כך יצא שהעובדים אמנם צייתו לצווי הריתוק, אך גרמו לחיסרון עובדים קבוע שפגע בתפקוד המערכת.

נציגי הממשלה לא זזו מעמדתם, ואילו ההסתדרות שמרה על ניטרליות, אומרת גונן. נציגיה הצהירו שתביעות הרנטגנאים צודקות, אולם בפועל השביתה לא נתמכה על ידי ההסתדרות. על נציגי ההסתדרות כותבת תמר גוז׳נסקי, בספרה לחם עבודה, שהם אף יעצו לעובדים לוותר על המאבק בטענה שאי אפשר לנצח את ממשלת הליכוד.[3]

לאחר שלושה חודשים של השבתה חלקית, וכאשר היה ברור שהממשלה מתכוונת להאריך את תוקפם של צווי הריתוק בהפעלת תקנות ההגנה (שעת חירום), החלו ה״חריקות״ בקרב השובתים. חלקם חשו נבגדים על ידי ארגונים אחרים במערכת הבריאות שלא מצאו לנכון לתמוך בדרישותיהם. האווירה התחממה, ובאסיפה הכללית החליטו העובדים לא לכבד את צווי הריתוק הבאים שיוצאו נגדם, גם אם ייאלצו לשלם על כך בקנסות או במעצרים. לקראת הדיון בממשלה על אישור צווי הריתוק הפגינו הרנטגנאים מול בניין הכנסת והגבירו את הלחץ על מנהיגי ההסתדרות. בפעם הזאת הכריז ירוחם משל, המזכיר הכללי של ההסתדרות (מ־1974), שפורום 13 הוועדים החזקים נשף בעורפו, על התנגדותו להפעלת צווי ריתוק. השינוי בגישת ההסתדרות הביא להשגת הסכם בין ארגון עובדי ועובדות הרנטגן ובין משרד הבריאות וקופות החולים. העובדים השיגו תוספת שכר שהתבססה על תוספת סיכון, דרגה נוספת והכפלת תוספת הוותק. כל התוספות הוכרו כחלק מרכיבי השכר, ולכן חלה עליהן תוספת היוקר והן נכנסו לחישובי הפנסיה והפיצויים.

״כל מאבק מלמד משהו,״ גונן אומרת. המאבק היה על העלאת שכר, אולם בהסכם שהושג נקבעו תוספות לשכר ולא העלאה ממשית של שכר היסוד (תופעה מוכרת בהסכמי העבודה שהושגו במאבקי עובדים בשירות הציבורי). התוצאה הייתה שעובדים התחרו ביניהם על תוספת

3 גוז׳נסקי, תמר. לחם עבודה — מעמד הפועלים הישראלי: מבט עכשווי והיסטורי. פרדס, 2013.

משמרות ועל כוננויות, ויחסי העבודה נפגעו. היה זה לקח חשוב נוסף שנלמד מתוצאות השביתה הממושכת, שאף הוא נלקח בחשבון במאבקים הבאים שניהלו עובדי מערכת הבריאות בשנות השמונים. העובדים למדו לדרוש את הכללת רכיבי השכר השונים בשכר המשולב ובחישוב הפנסיוני. הממשלה מצדה נוכחה לדעת שאין בכוחם של צווי ריתוק לשבור מאבק של עובדים נחושים.

עם זאת, על השאלה החשובה, איזה רווח ארוך טווח מפיקים העובדים משביתה שאינה פוגעת במעסיק אלא בציבור, קשה ללמוד משביתת הרנטגנאים. שביתת טכנאי הרנטגן לא הסבה נזקים לממשלה או לבתי החולים, והיו מי שהעירו בציניות שצמצום העבודה במכוני הרנטגן דווקא חסך כסף למדינה, ולכן הממשלה לא הזדרזה לסיים את השביתות והשתמשה בתקשורת כדי להסית את הציבור נגד השובתים.

ערכים — ביטאון המפלגה הקומוניסטית לשאלות תיאוריה ופרקטיקה סיכם בגיליונו, שראה אור באוקטובר 1980, תובנות בעלות עניין מנקודת מבטם של עובדים המתארגנים לקראת מאבק, ואלה הן: שביתה כשלעצמה אינה מספיקה, לכן חשוב לארגן פעולות מחאה שילוו אותה, כגון אסיפות כלליות והפגנות. המאבק לא עורר סולידריות מעמדית מצד קבוצות עובדים אחרות במערכת הבריאות, ואחת הסיבות לכך הייתה מדיניות ההסתדרות ל"הרגעת הרוחות" ולהשגת פשרות על חשבון העובדים. במסגרת מדיניות זו ההסתדרות לא אישרה שביתות הזדהות של עובדים במקצועות אחרים. כך שבזמן שהממשלה, המעסיקים הפרטיים וההסתדרות תיאמו ביניהם את מדיניותם במסגרת לשכת התיאום של הארגונים הכלכליים, ובידם היו אמצעים מגוונים להשפעה על דעת הקהל, שאלת הסולידריות בין העובדים נעשתה רבת משמעות. "ההסתדרות," מוסיף בנימין גונן, "הכפיפה את ערכיה לציונות הבורגנית, מה שגרם לקריסת הסולידריות המעמדית." יוכבד גונן פחות נחרצת. היא מספרת כי בעת השביתה היא עברה בין מכוני הרנטגן של בתי החולים ושמעה מן העובדים שהם חוששים לאבד את עבודתם. היא לא יכלה שלא להזדהות עם חששותיהם, חרף פעילותה בוועד שהיה שותף לארגון השביתה. "פעם היה לי ויכוח עם חנה ספרן," מספרת גונן. "היא חשבה שהסוציאליזם יפתור את כל הבעיות. אבל אני למדתי גם מהניסיון האישי שלי שהפתרונות צריכים להיות רב־מערכתיים. החיים לימדו אותי שצריך

לעזור לבני אדם עם הדברים הקטנים בחיי היומיום, ויחד עם זאת להיאבק למען צדק חברתי.״

אחיות שובתות — אחיות מורדות

1986 לא הייתה שנת השיא במספר השביתות, השבתות העבודה והעיצומים שהיו בין גלי ההדף של תכנית החירום לייצוב המשק. בסך הכול 406,292 ימי עבודה אבדו ב־142 שביתות שהיו בשנה זו (לפי השנתון הסטטיסטי של 2009), אולם היא זכתה לארח את שביתת האחיות, שהייתה אחת השביתות היותר מעניינות בשנות השמונים.

השביתה פרצה ביוני, לאחר שפסק בוררות שניתן כארבעה חודשים קודם לכן על ידי המוסד לבוררות מוסכמת לא כובד. פסק הבוררות ניתן במהלך מאבק האחיות לשפר את תנאי עבודתן, להכיר במקצוע האחות כמקצוע מועדף ולהעניק לאחיות בתי החולים ייצוג נפרד לניהול משא ומתן עם המעסיקים במסגרת הסתדרות האחיות.

בימיה הראשונים הוצגה השביתה כמחאה על מצוקת הסיעוד בבתי החולים. כאשר פקידי האוצר חשפו בפומבי את תלוש המשכורת של בלה סופרין מוועד האחיות, מוקד הדיון עבר לגובה השכר. שר הבריאות, מרדכי גור, הודיע על תמיכתו באחדות מתביעות האחיות, ובו בזמן טען ש״לא ייתן יד לשבירת האיזון המשקי,״ מחשש להחזרת האינפלציה.

מדיווחי העיתונים עולה הרושם כי השביתה בתחילתה התנהלה מעצמה. מובילות המאבק לא הוזכרו בשמן, למעט ביומון על המשמר. רק ביום שבו הכריז מטה השביתה על נטישת חדרי המיון זכתה אילנה כהן לכינוי ״מנהיגה אותנטית״ שצמחה מלב המאבק. כהן וחברותיה סירבו לקבל עליהן את מרות ההסתדרות ולשתף במשא ומתן את נציגת הארגון, כרם־יה פדן, אחות בעברה וחברה בכירה במחלקה לאיגוד מקצועי בעת השביתה, שהייתה לדעתן מנותקת ממאבקן. לטענתן, כללי הנוהל התירו להן לייצג את עצמן בזכות היותן חברות במזכירות הסתדרות האחיות. כרם־יה פדן, שחשה נבגדת, ולמעשה הופקרה על ידי ההסתדרות שנכנעה לוועד האחיות, הודיעה על התפטרותה.

בעיתונים נכתב שמאבק האחיות הוא הראשון בתולדות האיגודים המקצועיים שבו נאלצה נציגת ציבור לפרוש בלחץ העובדים. מאבק

האחיות צוין כמאבק הראשון שבו נשברו כללי המשחק בין עובדים ועובדות ובין ההסתדרות. האחיות ניסו לשבור מסגרת קיימת, נבחרת, והנציגות שנתפשה כאותנטית התגבשה תוך כדי ״מרד בממסד מקצועי קיים״ — ההסתדרות. על ההסתדרות נכתב שבכניעתה לוועד האחיות היא מסתכנת במרידות דומות בעתיד. עד מהרה הוגדרה השביתה כמרד, ומובילות השביתה כונו ״האחיות המורדות״.

להגדרת שביתה כמרד יש היסטוריה בישראל. כך כונתה שביתת הימאים שפרצה ב־1951, לאחר שמועצת איגוד הימאים הנבחרת והלא־מפלגתית לא הוכרה על ידי הנהגת מפא״י בהסתדרות, ודרישותיה לעצמאות ארגונית נענו בהודעה על פיזור המועצה. במאמץ לשבירת השביתה שלחה ההסתדרות בריונים להכות בשובתים, והממשלה הפעילה צווי גיוס חירום לצבא לרבים מהם. לאחר שישה שבועות הסתיימה השביתה בהסכם, אולם מנהיגי השביתה לא הוחזרו לעבודתם.

האחיות זכו לטיפול שונה. שביתתן הסתיימה ב־10 ביולי, לאחר שבעה־עשר ימים ושבע ישיבות בוועדת העבודה והרווחה, שניסתה למצוא פתרון למשבר. הוסכם על משא ומתן רצוף במשך ששה שבועות עד לחתימה על הסכם, והאחיות, ובכללן מנהיגות השביתה, חזרו לעבודתן. הישגן הבולט ביותר היה ההכרה, הן הממשלתית והן ההסתדרותית, בזכותן של אחיות בתי החולים לייצוג נפרד. הישג שנוי במחלוקת, יש לומר, שהוצג כסנונית ראשונה בתהליך בלתי הפיך של שבירת כללי המשחק בין ההסתדרות ובין העובדים. עיקר הבעיות שבגינן שבתו האחיות, כמו מעמדן המקצועי, שחיקת השכר ועומס העבודה לא באו על פתרונן והועלו מחדש בשביתות הבאות.

אמנם אמצעים אלימים לא הופעלו נגד השובתות ולא נעשו ניסיונות לשבירת שביתת האחיות כפי שנעשו נגד הימאים, אך הן לא זכו לאהדת הציבור, ומשוררים דוגמת נתן אלתרמן, שתמך בימאים, לא התערבו לטובתן. נהפוך הוא. על החברות בוועד השביתה כתבו הפרשנים (כולם גברים) שהן נפלו בפח של יועציהן המקצועיים, שהן נכשלו בגלל עילגות לשונן ומפני שהתקשו להסביר ״בפשטות ובבהירות״ איך קשור מצב הסיעוד לשכרן הנמוך. טענו כנגדן שהן לא היו תקיפות מספיק, שהן זגזגו בדרישותיהן, ושמטרת השביתה לא הייתה בהירה דיה. וחשוב לא פחות, שהן לא הביאו בחשבון כי מאחיות מצפים

להקרבה עצמית, בעוד שמרופאים מצפים למקצועיות, וכי התמורה ניתנת בהתאם.

הפרשנים לא כתבו על העדר הסולידריות מצד הרופאים, שהחליש את מאבק האחיות, או על הפיצול המקצועי והמעמדי במערכת הבריאות, שגרם בשנות השמונים וגם לאחריהן לריבוי שביתות שהסתיימו בהסכמים פגומים.

מרי פינטו, ממובילות המאבק, אמרה לעיתונאית דבר נעה ירדנאי־גל: ״חשבנו שאחרי יומיים זה ייגמר, שמיד יסכימו לשבת ולדבר.״ נציגות האחיות הביעו באזניה את זעמן על ״הציניות וההשפלה״ שהייתה מנת חלקן בכל ימי השביתה. לטענתן, נוהלה נגדן מלחמת עצבים במטרה לשחוק אותן. זו הייתה ״מלחמה שוביניסטית. אמרו לנו שאנחנו נשים היסטריות,״ אמרה והוסיפה כי, ״בשביתה הזאת הרגו לי את התקוות. לגבי זה סוף האמונה בכול.״[4]

אסתר סיני, שהייתה חברה בוועד האחיות בעת השביתה וכיום היא פעילה בהסתדרות האחיות, מעידה על עצמה שהיא זוכרת כל רגע בשביתה. חברות הוועד, מספרת סיני, היו אחיות אחראיות במחלקות פנימיות בבתי החולים, כי שם התהוותה הבעיה העיקרית ו״משם עלתה דרישתנו לתקינה של נוהלי העבודה.״ לא תוכננה מראש שביתה ממושכת. חברות הוועד התארגנו לשביתת מחאה קצרה מול הכנסת בירושלים ומצאו את עצמן, בלי כוונה, בשביתה שהפכה מבחינתן לאירוע מכונן ״ברמה של מהפכה חברתית.״ הן למדו את הפוליטיקה של המאבק תוך כדי מאבק, והן למדו מהר.

״כיום,״ ממשיכה סיני, ״הפכו את המקצוע ממשלח יד לפרופסיה.״ כלומר, אני מפרשת, המירו את הדאגה לחולים ולרווחתם בעת האשפוז בביורוקרטיה מקצועית קשוחה. סיני לא מרוצה מן המצב: ״לא כולן מסכימות אתי, אבל זו דעתי. אחיות מוסמכות לא נוגעות בחולים, ואיפה תמצאי אחיות מעשיות?״ סיפרתי לה על המחלקה הפנימית־גריאטרית שבה אושפזה אמי פעמים אחדות באחרית ימיה, וכיצד משנה לשנה התרבו מטפלות הסיעוד האישיות של המאושפזות, מרביתן מהגרות עבודה, שביצעו את עבודת האחיות המעשיות. סיני הנהנה בראשה.

4 ירדנאי־גל, נעה. ״קורס מזורז במאבק מקצועי״. דבר, 11 ביולי 1986.

ב־2013 אושר במשרד הבריאות ובנציבות שירות המדינה מקצוע חדש בענף הסיעוד: אחות מומחית (וגם אח מומחה), עם סמכויות מקצועיות רפואיות. המקצוע החדש משדרג את סולם הקידום המקצועי ואת רמת השכר של אחיות ואחים מוסמכים בעלי השכלה אקדמית. הרופאים והרופאות משתחררים ממטלות של שגרה טיפולית בחולים, שחדלו להוות עבורם אתגר מקצועי, והמערכת מתייעלת. המפסידים הגדולים בהיערכות החדשה הם כלל האחיות והאחים המעשיים, שלא יקבלו את תג המומחיות בשל כישורים בלתי מספיקים, וייוותרו לבדם בתחתית המדרג המקצועי.

הקפיטליזם מיטיב לנצל את קווי ההפרדה בקרב העובדים והעובדות, המצטלבים עם השסעים המעמדיים, האתניים והלאומיים בחברה. הוא מוכן לתגמל את בעלי ובעלות היכולות והידע הנכון, ואלה מחזירים לו טובה בשימור ואחזקת השיטה. ביטחונם התעסוקתי של כל שאר העובדים והעובדות, לעומת זאת, מתערער. האחיות למדו לדאוג לעצמן. לאמיתו של דבר, לשכבה המקצועית החזקה בתוכן, שבהדרגה התנתקה מן הסיעוד והתקרבה לרפואה. לקחי השביתה הגדולה נלמדו.

ממהפך פוליטי מוצלח למהפך כלכלי כושל

מאי 1977

המהפך הפוליטי שהעלה את מפלגת הליכוד בראשותו של מנחם בגין לשלטון היה יותר מחילוף מעמדות ויותר מצמצום הדומיננטיות של תנועת העבודה. הוא היה גם ובעיקר, כפי שכותבת ההיסטוריונית אניטה שפירא, "עלייה של מעמדות חדשים, ציביליזציה אחרת, נרטיב היסטורי שונה, לקדמת הבמה הישראלית."[1] אמיר בנבג'י וחנן חבר טוענים שהמהפך הפוליטי היה הפתח שדרכו נכנס "המודחק הישראלי" בדמות נשים, מזרחים וערבים לשיח הישראלי, טרם הפיתוח הנמרץ של פוליטיקת הזהויות ככלי פוליטי מרכזי.[2]

יומיים לאחר הבחירות ביקר ראש הממשלה הנבחר, מנחם בגין, בהתנחלות קדום (קדומים) והכריז על כוונת ממשלתו לקרוא לצעירים "לבוא וליישב את הארץ." האות להתנחלות רחבת ההיקף, מציין הסוציולוג שלמה סבירסקי, ניתן כאשר ממשלת בגין הכריזה על כ־40 אחוז מאדמות הגדה המערבית כ"אדמות מדינה". אז החלה הזרמת תקציבים נדיבים ונקבעו ההטבות המפליגות שמהן נהנים המתנחלים עד היום.[3] השתלטות הקבע על השטחים הפלסטיניים הוכרזה כפרויקט לאומי הגובר על החשבונאות הכלכלית והחברתית. עד 2011 הוקמו ארבעה־עשר אזורי תעשייה בגדה המערבית. בהם ובהתנחלויות הסמוכות מעסיקים כיום ישראלים כעשרים ושבעה אלף פועלים פלסטינים בשכר זעום ותוך הפרות שיטתיות של חוקי העבודה. אלה

1 שפירא, אניטה. ככל עם ועם: ישראל 1981-2000. מרכז זלמן שזר, 2014.

2 בנבג'י, אמיר וחבר, חנן. "מבוא: היסטוריה ספרותית וביקורת הספרות". בתוך: ספרות ומעמד: לקראת היסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2014.

3 סבירסקי, שלמה. מחיר היוהרה: הכיבוש — המחיר שישראל משלמת, 1967-2005. מרכז אדוה והוצאת מפה, 2005.

הם אזורי הסחר החופשי של הקפיטליזם הקולוניאלי הישראלי. באופן פרדוקסלי לא הועמד רעיון הליברליזציה הכלכלית בסתירה למפעל ההתנחלויות, שהיה אף הוא מרכיב יסוד באידיאולוגיה של מפלגת הליכוד, הגם שהוא מחייב יד ריכוזית מכוונת ומעורבות ממשלתית עמוקה.

באוקטובר 1977 יצאה לדרכה תכנית הממשלה למהפך כלכלי, שהעמידה במרכזה קיצוץ בסובסידיות ואת הליברליזציה של מטבע חוץ, כמובטח במצע המפלגה. הנהגת משטר חדש של שער חליפין נייד בוצעה בחפיפה עם פיחות בשיעור של 43 אחוז. הותר לאזרחי המדינה לפתוח חשבונות מטבע חוץ בארץ ובחו״ל, ואף להזרים אליהם סכומים קטנים במזומן. החלום הגדול לנסוע לטיול בחו״ל בלי להבריח דולרים שנקנו בשוק השחור בבטנת המעיל התגשם. את מחיר הליברליזציה במטבע החוץ שילמנו בזינוק גדול בשיעור האינפלציה. הקיפאון הכלכלי נמשך.

ב־9 באוקטובר הודיע שר האוצר, שמחה ארליך, מן האגף הליברלי בליכוד, במהלך דברים שנשא במועדון המסחרי והתעשייתי בתל אביב, כי לא יהיה חוק שכר מינימום בשנה הקרובה. דבריו נועדו להרגיע את התעשיינים, חברי המועדון, שהתנגדו לדרישה שהועלתה על ידי סיעת מפ״ם בהסתדרות לחקיקת חוק שכר מינימום (החוק נחקק לבסוף ב־1987).

ב־20 באוקטובר, בעת ביקורו בארץ של שר האוצר של ארצות הברית, מייקל בלומנטל, הוגשה לו בקשת סיוע בסך 2.3 מיליארד שקל. בתשובה לשאלות עיתונאים הסביר ראש הממשלה כי לביקורו של הכלכלן ואחד ממנסחי הרעיון הניאו־ליברלי, מילטון פרידמן, באוגוסט בישראל (בהזמנת האוניברסיטה העברית בירושלים), אין שום קשר לתכנית הכלכלית של הממשלה. בעקבות יישומה של תכנית הליברליזציה רואיין פרידמן ביומן השבוע של ״קול ישראל״, ואמר שהממשלה אימצה את דעותיו. הליברליזציה של המטבע, ביטול הסובסידיות והעלאת מחיר הדלק, הבהיר פרידמן, מהווים נקודת מפנה במשק הישראלי, והבטיח שהמשק ישתנה מכלכלה אינפלציונית כושלת לכלכלה בריאה, מתקדמת ויעילה, בדומה לכלכלה האמריקאית.

המשבר הכלכלי של שנות השבעים חשף את משבר המודל הכלכלי הקיינסיאני, בעת שמילטון פרידמן ואסכולת שיקגו החלו בהפצת

פרדיגמת השוק החופשי כפתרון למשברים כלכליים. מן החוג לכלכלה באוניברסיטת שיקגו, שבו השתלמו כלכלנים ישראלים בולטים, יצאה הטענה, ששכנעה גם את ירושלים, שהכסף הוא העיקר. את האינפלציה, טען פרידמן, מייצרים מצד אחד כמות כסף גדולה מדי במשק, ומצד אחר הציפיות לאינפלציה עתידית מתמשכת. ריסון האינפלציה מחייב אפוא הפחתה של כמות הכסף במשק, אם באמצעות העלאת הריבית ואם על ידי צמצום תקציבי הממשלה. ממשלות, לפי הטיעון הניאו־ליברלי, הן הבעיה ולא הפתרון לאינפלציה, מכיוון שהן מדפיסות כסף למימון הגירעון התקציבי (בהדפסה ממשית או באמצעות מכירת אגרות חוב לציבור), ובכך הן מעודדות את גידול האינפלציה.

כשמילטון פרידמן ביקר בישראל שלאחר המהפך הפוליטי, כותבת חוקרת החברה והכלכלה בישראל ריקי שיו, הוא הציג את רעיונותיו על הנטייה האנושית לפתח ציפיות לעתיד על סמך אירועי העבר. אם בעלי עסקים יכולים לחזות את שיעור העלייה ביתרות הכסף ולהיערך לקראת השלב האינפלציוני הבא, טען פרידמן, אין ערך למעורבות הממשלה. ממילא השוק החופשי, "שאינו טועה," יחזה את צעדי הממשלה וימוטט אותם. לפיכך, מוטב לסמוך על הפיקוח העצמי של השוק החופשי. כמחווה לבעלי ההון, שמהם היה מצופה להגדיל את הייצור, הוצע להפחית את המסים המושתים עליהם. הגידול בייצור מבטיח את צמיחת המשק שפירותיה, לפי הטיעון הניאו־ליברלי, מחלחלים מלמעלה למטה, ומפצים את כלל הציבור על הצמצום בתקציבי הרווחה. בתהליך החלחול תעלה ההכנסה הכוללת במשק והאוצר ירוויח מן הגידול בתשלומי המסים.[4]

המהפך הכלכלי, שהיווה מרכיב מרכזי במהפך הפוליטי, נכשל מנקודת המבט של אידיאולוגיית הימין הכלכלי, לא רק כיוון שהממשלה לא דאגה לריסון תקציבי, אלא גם עקב הזרמה גדולה של מטבע חוץ לישראל, שנבעה מן החשש שבהעדר פיקוח ישראלים יקנו דולרים. דולרים רבים הועברו מחו"ל לישראל והציפו את השוק בכסף פנוי. עודף הכסף דחף את האינפלציה למעלה. באותו הזמן תשומת הלב הציבורית הייתה נתונה לביקורו של נשיא מצרים, אנואר סאדאת,

4 שיו, ריקי. "תכנית הייצוב 1985: כלכלה נכונה או אידאולוגיה". בתוך: עיונים בתקומת ישראל, כרך 23. עמ' 315–349. אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2013.

בישראל. הזירה המדינית ניצחה את הזירה הכלכלית, והממשלה נסוגה מכוונתה המקורית להקטין את מעורבותה במשק. גם תהליך ההפרטה של חברות ממשלתיות שהוחל בו, נבלם לאחר חודשי כהונה ספורים של ממשלת הליכוד. לשרים לא נדרש זמן רב כדי להבין שחברות ממשלתיות הן נכס פוליטי יקר ומקור לחלוקת ג׳ובים נחשקים לאנשי שלומם, וההפרטה נבלמה.

1978

בפברואר הונח על שולחן הממשלה דו״ח הוועדה לבדיקת מעמד האישה, שמונתה שנתיים קודם לכן. בראשה עמדה אורה נמיר, חברת כנסת מן המערך. הקמת הוועדה הייתה אירוע היסטורי שהפגיש אקטיביסטיות פמיניסטיות, נציגות ארגונים ואקדמאיות לדיון עומק במצב האישה בישראל. באלפי עדויות ונתונים שנאספו ונותחו בקפדנות מוכיח הדו״ח את האי־שוויון המגדרי במארג החיים כולו, ומנפץ רשמית את מיתוס השוויון הציוני. בין המלצותיו בלטו ההצעה להקמת רשות לקידום מעמד האישה במסגרת משרד ראש הממשלה והיוזמה לחוק הזדמנויות שוות בתעסוקה. חוק הזדמנות שווה בתעסוקה התקבל בכנסת ב־1981 ועודכן לחוק שוויון הזדמנויות בעבודה ב־1988. הרשות לקידום מעמד האישה הוקמה ב־1998.

בחודש מאי פרסמה לזלי הייזלטון את ספרה מנפץ מיתוס השוויון בשלושת ממדיו: התנועה הקיבוצית, שירות החובה לנשים בצבא (או מיתוס הלוחמת נושאת הרובה בתקופת הקמת המדינה) ומיתוס השוויון האידיאולוגי, שהונצח במגילת העצמאות במילים: ״יקוים שוויון מלא וגמור של האישה — שוויון בזכויות ובחובות, בחיי המדינה, החברה והמשק, ובכל מערכת החוקים.״ הייזלטון כותבת שהייתה בישראל ״אידיאולוגיה אמיצה,״ אך ריקה מתוכן ובלי כל מחויבות לבצע אותה הלכה למעשה.[5]

באותה שנה חשפה דיאנה פירס (Pearce), מרצה בפקולטה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת מישיגן, שעסקה בחקר הזיקה בין העלייה

5 הייזלטון, לזלי. צלע אדם — האישה בחברה הישראלית. תרגמה: נעמי גל. עידנים, 1978.

בשיעור הגירושים ובין הגידול בשיעור הנשים העובדות, את התופעה הידועה מאז כ"נישוי (פמיניזציה) של העוני". התופעה מזוהה עם שיעור עוני שעולה בקרב נשים על שיעור העוני בקרב גברים. הסיבות השכיחות לעוני בקרב נשים הן: גירושים, עבודה במשרות חלקיות או הפסקות עבודה, הדרת נשים ממקצועות עתירי הכנסה, משקי בית של נשים יחידות מבוגרות ושל אמהות יחידניות.

שנת 1978 הסתיימה באינפלציה בשיעור 48.1 אחוז במקום 17 אחוז, כפי שצפו כלכלני האוצר.[6]

1979

במארס נחתם הסכם השלום עם מצרים, שסיים את העשור המיליטריסטי ביותר בהוצאות הביטחון, בחימוש, בכיבוש ובמלחמה קשה, כפי שכותבים שולמית כרמי והנרי רוזנפלד.[7] המיליטריזם, לפי כרמי ורוזנפלד, פעל ככוח משחרר בעל אופי לאומי ומנוגד לסוציאליזם. בעשור הזה עלתה למרכז המפה הפוליטית המפלגה הדמוקרטית לשינוי (ד"ש). ראשי המפלגה וקהל היעד שלה השתייכו ברובם לתנועת העבודה לשעבר ולקפיטליזם המתהווה החדש, שדגל בשוק חופשי ובחיסול המשק ההסתדרותי. מפלגת ד"ש הצליחה לגרוף מנדטים בעיקר משום שזוהתה כמפלגה שתבעה שקיפות שלטונית וניקיון כפיים מן הפוליטיקאים. אך בכל הנוגע לעניינים של מלחמות וחימוש היא הייתה מפלגת קונצנזוס, "שחיה טוב ממלחמה ומגינה היטב על הישגי מלחמותיה."

בשנות השבעים והשמונים גדלה ההשקעה השנתית בחימוש ובביטחון לעשרים עד שלושים אחוז מהתוצר הלאומי הגולמי. את פעילות המשק אפשרו למעשה המענקים וההלוואות שקיבלה ישראל מארצות הברית. בעת ובעונה אחת הם אפשרו גם את השיעורים העצומים של ההוצאה לביטחון. שני המרכיבים האלה — ביטחון

6 ארליך, אייל. "תולדות המהפך הכלכלי — גול עצמי". מוסף הארץ, 22 באפריל 1988 (ה' באייר תשמ"ח, במלאות 40 למדינה).

7 כרמי, שולמית ורוזנפלד, הנרי. "חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי". בתוך: החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. עורך: אורי רם. ברירות, 1993.

וסיוע — מופיעים תמיד יחד. אפילו מלחמות כושלות, כמו אלו שניהלה ישראל בלבנון, תוגמלו מבחינה כלכלית ופוליטית על ידי ארצות הברית באופן שמזהה את ישראל כמדינת חסות או תלות, כפי שטוענים כרמי ורוזנפלד. ברוב שנותיה, הם כותבים, ישראל היא מדינת כיבוש, ובכל שנותיה היא מדינת מלחמות המשולבת במערך האימפריאליסטי האמריקאי באזור.

ימים ספורים לאחר אישור תכנית החירום לייצוב המשק ביולי 1985 הזכיר צבי טימור, עיתונאי על המשמר, לממשלת האחדות הלאומית ולעומד בראשה, שמעון פרס, כיצד תוחזק המשק על ידי ממשלות הליכוד בשבע שנות שלטונו (1977 עד 1984). המאזן הכלכלי של ישראל הורע, כותב טימור, בכתשעה מיליארד דולר. עלותה של החלטת מנחם בגין לבנות שדות תעופה בנגב ללא סיוע אמריקאי שהוצע לישראל; מחירה של מלחמת לבנון (כשני מיליארד דולר); ומדיניות "הכלכלה הנכונה" נוסח הליכוד — אלה תרמו לגידול הגירעון.[8] ב־1979 עלתה האינפלציה לשיעור של 111.4 אחוז.

פגישותיי עם "הפורום"

כישלון המהפך הכלכלי, שבמרכזו עמדה הליברליזציה במטבע חוץ והעלייה בשיעור האינפלציה, הביאו בסוף 1979 למדיניות של צנע כלכלי, שהטיפה לקיצוצים בסובסידיות למצרכי היסוד, קיצוץ בתקציבי הממשלה והקפאת הסכמי השכר. שביתה כללית בת 24 שעות שתוכננה ל־27 בנובמבר בוטלה על ידי ההסתדרות, לאחר שהממשלה הכריזה עליה כעל "שביתה פוליטית". לאמיתו של דבר, להסתדרות, כבעלת חברת העובדים שהעסיקה עשרות אלפי עובדים ועובדות, היה עניין משלה בהקפאת הסכמי השכר.

על רקע הסכמתה השקטה של ההסתדרות לגזירות הכלכליות, הוקם בדצמבר 1979 פורום 13 הוועדים החזקים במשק, שחלקם היו מזוהים עם המפלגות הגדולות וחלקם היו בלתי מפלגתיים. כולם כאחד ייצגו עובדי חברות גדולות שסיפקו שירותים חיוניים למשק, וביניהם

8 טימור, צבי. "תזכורת לשמעון פרס". על המשמר, 8 ביולי 1985.

חברת החשמל, איגוד הימאים, בזק, מפעלי ים המלח, אל על, הדואר, התעשייה האווירית והטלוויזיה הממלכתית. על פניו נראה שפורום אנשי השטח שנבחרו בבחירות אישיות קרא תגר בעצם התארגנותו על עסקני ההסתדרות, שדבק בהם דימוי של פקידים שרוב זמנם עובר עליהם במשרדיהם בהמתנה סבלנית למחלקת התה. פורום 13 הוועדים בנה לעצמו תדמית של "עובדים חזקים למען עובדים חלשים". אולם, כפי שכותב עליו לב גרינברג, מתחת לפני השטח תפקיד הפורום היה לסייע להסתדרות להמשיך בהתנהלותה המתונה והבלתי מתעמתת מול הממשלה, או כנגד ארגוני המעסיקים, ועם זאת לדאוג שהעובדים המיוצגים על ידה לא ייפגעו.

על כוח ההשבתה של הוועדים החזקים לא הייתה מחלוקת. כתבו עליהם שהם מנצלים מזכיר כללי חלש (ירוחם משל) כדי לחתור תחת ההסתדרות, והיו שפירשו את הפורום כאיום ממשי על ההסתדרות וחזו כיצד הגולם (הוועדים) ימרוד ביוצרו (ההסתדרות). הדבר לא קרה. הרוח הגבית שהבטיח פורום הוועדים להסתדרות הפכה לרוח נגדית שהחלישה אותה והפורום התפרק.

בתחילת 1983 עסקתי בתחקיר ובהקלטות לתכנית רדיו דוקומנטרית על פורום 13 הוועדים. ביקשתי להבין את יוזמת ההתאגדות של הוועדים החזקים שצמחה מן השטח ואתגרה את ההסתדרות באופן שלא נודע כמוהו עד אז בישראל, כך חשבתי. רובם היו גברים כריזמתיים שהיו מודעים לרושם שהשאירו על סביבתם, ונטו להפליג בסיפורי עלילות על הישגיהם האישיים או הקבוצתיים במאבקים שהובילו. פעילים ופעילות בוועדי עובדים הם, בדרך כלל, מנהיגים טבעיים ובעלי כושר שכנוע מרשים. את דרכם הם עושים מלמטה למעלה, בלי יועצי תקשורת או כותבי נאומים, ועד שהם מגיעים לצמרת האיגוד המקצועי הם לומדים להתנהל כפוליטיקאים משופשפים. בחברות הממשלתיות פעילות בוועד הייתה לא פעם מסלול מקובל לתפקיד ניהולי בחברה או בארגון. במקרים רבים היה אפשר לדעת אם מנהל מסוים היה איש איגוד מקצועי בעברו רק לפי יחסו העוין לנציגי העובדים. "ביוניוניזם אני מבין יותר טוב מוועד העובדים," אמר לי פעם מנהל בכיר בחברה ממשלתית, שהיה קודם לכן יושב ראש הוועד.

הניסיון להבין לעומקה את תופעת 13 הוועדים, ואת יחסי הכוח שנוצרו בין הפורום ובין ההסתדרות, היה מתסכל לא פחות משהיה

מרתק. לא הצלחתי להבין לאן הפורום חותר, ואיך בדיוק הוא מחזק את ההסתדרות ולא מאיים עליה, כפי שטענו באוזניי חבריו. כשאני מנסה להיזכר ברעיון או בתובנה מאירי עיניים בתחום יחסי העבודה או זכויות עובדים שהועלו במפגשים הרבים שקיימתי עם חברי הפורום, אני נוכחת לדעת שהזיכרון משחק בי. רק תמונה אחת נחקקה במוחי, ואותה דווקא הייתי רוצה לשכוח. טכנאי הקול ואני הוזמנו לדירתו של אחד מראשי הוועדים בנמל חיפה על מורדות הכרמל. חלון פנורמי ענק השקיף אל מפרץ חיפה המרהיב, ואור כחלחל הציף את החדר שבמרכזו התנשא עמוד מעוגל מצופה שיש ובעל כותרת מגולפת בסגנון קורינתי. נשארתי פעורת פה. "אתה ועד עובדים או הבעלים של צים?" שאלתי. והוא ענה בלי להסס: "כך, אני מבטיח לך, ייראו כל הדירות של כל הפועלים בישראל, אם זה תלוי בנו."

1980 עד 1984: כרוניקה מגמתית קצרה שבסופה אקורד אינפלציוני צורם

1980

35 אחוז מהנשים עובדות מחוץ למשק ביתן; 90 אחוז מהן מרוכזות במספר קטן של מקצועות "נשיים" כגון הוראה, סיעוד, עבודה סוציאלית או פקידות זוטרה. השכר הממוצע של עובדת שכירה נמוך מהשכר הממוצע של עובד שכיר ב־40 אחוז; במזכירויות 42 האיגודים המקצועיים מועסקות שתי נשים בלבד; שיעור הנשים במקצועות האקדמיים והמדעיים עומד על 8 אחוזים; בניהול — רק על אחוז אחד (הנתונים מתפרסמים בגיליון הראשון של המגזין הפמיניסטי נגה הרואה אור בינואר).

בפברואר הלירה מוחלפת בשקל (ערכו של שקל אחד הוא 10 לירות).

בהפגנת ה־1 במאי משתתפים כמאה וחמישים אלף איש ואישה, והיא הופכת להפגנת מחאה על מדיניותה הכלכלית של הממשלה.

ב־20 במאי נפתח הכינוס הפמיניסטי הארצי השלישי, שהתקיים בסימן עשור לפמיניזם בישראל. השתתפו בו 25 ארגונים וקבוצות שמנו כשבע מאות נשים. לאחר יום וחצי של דיונים בנושאים כמו אלימות כלפי נשים, פמיניזם וסוציאליזם, חינוך וחזון, הסתיים הכינוס בקרע בין קבוצת השמאל הרדיקלי (שהיה בה רוב לתל אביביות) ובין הקבוצות האחרות. הרקע למשבר הייתה הצעה שהועלתה

על ידי הקבוצה התל אביבית להצהיר על סולידריות עם הנשים הפלסטיניות ולצאת בקריאה נגד הכיבוש.

באוגוסט חוזרות מקופנהגן משלחות נשים שהוזמנו להשתתף בשני כינוסים פמיניסטיים בינלאומיים חשובים: כינוס פורום הארגונים הבלתי ממשלתיים (NGOs) וכינוס האו"ם השני על נשים שהתקיים במסגרת "עשור האישה הבינלאומי". בכינוסים השתתפו כששת אלפים נשים מכל רחבי העולם. בראש המשלחת הישראלית לכינוס האו"ם הייתה אמורה לעמוד אשת ראש הממשלה, עליזה בגין, אך מטעמיה האישיים היא נשארה בארץ. הפורום הבלתי רשמי לא נתפש כזירה חשובה מספיק בישראל הרשמית, ומשרד החוץ לא פעל לתיאום השתתפותן של נשים מישראל בצוותי הדיון ובקבוצות העבודה. למרות זאת השתתפו בפורום שתי נציגות שהוזמנו בלחץ המשלחת האמריקאית: מינה בן צבי, מומחית בינלאומית לארצות מתפתחות, ושולמית אלוני. אלוני אמרה לעיתונאית על המשמר, דורית גפן, על אשת ראש הממשלה: "מזל שהיא לא באה. היא הייתה סובלת שם מאוד."[9] הוועידה הסתיימה בקבלת החלטה על גינוי הציונות בזיקה לגינוי הגזענות.

בשנה זו נפתח שלב הביקורת הפנימית בתנועה הפמיניסטית בארצות הברית, עם פרסום ספרה של בטי פרידן השלב השני. לאחר שבספרה הראשון, *The Feminine Mystique*, קראה פרידן לנשים נשואות ולאמהות לצאת לעבודה תמורת שכר, בספרה השני היא חזרה בה וטענה כי הקריירה פוגעת בחיי המשפחה התקינים (ב־1984 עלה בארצות הברית שיעור הנשים העובדות בשכר על שיעור עקרות הבית).

בישראל בוחנות חוקרות פמיניסטיות מן האקדמיה את "מצב הנשים" מפרספקטיבה פמיניסטית שהגיעה לבשלות בעשור החולף. בינואר 1982 רואה אור הספר נשים במלכוד, על מעמד האישה בתחומי הזהות המינית, מוסד הנישואים, עולם העבודה, המשפט והדת.[10] בניגוד למשתמע מכותרת הספר, המלכוד לא נתפש כמצב של חוסר תקווה שאי אפשר להתגבר עליו, אלא כמצב ביניים בתהליך מתקדם של שחרור. מהדורה שנייה של הספר יצאה לאור תוך חודשיים, ועד

9 גפן, דורית. "אני יותר חכמה מלילה חאלד" (ריאיון עם שולמית אלוני). על המשמר, 1 באוגוסט 1980.

10 נשים במלכוד — על מצב האישה בישראל. עורכות: אריאלה פרידמן, רות שריפט, דפנה יזרעאלי. הקיבוץ המאוחד, 1982.

1994 הופיעו בזו אחר זו שמונה מהדורות, המעידות על ביקוש יציב לאורך זמן. מחברות הספר משקפות את המודעות החדשה של "האישי הוא הפוליטי" ששחררה נשים מתחושת הכישלון האישי, ומציינות את האחותיות, ה־Sisterhood, כאחת התגליות המעצימות והמשמעותיות ביותר שיש במהפכה הפמיניסטית, ושהן עצמן חוו בעבודתן המשותפת. ב־1999 ראה אור ספר ההמשך, מין מגדר פוליטיקה. הספר מתאר ומנתח היבטים שונים של התפכחות כואבת מאשליית הסולידריות הפמיניסטית.

להלן מקבץ ידיעות משמעותיות לסיפורנו שלוקטו מן העיתונות היומית החל באפריל 1982 וכלה בסתיו 1983. הלקט פותח בפינוי חצי האי סיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים ומסתיים במה שיתברר בדיעבד כמהלכים ראשוניים בתכנון התכנית הכלכלית לייצוב המשק:

1982

באפריל מתחיל פינוי חצי האי סיני בעקבות הסכם השלום שנחתם עם מצרים.

ב־6 ביוני פולש הצבא ללבנון ב"מבצע שלום הגליל", שיתפתח למלחמת לבנון הראשונה. הייתכן שדיבידנד השלום בגבול הדרומי הומר בהרפתקה מלחמתית יזומה חדשה בלבנון בניסיון נואל לעצב "מזרח תיכון חדש" בכוח צבאי?

ביום הפלישה נפתח בכיכר אתרים בתל אביב מועדון הקולוסיאום שתואר כ"מגה מועדון" הראשון בישראל. קהל היעד שלו, כפי שפורסם בעיתונות, הוא הקהל הנוצץ, האמיד, חובב הפופ, שיקבל במועדון "את מה שהורגל לקבל במועדוני ניו יורק." הפתיחה בתזמון הכה גרוע הזה תעלה לקולוסיאום בתוחלת חיים קצרה מהמצופה.

ב־8 ביוני האמניות נבחרות תמר גטר ומיכל נאמן לייצג את ישראל בביאנלה של ונציה באצירת שרה ברייטברג־סמל.

בין 16 ל־18 בספטמבר טובחים אנשי הפלנגות הנוצריות בפלסטינים תושבי מחנות הפליטים סברה ושתילה במערב ביירות, אזור שהיה תחת שליטה ישראלית. מניין מאות ההרוגים, ובהם עשרות נשים וילדים (מחקרים מאוחרים יצביעו על למעלה מאלף הרוגים), מוציא מאות אלפי ישראלים להפגנת ענק שארגנה תנועת "שלום עכשיו". ההפגנה, שתיזכר כהפגנת ה־400 אלף, תכפה על הממשלה למנות ועדת חקירה לאירועי הטבח בראשות נשיא בית המשפט העליון, יצחק כהן. מסקנותיה פורסמו ב־7 בפברואר 1983 ולפיהן לא נמצאו

הוכחות למעורבותו הישירה של הצבא בטבח במחנות סברה ושתילה, אף שקצינים אחדים היו מודעים לנעשה במחנות ולא פעלו בנחישות למניעת הטבח.
בדצמבר מציגה הממשלה את ״תכנית הפיתוח 1986–1982 ליהודה ושומרון״. השבועון כותרת ראשית מדווח על הקמתן הקרובה של 35 התנחלויות חדשות.

1983

בינואר חוסמים פעילי ״שלום עכשיו״ ונציגים של שכונות מצוקה בירושלים את מבואות העיר אפרת הנבנית בגוש עציון, במחאה על מדיניות ההתנחלות.
ב־10 בפברואר נרצח פעיל השלום אמיל גרינצוויג במהלך צעדת מחאה של ״שלום עכשיו״ בירושלים, בדרישה מן הממשלה לקבל את המלצות ועדת כהן לחקר הטבח בסברה ושתילה. גרינצוויג נפגע מרימון רסס שהושלך לעבר המפגינים בידי יונה אברושמי, שנידון למאסר עולם והשתחרר מכלאו לאחר עשרים ושבע שנה.
במארס נודע כי התנועה הקיבוצית נקלעה למשבר כלכלי עמוק.
לקראת יום האישה הבינלאומי מפגינות פמיניסטיות נגד פרסומת לאשכוליות שעושה שימוש גס בחזה הנשי.
במאי מגדיר העיתונאי האמריקאי צ׳רלס פיטרס (Peters), מייסדו ועורכו של כתב העת *Washington Monthly*, את הליברליזם הכלכלי ואת השמרנות החברתית שהוא מקדם בכתב העת שלו במילים: ״ניאו־ליברליזם הוא שם איום לתנועה חשובה.״ ניאו־ליברלים, כתב פיטרס, במה שנראה כיום כמניפסט הניאו־ליברלי הראשון, כבר אינם תומכים אוטומטית ״באיגודים מקצועיים ובממשלה גדולה, או מתנגדים לצבא ולעסקים הגדולים.״ ניאו־ליברלים קוראים להחזרת ״ערכי המשפחה״ לחברה ומצהירים שהם דוגלים בפטריוטיות ובדת שהליברלים (הישנים) ״מתנשאים״ עליהם ומבקרים אותם.
ביוני מוקמת תנועה של אינטלקטואלים מזרחים בשם ״המזרח אל השלום״ במטרה לפעול ״לקידום השלום ולצמצום הפער החברתי.״
ביולי כותבת הכלכלנית ג׳ון פלנדרס מאוניברסיטת תל אביב על כישלון המהפך הכלכלי של ממשלת הליכוד, ה״משליכה מאחורי גווה את אמונתם של הליברלים ב׳יוזמה חופשית׳, ב׳מנגנון הפעולה של השוק׳ ובצמצום תפקידה של הממשלה.״ תחת זאת, כותבת פלנדרס, הממשלה חוזרת לביורוקרטיה, למנגנוני הפיקוח ולהפעלת ההשפעה שאפיינו את ה״ספיריזם,״ וזאת ללא ״החיוניות ותנופת הגידול של עידן ספיר.״ היא מזהירה מפני אימוץ חפוז של תפישת השוק

החופשי כפתרון למשבר הכלכלי. מעבר מהיר לכלכלת שוק חופשי, כותבת פלנדרס, עלול לגרום ל"שואה כלכלית," כפי שקרה בצ'ילה לאחר ש"נערי שיקגו" החלו לנהל את כלכלתה. "הגנה על החלש ועל הנצרך היא יעד חברתי שמרבית הישראלים אינם מוכנים לוותר עליו לגמרי."[11]

ב־15 בספטמבר מודיע ראש הממשלה מנחם בגין בישיבת הממשלה על פרישתו.

באוקטובר ימחיש משבר ויסות מניות הבנקים את שבריריות המצב הכלכלי. מסתמן אירוע פיננסי חמור שיכונה מעתה "משבר ויסות מניות הבנקים". מתברר כי הבנקים תמרנו מאז שנות השבעים את מחירי המניות שלהם עצמם ובהסכמת הרשויות. התגלה כי הרשויות הוחזקו כבנות ערובה בידי הבנקים, שהיו הצינור העיקרי שדרכו נותבו הלוואות חוץ למימון הגירעון התקציבי. הציבור, מדווחים העיתונים, מפסיד הון עתק בעקבות נפילת הבורסה (מדברים על עשרה מיליארד דולר) לאחר שנודע על הסדר מניות הבנקים, ומאבד אמון במערכת. הבנקים הגדולים במשק מולאמים ובנק הפועלים מופרד עקב הלאמתו מהמשק ההסתדרותי. נפתחה הדרך להפרטת הבנקים.

בנובמבר עולה הרעיון למטבע ישראלי חדש בשם סלע והצמדתו לדולר, או לסל המטבעות, לפי משקלם בסחר. התכנית להמרת השקל לדולר, שנוצרה במשרד האוצר כחלק מתכנית גדולה יותר לריסון האינפלציה, נידונה במשותף עם פקידים בממשל האמריקאי בוושינגטון, מתוך הבנה ששיתוף פעולה יועיל לקבלת סיוע. ההדלפה לעיתונות גוררת תגובות זעם, שבעיקרן הן טענות פטריוטיות המדמות את השקל לדגל הלאומי. לחץ פוליטי מסיר את התכנית לריסון האינפלציה מסדר היום ושר האוצר, יורם ארידור, מתפטר.

25 כלכלנים בכירים במשק ובאקדמיה קוראים לממשלה לקצץ שני מיליארד דולר מן התקציב.

בסתיו ממנה מזכיר המדינה האמריקאי, ג'ורג' שולץ, העומד גם בראש המשרד לסיוע חוץ, צוות ייעוץ כלכלי לישראל. על הצוות נמנים גם יועציו של שולץ, הכלכלנים הרברט סטיין, תלמידו של מילטון פרידמן, וסטנלי פישר מן המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT). בכירי משרד האוצר הישראלי, ובראשם מנכ"ל המשרד עמנואל שרון, מוזמנים לוושינגטון לפגישה עם הצוות האמריקאי. סטיין ופישר מנסחים בנוכחות הצוות הישראלי רשימה בלתי רשמית של "עשר נקודות לפעולה" שהיו, לאמיתו של דבר, המלצות לשינויים במבנה המשק. הן נכתבות על פיסת נייר צהובה. הפצת האידיאולוגיה הניאו־ליברלית באמצעות

11 פלנדרס, ג'ון. "הכלכלה הליברלית הגיעה אל סוף הדרך". ידיעות אחרונות, 12 ביולי 1983.

ייעוץ כלכלי נעשתה תחת פיקוח אמריקאי הדוק, ובלוויית שיטת המקל והגזר, כאשר הגזר הוא סיוע כספי נדיב אם ייושמו ההמלצות, והמקל הוא מניעת הסיוע. בתוך שנתיים ההמלצות היו לסעיפים מרכזיים בתכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק. הסוציולוג אמיר בן פורת כתב שאף על פי שלמסמך עשר הנקודות לא היה תוקף רשמי והן הוצעו לצוות הישראלי כהצעות לשיפור ההתנהגות הכלכלית, הוא קיבל, לנוכח הסיוע האמריקאי הנדיב בסך 1.5 מיליארד דולר, והחשיבות שיוחסה לתמיכת הבנק העולמי בתכנית, תוקף של "תכתיב מנומס אך בלתי מתפשר."[12] ואילו הכלכלנית אסתר אלכסנדר מתארת את "עשר הנקודות של הרב" (קיצור שמו של הרברט סטיין) כ"מסמך מוזר שנכתב בחוסר רצון או מתוך זלזול עמוק." ייתכן, הוסיפה אלכסנדר, שהוא מעיד על כך שהאמריקאים התביישו להודות בגלוי שהם מכתיבים תנאים לישראל.[13]

במאמרם "מנכיחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו־ליברליזם" דניאל ממן וזאב רוזנהק כותבים, שכמו חברות קפיטליסטיות אחרות, הכלכלה הפוליטית הישראלית עוברת מאמצע שנות השמונים תהליך הדרגתי אך עקבי של שינוי מן היסוד.[14] עד שנות השמונים נבנה והתפתח הקפיטליזם הישראלי בהתאם להיגיון של דגם המדינה המפתחת. לפי הדגם הזה, המדינה הריכוזית מתערבת ישירות או בעקיפין בזירה הכלכלית, במטרה להבטיח רמה גבוהה של פעילות כלכלית, פיתוח תעשייתי ותעסוקה מלאה לאוכלוסייה. לצורך זה שלטה המדינה שליטה הדוקה בתהליכים של גיוס הון ממקורות פנימיים וחיצוניים ובהקצאתו לגורמים ציבוריים ופרטיים. בתהליכים הללו מעורבים, טוענים ממן ורוזנהק, שיקולים פוליטיים שנועדו להבטיח את המשך ההגמוניה של המפלגה הדומיננטית (מפא"י־מערך, במקרה הישראלי). לשיקולים הללו מתחבר היגיון פוליטי רחב יותר, הפועל לחיזוק המדינה הציונית על ידי בניית כוח צבאי, קליטת מהגרים יהודים ופיזורם במרחב, תיעוש מואץ ופיתוח מדינת רווחה שמבטיחה רמות שונות של הגנה חברתית וכלכלית לאוכלוסיות שונות, על פי

12 בן פורת, אמיר. כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית? פרדס, 2011.

13 אלכסנדר, אסתר. כוח השוויון בכלכלה — המשק הישראלי בשנות ה־80: התמונה האמיתית. הקיבוץ המאוחד, 1990. בעת כתיבת הספר — שלהי 1988 — הייתה אלכסנדר יועצת בכירה לשר האנרגיה והתשתית.

14 ממן, דניאל ורוזנהק, זאב. "מנכיחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו־ליברליזם". בתוך: סוציולוגיה ישראלית, י' (1), 107–132, 2008.

אזרחות, לאום, אתניות ומגדר. המעבר מקפיטליזם בפיקוח המדינה לקפיטליזם תאגידי גלובלי ניאו־ליברלי, ממשיכים ממן ורוזנהק, היה כרוך לא פעם ביצירת משברים כלכליים עמוקים שחייבו טיפול שורש מכאיב, ושבעקבותיו שונתה השיטה הכלכלית והחברתית בכללותה.

המשבר הכלכלי לא מזיז לחוגגי הסילבסטר, קובע מעריב בגיליונו מ־30 בדצמבר: ״כרטיסים לאירועים במלונות ואולמות עולים 60 עד 70 דולר לאיש, והישראלים קונים.״

העשור הכלכלי האבוד שנפתח בשלהי 1973 הסתיים בסחרור אינפלציוני, שהגיע לכדי 450 אחוז. כאשר 1984 ניצבה בפתח, המשק היה אחוז קיפאון והמאבק ב״שד האינפלציה״ עמד לפני תפנית אסטרטגית.

אך תחילה: איך להסביר אינפלציה בשבע דרכים לפחות

הגישה המקובלת מייחסת את ״החטא הקדמון״ של מקור האינפלציה לגירעון התקציבי ולתלותו במימון שגדל והולך. מיכאל ברונו, מראשי הוגיה ומתכנניה של תכנית הייצוב, טוען כי ניתוח תהליך האינפלציה הגבוהה והשלכותיו על המדיניות היה ידוע לו ולכמה מעמיתיו הכלכלנים כבר בסוף שנות השבעים.[15] האינפלציה, מסביר ברונו, היא תופעה מוניטרית, תופעה שתלויה בכמות הכסף במשק. נקודת המפנה, ממשיך ברונו, הייתה לאחר אוקטובר 1977, כאשר שר האוצר בממשלת הליכוד, שמחה ארליך, יזם בעסקת החבילה את הליברליזציה במטבע החוץ. ליברליזציה זו, יחד עם פתיחת הכלכלה לזרימת הון קצרת טווח ופיחות המטבע, בלי שננקטו הגבלות תקציביות נאותות, הייתה קטלנית. ״שד האינפלציה״ שוחרר מה״בקבוק״ וגבר על כל הניסיונות הבאים ״לנהל״ אותו. ברונו אינו שולל את הטענה שהממשלה כיסתה את הוצאותיה, ובעיקר את ההוצאות הצבאיות, באמצעות מימון אינפלציוני של התקציב.[16] אך לדעתו המלחמה והוצאות הביטחון אינן

15 Bruno, Michael. *Crisis, Stabilization and Economic Reform: Therapy by Consensus.* Oxford University Press, 1993

16 טענה שמעלה תמר גוז׳נסקי בספרה לחם עבודה (ראו עמ׳ 48, הערה 3). היא מתייחסת גם למשבר מניות הבנקים: ״מתן יד חופשית לספסרות פיננסית״ (ויסות מניות הבנקים) כגורם נוסף להתנפחות האינפלציה, עד כדי איום על יציבות המשטר, שחייבה תפנית במדיניות הכלכלית וההחברתית.

ההסבר היחידי לעומק המשבר ולהתמשכותו. זרעי הצרות הכלכליות נטמנו עוד בתקופת הגאות הכלכלית שבין שתי המלחמות (1967 ו־1973), אולם בזכות הצמיחה בתקופה זו לא הייתה לגירעון הגדל והולך השפעה על האינפלציה. הוצאות הממשלה בתחומי הביטחון, הפיתוח הכלכלי, החינוך והבריאות גדלו ללא חשבון.

בעקבות מחאת "הפנתרים השחורים" התרחבה מדיניות הרווחה ולא נעצרה גם לאחר שהמשבר פרץ. ההזרמה הכספית לא פסקה, משמעת תקציבית לא עמדה על הפרק, והאינפלציה תפחה.

בדצמבר 1985, חודשים ספורים לאחר השקת התכנית הכלכלית לייצוב המשק, ראתה אור חוברת הסברה מטעם מרכז ההסברה הממשלתי תחת הכותרת שאל ודע. החוברת הציגה את ההסבר הממשלתי לסיבות האינפלציה.[17] הממשלה, טענה הממשלה, לא תמיד אשמה, האשם הוא הגידול ביבוא. האינפלציה נגרמת כתוצאה מעליית המחירים בשוק העולמי.

אם כן, זו "אינפלציה מיובאת". ואיך היא ממשיכה לגדול? כאשר גדל עודף היבוא, טענה הממשלה, היה צורך להקטין אותו באמצעות קיצוץ בתקציב. כשהתברר שגם הצעד הזה לא צלח, בוצע פיחות, שהוא "תרופה פחות כואבת", שהתבררה כלא יעילה, כי פיחות מייקר את היבוא, והיצוא נעשה זול יותר משהוא מעוניין להיות. אם הממשלה לא מקצצת בהוצאותיה וממשיכה להדפיס כסף (כפי שאכן היה) — קיבלתן אינפלציה. הפיחות "נספג", נעשה פיחות נוסף "והאינפלציה ממשיכה בשלה".

על מאזן התשלומים כאחראי להאצת האינפלציה הצביעו ניסן לויתן וסילביה פיטרמן במחקר שפרסמו במשותף בנובמבר 1984, בעת שעבדו במחלקת המחקר של בנק ישראל. מחקרם, שזכה להערכה גורפת ולציטוטים רבים במאמרים אקדמיים, מפנה את תשומת הלב לקשר בין משברים במאזן התשלומים ובין האינפלציה.[18] הוא נפתח

17 החוברת נכתבה בידי הכלכלנית מוריה אבנימלך, שניהלה אז את המחלקה לשירותים חברתיים, חינוך ובריאות ברשות לתכנון כלכלי במשרד האוצר.

18 לויתן, ניסן ופיטרמן, סילביה. "האצת האינפלציה ומשברים במאזן התשלומים". בתוך: המשק הישראלי: חבלי צמיחה. עורך: יורם בן־פורת. עם עובד, 1989. בקורות חייו המופיעים באתר "פרס ישראל" כותב לויתן, זוכה הפרס בחקר הכלכלה ב־2007, שהיה חבר בצוות ההכנה של התכנית הכלכלית לייצוב המשק, שהמאמר שכתב עם פיטרמן השפיע על תפישת האינפלציה בישראל.

במשפט הבא: ״התהליך האינפלציוני במשק הישראלי, בעיקר מאמצע שנות השבעים, מהווה חידה לכלכלנים.״ המילה ״חידה״ מפתיעה. האם החידתיות מאפיינת את המקרה הישראלי? האם המקרה הישראלי היה ייחודי? נראה שכן, לדעת מחברי המחקר. גירעון בתקציב הממשלה, שלפי הגישות המקובלות מהווה את המקור העיקרי לאינפלציה (וכך גם לפי גרסת מיכאל ברונו), מסביר, לדעת לויתן ופיטרמן, חלק מהאצת האינפלציה ב־1974. אולם הוא אינו מסביר את הזינוקים החדים בשיעור האינפלציה בשנות השמונים, כיוון שבשנים הללו הגירעון התקציבי הריאלי דווקא ירד. לויתן ופיטרמן דוחים את התיאוריה לפיה התהליך האינפלציוני מימן למעשה את תקציב המדינה כסוג של גביית מס, שמתבצעת באמצעות שחיקת הנכסים הבלתי צמודים של הציבור. בחיפושיהם אחר הסבר אחר להתפרצות האינפלציה מצאו לויתן ופיטרמן זיקה בין האצת האינפלציה ובין המשברים במאזן התשלומים.

ממעוף הציפור, התהליך האינפלציוני נראה כך במחקרם: בזמנים רגילים הממשלה מייצבת את שיעור האינפלציה באמצעות ניהול של שער חליפין, קביעת שיעור השינויים במחירים שבפיקוח והצבת יעדים מוניטריים בתחום האשראי. כאשר מתפתח משבר במאזן התשלומים הממשלה מפסיקה (זמנית) את מדיניותה לייצוב האינפלציה ופונה לביצוע פיחותים גדולים והעלאת מחירים. הפיחותים הללו, או כפי שהם מכונים במחקרם — ״מכות מחירים״ — מקלים על הלחצים המיידיים שגורם המשבר במאזן התשלומים ועל יתרות מטבע החוץ של בנק ישראל, ומאפשרים לממשלה לנצל את ההפוגה בלחצים כדי לנקוט אמצעים מרסנים שונים, וביניהם צמצום סובסידיות למוצרים מתוצרת הארץ ושחיקת מרכיב השכר בהוצאה הציבורית. לויתן ופיטרמן הגדירו את הפיחותים כ״מכות מחירים״ משום שהאינפלציה היא מס הפוגע בעיקר בשכירים ובעניים. פיחות מחולל עליית מחירים, שמביאה בתורה להדפסת כסף. אם כן, אינפלציה היא תהליך של העלאת מחירים. מדובר אפוא ברווח לטווח קצר בלבד, הקשור להאצה האינפלציונית עצמה. זהו רווח שנשחק בחלוף זמן לא ארוך והופך להפסד תקציבי. מכאן, שההאצה האינפלציונית ארוכת הטווח הייתה תוצאתו של ניסיון ממשלתי להשגת הישגים זמניים בדרך של כיבוי שריפות במאזן התשלומים. במילים אחרות אך מוכרות היטב,

הממשלה מעדיפה להקריב אינטרס ארוך טווח של יציבות ערך הכסף לשם השגת יעדים קצרי טווח בתחום מאזן התשלומים.

האם הייתה אפשרית מדיניות חלופית לטיפול במשברים המחזוריים במאזן התשלומים, כזאת שהייתה מונעת את ההאצה האינפלציונית ארוכת הטווח? תוהים החוקרים ועונים בחיוב. הפעלה נוקשה של מדיניות כספית ותקציבית, תוך שמירה על יציבות בקצב הפיחותים ובהעלאות המחירים המפוקחים, על ידי פיחות זוחל קבוע, הייתה יכולה, הם כותבים, למנוע את מרבית ההאצה האינפלציונית ארוכת הטווח.

אם כן, מדוע נמנעה הממשלה מיישום המדיניות השמרנית המומלצת והעדיפה מדיניות של פיחותים כואבים? התשובה היא: החשש מאבטלה וממיתון, אימת כל ממשלה, שהם תוצאה בלתי נמנעת של משטר של פיחות זוחל או שער חליפין קבוע.[19] מנקודת ראות היסטורית, מסכמים לויתן ופיטרמן, האינפלציה לא נבעה מן הצורך לממן את תקציב הממשלה, אלא מחוסר רצונה של הממשלה לקבל על עצמה את עול המשמעת הכספית והתקציבית המתחייב מהפעלת משטר של שער חליפין קבוע.

הכלכלן אבי בן בסט, שנשא בתפקידים בכירים בבנק ישראל ובמשרד האוצר מסוף שנות השמונים ובכל שנות התשעים, מסביר כי התהליך האינפלציוני במשק קטן ופתוח דוגמת המשק הישראלי קשור הדוקות למדיניות שער החליפין ולעוצמת לחצי הביקוש בשוק.[20] לחצים אלה גברו בשנים 1974 עד 1985, שבהן גדל משקל העסקאות המקומיות שהיו נקובות במטבע חוץ. בן בסט מצביע על שני גורמים נוספים שהשפיעו על התהליך האינפלציוני: הקשיחות בשכר העבודה הריאלי שנשמרה על ידי האיגודים המקצועיים, והקשיחות בשער החליפין הריאלי, שנשמרה למען רווחיות היצוא. שתי קשיחויות אלו, כותב בן בסט, גרמו לזעזועים ברמות המחירים ותורגמו לעלייה בשיעור האינפלציה שהיוותה, למעשה, שחיקת שכר.

19 לפי סקרי כוח אדם של בנק ישראל, שיעור האבטלה בישראל עמד בשנות השבעים על 4-3 אחוזים. בתחילת שנות השמונים עלה שיעור האבטלה ל-5-6 אחוזים. שיעור האבטלה בקרב נשים גבוה תמיד בלפחות אחוז אחד מזה של הגברים.

20 בן בסט, אבי. "מסלול המכשולים לכלכלת שוק בישראל". בתוך: ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק, המשק הישראלי 1985-1998. עורך: אבי בן בסט. עם עובד, 2001.

עמדה חוץ־כלכלית מציג הסוציולוג מיכאל שלו, המייחס את המשבר התקציבי הגדול למה שהוא מכנה "הכלכלה הגדולה", בהתכוונו לעוצמה הכלכלית שהתרכזה בידי קבוצות עסקיות שהתגבשו סביב שלושת הבנקים הגדולים: דיסקונט, הפועלים ולאומי.[21] הקבוצות הללו, גורס שלו, השתלטו על מערך עצום של סובסידיות ממלכתיות תוך ניצולו של הרכש הביטחוני והאשראי הזול שאפשרה להם האינפלציה. כך נהנו הקבוצות העסקיות הגדולות מרווחי הון גדלים והולכים בתקופה כלכלית שהייתה קשה לכל השאר. גם ההסתדרות, ממשיך שלו, ששאבה את כוחה מן הוועדים הגדולים במגזר הציבורי, ונהנתה הודות להם מזכות וטו על יוזמות ממשלתיות, הרוויחה מן האינפלציה ולא היה לה עניין ממשי בבלימתה. בנקודה זו, מציין לב גרינברג, עליית הליכוד לשלטון גרמה למשבר האינפלציה בשל אי יכולתו לתווך בין המדינה ובין הכוחות המרכזיים במשק: ההון הפרטי, ההון ההסתדרותי והעובדים החזקים.[22] בדומה לשלו, גרינברג מצביע הן על בעלי ההון והן על ההסתדרות כשני הגורמים המרכזיים במשק שנהנו מרווחי האינפלציה, ולפיכך לא היה להם עניין בהפסקתה. כך עד לשלב שבו גדל החוב הפנימי לכדי חשש לחדלות פירעון או פשיטת רגל של המדינה, שחובותיה תפחו במקביל להתפרצות האינפלציה. נוצר כורח לחלץ את המדינה מן המשבר ועל רקע זה, מסביר גרינברג, הוקמה ממשלת המערך־ליכוד בסתיו 1984. ממשלת האחדות הוקמה, אולם השותפים בקורפורטיזם — המגזר הפרטי וההסתדרות — כפו עליה עסקאות חבילה, ובכך עודדו את ההיפר־אינפלציה וזירזו את המשבר הכספי במדינה.[23] הממשלה הרחבה, שבהעדר אופוזיציה הייתה לכאורה כול־יכולה, לא הייתה חזקה כפי שהיה ניתן לצפות

21 שלו, מיכאל. "כלכלה מדינית". בתוך: אי/שוויון. עורכים: אורי רם וניצה ברקוביץ. עמ' 204–211. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2006.

22 Grinberg, Lev Luis. *Split Corporatism in Israel*. State University of New York Press, 1991

23 קורפורטיזם היא גישת השותפות בין המדינה, המעסיקים והאיגודים המקצועיים שפותחה באירופה המערבית לאחר מלחמת העולם השנייה להשגת עסקאות חבילה והסכמי שכר. כפי שלב גרינברג מוכיח בספרו, אפילו סביב שולחן עגול מצליחים השותפים לכפות החלטות שלא בהסכמה כללית. בהקשר זה כותב שלמה סבירסקי במאמרו "העסקה המשולשת", שפורסם בכתב העת המקוון העוקץ ב־23 באוגוסט 2011, שהשותפות עדיין נמשכת בישראל. לטענתו, אם בעבר היה זה קורפורטיזם פעיל שכל שותפיו גילו ערנות ומעורבות, עתה מדובר בקורפורטיזם המבוסס על העלמת עין והעדר פעולה מצד המדינה, ועל דאגה לשקט תעשייתי מצד ההסתדרות. המדינה נחלשה בשותפות, ההסתדרות נחלשה עוד יותר, ואילו המעסיקים מתחזקים.

ממנה. החלטת הממשלה על התכנית הכלכלית לייצוב המשק הייתה הרגע ההיסטורי של הדה־פוליטיזציה של ההחלטות הכלכליות והחברתיות במדינה, לדעת גרינברג. מעתה ואילך תהפוכנה ההחלטות הללו משאלות ערכיות ופוליטיות לשאלות שמופנות למומחים בכלכלה. וזהו הבסיס האידיאולוגי של הניאו־ליברליזם, קובע גרינברג.

בספרה מסוף שנות השמונים על כלכלת ישראל בשנים המדוברות הציעה אסתר אלכסנדר עמדה בלתי שמרנית משלה, המשלבת כלכלה בתפישה אידיאולוגית מרקסיסטית ביסודה.[24] באותן השנים היא עסקה בפיתוח מודלים תיאורטיים, שהסתמכו בין השאר על עבודתה כיועצת כלכלית במשרד ממשלתי. השילוב בין התיאורטי לבין המעשי הביא את אלכסנדר לפתח תפישה כלכלית מחוברת לפוליטיקה ולתהליכים חברתיים, שממנה צמחה התיאוריה הכלכלית שלה, המכונה "תיאוריית חלוקת ההכנסות של האינפלציה". אלכסנדר טוענת כי המשבר הכלכלי של שנות השמונים היה משבר מלאכותי ולא הייתה סיבה ממשית להתפרצותו, כיוון שלא היה בישראל מחסור במשאבים ממשיים כמו כוח אדם, הון וידע. כמו כן לא היו אילוצים חיצוניים כגון אינפלציה עולמית או עלייה במחירי האנרגיה. אם כן, מה חולל את המשבר? את האשם מטילה אלכסנדר במדיניות הכלכלית, שקימצה בהזרמת כסף לייצור. לא היה די כסף לשלם לעובדים שכר כדי שיוכלו לקנות את מה שהם מייצרים, ולא היה רווח מספיק ליצרן כדי להשקיע בפיתוח המפעל. הכספים שהוזרמו לשוק גרמו בעיקר לקיטוב בחלוקת ההכנסות (בגלל הריבית הגבוהה והשכר הנמוך), לצריכת מותרות ולאינפלציה. חלוקת הכנסות בלתי שוויונית, יחד עם יישומן של גזירות כלכליות, היא שגרמה להמשך העלאות המחירים. אלכסנדר סברה שיש קשר הדוק בין פיחותים לאינפלציה, והציעה לקבע את שער החליפין של השקל ולהפסיק לנייד את הדולר כדי לבלום את האינפלציה. היא מתארת את האינפלציה כאמצעי לשחיקת השכר. לדעתה, הזרמת כספים למקומות הנכונים הייתה פותרת את המשבר גם ללא תכנית הייצוב הגדולה. ברור, היא כותבת, שלא זו בלבד שאין זה צודק לנסות ולהבריא את המשק על חשבון השכירים בלבד, אלא שהדבר גם בלתי אפשרי. ומכאן נובע שכל תכנית להבראת המשק, כל תכנית לעצירת

24 ראו עמ' 67, הערה 13.

האינפלציה, כל תכנית של צמיחה, חייבת להתבצע תוך כדי חלוקת הכנסות שוויונית, שכן אחרת היא לא תפעל.

אלכסנדר הצביעה שוב ושוב על הזיקה ההדוקה הקיימת בין תחומי החברה, הכלכלה והתיאוריה הכלכלית. היא חזרה והתריעה נגד הרס מדינת הרווחה, שאותה הגדירה כמדינת שוק מתוקנת, שבה הממשלה מתערבת בתהליכים כלכליים במטרה לחלק את ההכנסה הלאומית באופן שוויוני יותר. לדעתה, חיסול מדינת הרווחה היה תהליך מכוון שהתקדם בעת ובעונה אחת עם קיפאון משקי מתמשך. בראשית דרכו התבצע התהליך באטיות ולקראת אמצע שנות השמונים הוא קיבל "תאוצה מסחררת". אלכסנדר נחשבה לכלכלנית "אלטרנטיבית".

בחברה לא טובה

מועדון המדינות שלקו באינפלציה גואה בשנות השבעים והשמונים המוקדמות כלל גם את ארגנטינה, בוליביה וברזיל. בברזיל ובישראל האינפלציה הייתה כרונית. צ'ילה הייתה הראשונה שנקלעה, עוד בשנות השבעים, למשבר של אינפלציה גבוהה, ומיד אחריה ישראל שלאחר מלחמת יום הכיפורים ולאחר הצניחה בצמיחה.

בצהרי יום שישי אחד, בתקופת האינפלציה הגבוהה, בזמן שחתכתי ירקות לסלט, האזנתי לתכנית אקטואליה ברשת ב' של "קול ישראל". מגיש התכנית שוחח בטלפון (בשיחת חוץ יקרה להחריד) עם איש צעיר, ישראלי בעברו, שהתגורר בבואנוס איירס בירת ארגנטינה, על החיים במציאות של אינפלציה תלת־ספרתית. המראיין אמר: "ספר לי, בבקשה, אבל ממש בקיצור, איך אתם חיים שם עם אינפלציה כזאת?" "אתם," הוא אמר, כאילו היינו שונים מהם. לאמיתו של דבר, אותו מראיין זחוח ייצג את מצב הרוח הכללי בחברה שהסתגלותה לאינפלציה הגואה של שנות השמונים הייתה ונותרה תופעה מסקרנת גם כיום.[25] עובדה היא שהציבור לא לחץ על הממשלה לשים קץ לאינפלציה. ולמה שילחץ? בשנים 1970 עד 1983 עלתה הצריכה

25 היא מסקרנת במיוחד בהקשר הרחב והעמוק יותר של פיתוח מנגנוני הסתגלות לחיים במציאות משברית ואלימה מתמשכת, שימיה כימי הסכסוך הישראלי־פלסטיני, כתופעה שמאפיינת את החברה בישראל.

הפרטית ב־23 אחוז (בעוד שהתל"ג עלה ב־6 אחוזים בלבד), והומצאו מנגנוני הצמדה שתפקידם היה להעלים את סכנת האינפלציה מפני העובדים ומפני החוסכים בתכניות החיסכון. שאלת הנסיגה מלבנון העסיקה את הציבור הרבה יותר משאלת הטיפול הנכון באינפלציה הכרונית, עיתונות כלכלית נושכת הייתה עדיין בחיתוליה וההסתדרות, כמו בעלי ההון, הרוויחה מן האינפלציה. חשוב לא פחות מכל אלה היה ונותר המתח המתמיד המכרסם בכושר השיפוט האזרחי המתנדנד בין צורכי החברה לבין צורכי הביטחון.

מיכאל ברונו וסטנלי פישר כתבו על התהליך האינפלציוני בישראל ועל התופעה של מנגנוני ההסתגלות למשבר הכלכלי ששמרו על השקט החברתי היחסי. העיסוק בתופעה זו נבע מכך שהיו לא מעט שביתות עובדים, אך לא במחאה ישירה על מצב הכלכלה.[26] הסברם מתייחס להשפעת המיתון העמוק של 1965 עד 1967 על המדיניות הכלכלית בשנים שלאחריו. המיתון היה, לתפישתם, תוצר של מדיניות מרסנת שנועדה לאזן את הגירעון בחשבון השוטף ולבלום אינפלציה של 8 אחוזים, שבמונחי אותו זמן הייתה גבוהה. שיעור האבטלה עלה אז על 10 אחוזים, מצב הרוח הכללי היה שפוף וההגירה השלילית גדלה. מניעת אבטלה נתפשה כיעד ראשון במעלה במדיניות הכלכלית בתקופות המשבר של שנות השבעים. למרות האצת האינפלציה מאז 1970, כותבים ברונו ופישר, לא נמצאה תמיכה פוליטית רחבה במדיניות של ריסון האינפלציה במחירה של אבטלה זמנית. הסדרי הצמדה רחבים צמצמו לדעתם את עלות האינפלציה בשיעור כלשהו, ובכך מנעו את העלאתה אל ראש סדר היום הציבורי. אמנם הצמדת השכר הייתה נמוכה מ־100 אחוז, אך אלמלא ההצמדה העובדים לא היו מוכנים לספוג קיצוץ ריאלי בשכר או להסכים לאינפלציה כאמצעי לשחיקת שכרם. ברונו ופישר לא האשימו את ההצמדה בעידוד האינפלציה, אך להערכתם מנגנוני ההצמדה מנעו טיפול מוקדם יותר באינפלציה.

בעניין זה טוען הכלכלן אפרים קליימן שמנגנוני ההצמדה שימשו כמגן מפני "כמה מהתוצאות החמורות ביותר של האינפלציה."[27]

26 ברונו, מיכאל ופישר, סטנלי. "התהליך האינפלציוני בישראל: זעזועים והסתגלות". בתוך: המשק הישראלי: חבלי צמיחה.

27 קליימן, אפרים. "ההצמדה בשוק העבודה". בתוך: המשק הישראלי: חבלי צמיחה.

לטענתו, קרוב לוודאי שבהופכה את האינפלציה לנסבלת מערכת ההצמדות אכן תרמה להתמדת התהליך האינפלציוני, ולו רק בכך שהיא מנעה לחץ ציבורי לריסון האינפלציה. יתרה מזאת, ההצמדה, ובמיוחד הצמדת השכר, לא זו בלבד שהנציחה לחצים אינפלציוניים אלא שהיה לה חלק ביצירתם מלכתחילה. בניגוד למקובל במדינות אחרות, ההצמדה המיוחדת בישראל היא הצמדה בדיעבד. בניסיון לפישוט שאינו מבטא את מורכבות התהליכים אציין שהחוזים והסכמי העבודה שנחתמו לקחו בחשבון את האינפלציה העתידית והסכימו עליה מראש. בכך נבנו ציפיות לאינפלציה שמימשו את עצמן, בלי לחולל נזקים כבדים מדי. מדוע השלימה ההסתדרות במשך תקופה ממושכת עם מנגנון הצמדה בלתי מושלם ההופך תוספות שכר ריאליות תוך שנה־שנתיים למדומות? שואל קליינמן ומשיב כי גם כאשר השכר הריאלי ירד, מנגנוני השוק הרגילים הניבו עליות ריאליות של 10 עד 15 אחוז. כך הסכמי ההצמדה אפשרו להסתדרות מרווח מיקוח על השכר, שהיה רחב יותר מכפי שהיה יכול להיות במשטר של הצמדה מלאה, או אפילו במצב של אפס אינפלציה. ההסתדרות, כותב קליימן, הצהירה לא פעם בגלוי כי היא מעדיפה את מצב העניינים הזה, ובתחילת 1983 אף דחתה את הצעת הממשלה לחזור להצמדה מלאה למדד תמורת ויתור על כל תוספות השכר האחרות.

שימור מרחב מיקוח רחב היה שימושי מבחינה פוליטית לאיגודים המקצועיים וגם למעסיקים. כך אפשר היה לשנות את השכר היחסי בין ענפים שונים ובין קבוצות עובדים מיומנים, ולמרות שחיקת השכר השוטפת, הניבו מנגנונים אחרים לקביעת השכר תוצאות טובות. למשל, מנגנון תוספת היוקר, שהיה גמיש מספיק כדי לצמצם את סכנת אי היציבות בתפוקה. כאשר הנסיבות הכלכליות חייבו זאת, ויתרו איגודי העובדים על חלק מתוספת היוקר או על כולה. לעתים הם ויתרו עליה מתוך הסכמה על כך שהאצת האינפלציה מצמצמת את השפעת ההצמדה ושוחקת את השכר, ובמקרים אחרים הם לא היו שותפים לוויתור על תוספת היוקר. קליימן טוען שתוספת היוקר כשלעצמה לא גרמה להעלאת יתר של השכר הממשי. להפך, נראה כי היא הייתה מנגנון נוח לצמצום העלאות יתר שמקורן במנגנונים אחרים בשוק העבודה. במחקרו הוא מוכיח כי תוספת היוקר אינה אשמה ביצירת לחצים אינפלציוניים, והוא מטיל ספק בטענה שהעלאות השכר הן

שגרמו לעליות המחירים. קליימן מצביע על אימוץ ״השער היציג״ של הדולר, תחילה כמדד לקביעת מחיריהם של נכסי נדל״ן ובהמשך כבסיס העיקרי להתאמות מחירים במגזר הפרטי במשק, כמנגנון העיקרי שדחף לעליות מחירים במשק.

באופן פרדוקסלי, מסכם קליימן, ייתכן שדווקא להצמדת השכר כמכשיר של מדיניות שכר הייתה השפעה בלתי מייצבת על המשק. המדיניות הממשלתית שנועדה להוריד או לבלום את השכר הריאלי, הייתה מכוונת יותר להורדת הצריכה הפרטית מאשר להקטנת עלויות העבודה. מכאן שהיא הסתמכה על העלאות מחירים ועל פיחותים ולא על מיסוי או על עסקאות חבילה המעוגנות בהסכמה חברתית. לטענת קליימן, הממשלה העדיפה להשתמש בכלים שאינם דורשים את הסכמת ההסתדרות או האיגודים המקצועיים כדי להימנע מעימותים אתם. ניסיונותיה החוזרים של הממשלה לשחוק את הכנסות העובדים באמצעות אינפלציה יזומה היו כנראה גורם חשוב בשימור האינפלציה, עד שהשליטה עליה אבדה.[28]

מחלקת המחקר עברה ל״מחסום Watch״: סילביה פיטרמן

קרוב לוודאי שעוד מוקדם מכדי להסיק מסקנות גורפות, אבל אי אפשר שלא להתרשם מן השינוי הקטן למעשה, אך עם זאת מורגש היטב, מקידומן של נשים למשרות ניהול בכירות בעולם התאגידים, בארגונים פיננסיים וברשויות השלטוניות. חלקן כלכלניות בעלות תארים אקדמיים מתקדמים וניסיון רב שנים בארגונים שאל צמרותיהם הן טיפסו בנחישות ובעקביות. חשוב לא פחות: הן לא היו מזוהות עם המשברים הכלכליים האחרונים. כריסטין לגארד, ראשת קרן המטבע הבינלאומית, וג׳נט ילן, יושבת ראש הבנק המרכזי של ארצות הברית,

28 דין וחשבון של בנק ישראל מ־1988 מלמד כי לפי סקרי הכנסות בשנים 1979 עד 1983, גדל אך במעט האי־שוויון (ב־1.1 אחוז לפי מדד ג׳יני) בהתפלגות ההכנסה של השכירים (ושאינם עובדים). מכאן שהסכמי ההצמדה על השכר והקצבאות, ושחיקת מדרגות המס, הצליחו לצמצם את האי־שוויון, חרף תהפוכות האינפלציה. ב־1984 חלה תפנית, כאשר לנוכח האצת האינפלציה שיטות העדכון וההצמדה לא עמדו בניסיון להבטיח את ערכן הריאלי של הקצבאות. למעשה, מאותה השנה הלכה ישראל והידרדרה במדד האי־שוויון, שמעמיד את המדינה כיום באחד המקומות הגבוהים בסולם האי־שוויון במדינות המפותחות.

הן הידועות שבהן. בישראל מכהנת כיום נגידה בבנק ישראל, קרנית פלוג. מיכל עבאדי־בויאנג'ו היא החשבת הכללית באוצר. יעל אנדורן הייתה מנכ"לית המשרד. דורית סלינגר ממונה על אגף שוק ההון, הביטוח והחיסכון במשרד האוצר. גם בבנקים המסחריים, בארגונים כלכליים ובחברות עסקיות נשים מכהנות בתפקידים מקצועיים וניהוליים בכירים. ישנן שופטות המתמחות בתחומים כלכליים, ויש ייצוג יפה לחברות כנסת בוועדות הכספים והכלכלה שהצליחו להוסיף, תוך שיתוף פעולה עם ארגונים חברתיים ומרכז אדוה, ניתוח מגדרי בתקציב המדינה ובקביעת סדרי העדיפויות בתקציבים ממשלתיים ועירוניים לקידום שוויון בין נשים וגברים.

אומרים על הנשים התופסות כיום עמדות מפתח בעולם הכלכלה שהתכונה המאפיינת אותן היא זהירות. הזהירות מגינה עליהן מהרפתקאות פיננסיות מסוכנות. נמצא שמנהלות בבתי השקעות משיגות תשואות גבוהות יותר מעמיתיהן הגברים, כיוון שהן נשמרות מקבלת החלטות חפוזות באשר לתיקים שהן מנהלות, ובכך הן מצמצמות הפסדים בזמני משבר. קשה לסמוך על סטריאוטיפ מגדרי זה, המתבסס על שיעור נמוך של נשים הפעילות בעולם הכספים. הצלחה יוצאת דופן של נשים בענף תעסוקה גברי בעיקרו היא הרפתקת חיים כשלעצמה. עדיין למספר עצום של נשים בעולם (42 אחוז, לפי נתוני UN Women) אין כלל גישה לשירותים פיננסיים, ורק 3 אחוזים ממנהלי הבנקים הן נשים. אני חוששת שהשבחים שמקבל מרכיב הזהירות בהתנהלותן הכספית של נשים הם מאפיין של זמני משבר וקיפאון בצמיחה הכלכלית, ומה שכיום נתפש כנקודת זכות לנשים עלול להצטייר כסימן לחולשה בזמנים טובים יותר. או אז ייאמר שזהירות פוגעת ברווחיות ואנחנו ניאלץ, כמו בהקשרים אחרים, לרוץ במהירות כפולה כדי להישאר במקומנו. לא תהיה זו הפרזה להניח שתכונת הזהירות כמאפיינת שדרה ניהולית בכירה חביבה ביותר על הנהלות ופוליטיקאים המאיישים את משרות המפתח כל עוד היא מבטיחה את שימור השיטה. הנשים שמונו לתפקידים מאתגרים במערכת הקפיטליסטית לא קודמו כדי לשנות את השיטה הנהוגה, אלא כדי לשמר אותה בדרכן הזהירה. לאמיתו של דבר גם להן יש עניין בשימור השיטה הגומלת להן מקרן השפע שלה על כישוריהן ועל שאפתנותן.

עוד מוקדם, כאמור, מכדי להסיק מסקנות גורפות על התפתחותו של עולם כלכלי בהובלתן של נשים, מפני ששיעורן בקרב מקבלי ההחלטות הוא זניח, ולהשפעתן הממשית יש משקל קל. אך כבר התחלנו להתרגל לשינוי המגדרי המתהווה בזירת הכלכלה, ומוזר היה לי לחזור שלושים שנה בלבד לאחור, לעולם כלכלי ופוליטי שנשים, ביניהן בעלות משרות בכירות למדי במערכת הציבורית, היו חסרות השפעה ומילאו תפקידי תמיכה במדיניות שהותוותה ובוצעה בידי גברים ביהירות שאינה יכולה אלא להוביל למשבר הבא.

לא בקלות אני מצליחה לשכנע את סילביה פיטרמן להיפגש אתי לשיחה על האינפלציה של שנות השמונים ועל התכנית לריסונה. הטלפון הנייד שלה פתוח שלושה בקרים בשבוע, למשך שעתיים, בעיקר עבור עובדים וסוחרים פלסטינים שהפכו בלי לדעת מדוע למנועי או מסורבי מעבר לישראל. כשהיא חוזרת אליי, לאחר ימים אחדים, היא אומרת שהתנתקה מזמן מן הכלכלה ושכיום היא עוסקת בזכויות אדם, ובכלל כבר אינה זוכרת מה היה לפני יותר משלושים שנה. אני עונה שהזיכרון מתעורר תוך כדי שיחה, פיסת זיכרון מובילה לבאה אחריה, ושאני סקרנית להכיר אותה. תחומי הפעילות והעניין שלנו היו אמורים להפגיש אותנו זה מכבר, והנה נוצרה הזדמנות. כעבור ימים אחדים אנחנו נפגשות במבואה הומה אדם של מלון הנמצא סמוך לתחנה המרכזית בירושלים.

פיטרמן נולדה ב־1945 בארגנטינה והיגרה לישראל ב־1966. היא למדה סוציולוגיה וכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים עד לשלב הדוקטורט, שעליו החליטה לוותר לטובת לימודי המחשב. הצעת עבודה במחלקת המחקר של בנק ישראל שנתלתה על לוח המודעות באוניברסיטה הביאה אותה לבנק. מאוחר יותר נודע לה שהמשרה שהיא מאיישת הייתה משרתו של אדם שנהרג במלחמה. זה לא היה מקרה יוצא דופן באותה התקופה.

עבודתה הראשונה הייתה טכנית. תחילה הצהירה שאינה רוצה לעסוק בכלכלה, אך בחלוף השנים חזרה בה, ובשנות השמונים היא עבדה במחלקה המוניטרית בבנק. מ־1991 ועד פרישתה בינואר 2001, לאחר 26 שנות עבודה, עמדה פיטרמן בראש המחלקה למטבע חוץ. חלק מעמיתיה הכלכלנים המשיכו את דרכם מבנק ישראל לגופים פיננסיים או לארגונים בינלאומיים ולמשרות אקדמיות בכירות, ואילו

היא בחרה לעסוק בזכויות אדם, ואם לדייק — בזכויות הפלסטינים בשטחים הכבושים. למשך זמן מה עוד המשיכה לפרסם מאמרי דעה בעיתונות הכלכלית, אך חדלה גם מזה.

אני שואלת אותה, למה לדעתה נמשכה התכנית לבלימת האינפלציה בהפרטות, בפגיעה בעבודה המאורגנת ובצמצום מדיניות הרווחה?

סילביה פיטרמן מסבירה שהמשק תפקד במצב של אינפלציה תלת־ספרתית והתאים את עצמו לשיעור האינפלציה, כך שמיד עם הפעלת התכנית לייצוב המשק מצאנו את עצמנו במשק של ריבית יורדת, ובמצב פיננסי שונה לחלוטין מזה שחיינו בו ולמדנו לתפקד בו. הצורך בהפרטה עלה כיוון שהכול היה במשבר, ובמיוחד המפעלים שהיו בבעלות ציבורית. כדי להמשיך בייצור היה צורך למכור מפעלים. יחד עם זאת, היא מוסיפה, אין זה אומר שהמדינה צריכה להתנער מאחריות חברתית או מדאגה לרווחה. באירופה ישנן מדינות קפיטליסטיות שהדאגה לרווחה נשמרת בהן בידי המדינה. הסיבה האמיתית להפרטת השירותים החברתיים, אומרת פיטרמן, היא ההתנחלויות שאליהן מופנים הכספים.

על האפשרות להתפרצות אינפלציונית חוזרת אומרת פיטרמן שאפשר לדכא את האינפלציה אך לא להעלים אותה אחת ולתמיד: "אם תהיה עלייה פרועה בגירעון, לפי המדדים של הגופים הפיננסיים בשוק העולמי, ייתכן שיהיה גל של פיחותים, ובעקבותיו ייווצר משבר במאזן התשלומים, שעלול לחולל אינפלציה."

תכנית הייצוב, היא מסכימה, חיזקה את מעמדו של בנק ישראל לעומת הממשלה. התכנית הביאה לחקיקת החוק נגד הדפסת כספים, שמשמעותו היא הגבלת ההלוואות שהבנק רשאי להעניק לממשלה. "זה נותן כוח לבנק ישראל ולבנקים המסחריים."

אנחנו מתקרבות בשיחה שלנו לנושאים המעסיקים אותה כיום. פיטרמן מוצאת קשר בין התכנית לייצוב המשק של 1985 ובין האינתיפאדה הראשונה, שפרצה בדצמבר 1987. השינוי החריף שנוצר בעקבות יישום התכנית השפיע על מצב התעסוקה במשק באופן שפגע בעובדים היותר מוחלשים. עד אז עבדו הפלסטינים בישראל בעיקר בבניין ובחקלאות. ההרעה הכלכלית החמורה בישראל גרמה לאבטלה

של הפועלים הפלסטינים ברצועת עזה ובגדה המערבית ואז, פיטרמן אומרת, התחיל המרד בשטחים.[29]

זמן קצר לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה ופרישתה מן הבנק הצטרפו בני הזוג פיטרמן למשמרות המחאה של "שלום עכשיו", שהתקיימו במוצאי שבתות מול ביתו של ראש הממשלה אהוד ברק שכיהן עד 7 במארס 2001, והמשיכו בזמן כהונתו של אריאל שרון. היא הצטרפה לפורום "שלום עכשיו" בירושלים, והייתה פעילה בו עד שהוזמנה ב־2003 למפגש של נשות "מחסום Watch". בעקבות המפגש הצטרפה לארגון והחלה לתצפת במחסום בית לחם, שם התוודעה למשטר היתרי התנועה של פועלים וסוחרים פלסטינים, שמצאו את עצמם לפתע ובלי הסבר ברשימות השחורות של שירות הביטחון והפכו ל"מנועי מעבר" או ל"מנועי שב"כ". "הצורך היה כל כך גדול והניצול של אותם אנשים בידי מאכרים ועורכי דין חמדניים היה כל כך רחב עד שלא יכולנו שלא להישאב לזה," היא אומרת.

הדו"חות שפיטרמן כתבה ראו אור מטעם ארגון "מחסום Watch" בכותרות: אסירים שקופים — פלסטינים מנועי שב"כ (2007; 2009); ואסירים שקופים — לא יודעים מדוע ואין לאן לפנות (דו"ח המשך, יוני 2007 עד ספטמבר 2011). הדו"חות מתעדים את המארג הביורוקרטי של הכיבוש בפרטנות אינפורמטיבית, ומגובים בנתונים הנאספים במחסומים ובמעברים בהתמדה עיקשת בידי חברות הארגון. הם מבטאים מחאה על ההתעמרות השלטונית בפלסטינים באמצעות

29 להבהרת התמונה אני נעזרת בספרו של מוצטפא כבהא, הפלסטינים — עם בפזורתו, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה (2010). כבהא כותב על כך שאמנם למצב התעסוקה של הפלסטינים בישראל הייתה זיקה להגברת התסכול והזעם בקרב הפלסטינים, אך אין לייחס לו בלבד את פרוץ האינתיפאדה (ב־9 בדצמבר 1987). מספר הפועלים הפלסטינים שעבדו בישראל הגיע ב־1987 ל־125 אלף איש, שהיוו כ־40 אחוז מכוח העבודה הפלסטיני. לעומת זאת, מספר הפועלים הפלסטינים שעבדו במדינות המפרץ ירד בשנים שקדמו לאינתיפאדה מכ־18 אלף עובדים באמצע שנות השבעים לכחמשת אלפים באמצע שנות השמונים. ירידה זו בשיעור העובדים פגעה קשות בהכנסות הפלסטינים בשטחים הכבושים. כבהא מונה עוד שני גורמים לתסכול הכללי: העלייה בשיעור בוגרי מערכות החינוך העל־תיכוני בשטחים הכבושים בשנות השמונים, שהתקשו למצוא עבודה במשק הפלסטיני המרושש (ב־1986 מצאו תעסוקה רק 20 אחוז מבוגרי אותה השנה), ולמורת רוחם הם נאלצו לעבוד בישראל בעבודות כפיים מזדמנות ובלתי מקצועיות. הגורם השני היה שחרור 1,125 אסירים ועצירים פוליטיים פלסטינים במאי 1985 בעסקת חילופי השבויים הידועה כעסקת ג׳בריל (בתמורה לשחרור שלושה חיילים ישראלים שנשבו במלחמת לבנון). כמחצית ממשוחררי העסקה חזרו לבתיהם בשטחים והאחרים גורשו אל מחוץ לארץ. קרוב לוודאי, כותב כבהא, שרוב מנהיגי האינתיפאדה באו מקרב "מנהיגות צעירה זו שהוכרזה בבתי הסוהר."

משטר כאוטי למראית עין, אך מאורגן היטב, של היתרי תנועה ואישורי מעבר ועבודה. מתחילת 2014 עד יולי אותה שנה, אומרת פיטרמן, טיפלו פעילות "מחסום Watch" בענייניהם של כשמונה מאות פלסטינים מנועי שב"כ ומנועי משטרה.

על שיעור הצלחתן אני קוראת באתר הארגון. בשנים 2012 עד 2013 הוסרה המניעה מכ־60 אחוז מן הפונים. משנת 2007 פועלים וסוחרים שמניעתם לא הוסרה יכולים לערער על כך באמצעות פרויקט בתי המשפט שהארגון מפעיל. שיעור הסרת המניעה בבית המשפט עומד על כ־70 אחוז. רוב המסורבים הם אחים של אסירים ועצירים משוחררים, והרוב המכריע של העותרים הם מנועי שב"כ ולא מנועי משטרה.[30]

פיתויה של דַנַאֶה: מוריה אבנימלך

מוריה אבנימלך מביאה לפגישה שלנו את החוברת שאל ודע מ־1985, אותה ערכה במסגרת תפקידה באותה העת ככלכלנית ברשות לתכנון כלכלי במשרד האוצר.[31] גם החוברת הזאת הייתה חלק ממנגנון ההסתגלות. לא ההסתגלות לאינפלציה, אלא לתכנית הייצוב שנועדה להכות בה. החוברת הייתה חלק ממסע הסברה לוועדי העובדים, היא מספרת. רבים מסעיפיה עוסקים בהכוונת הציבור לשיתוף פעולה. המורים, לדוגמה, מוזכרים לטובה לאחר ש"תרמו את חלקם" למאמץ הלאומי בכך שהסכימו לדחות את יישום דו"ח ועדת עציוני, לפיו היו אמורים לקבל תוספת שכר. על החשש מירידה ברמת החיים עונה המדינה: "לא נורא. במרבית מדינות העולם אנשים חיים בפחות רווחה מזו של אזרחי ישראל. רובנו חיים טוב יותר מהורינו." הובטח לציבור כי במשק צומח ייקלטו המובטלים, ובמערכת יציבה תהיה צמיחה ויהיה יצוא. הגדלת היצוא סומנה כמסלול הצמיחה הרצוי למשק. אל התלמידים פונה המדינה בבקשה להסתפק בפחות "בגדים, בילויים, קניות" ולהעדיף את "תוצרת הארץ". כמו כן התבקשו התלמידים לקחת על עצמם חלק מתפקידי השרתים ועובדי הניקיון בבית הספר

30 מחסום Watch באינטרנט: www.machsomwatch.org

31 אבנימלך, מוריה. ראו עמ' 69, הערה 17.

ולשמור על הריהוט והציוד, מכיוון ש"לא בקלות ובמהרה הם יוחלפו בחדשים." אנחנו צוחקות על מידת האמון התמים שהיה לנו עדיין בהסכמה החברתית הרחבה על "טובת הכלל".

ימי האינפלציה זכורים לאבנימלך כ"מטורפים לחלוטין." רוב העובדים היו שכירים שלא הרוויחו מהאינפלציה, כפי שבעלי ההון הרוויחו ממנה. למרות זאת, היו אלה ימים של "אושר." "אושר?" אני שואלת. "אכן כן," היא עונה. "מכיוון שלאנשים הייתה תחושה שיש להם המון כסף והם בזבזו יותר. המחירים במרכולים השתנו כל הזמן. מכשירי החשמל התייקרו בלי הרף, אך היה המון יבוא. זו הייתה אינפלציה של ביקוש ושל הוצאות. בבנק לאומי, למשל, קיבלו את המשכורת מראש, ובכירים בבנק קיבלו אפילו שנה מראש, כי זה היה שווה המון כסף. החסכונות היו צמודים, ולעומתם הרבה מהחובות לא היו צמודים. כך שחברות לקחו הלוואות לא צמודות בריבית שלילית וחגגו. זוגות צעירים קיבלו משכנתאות בלתי צמודות. באינפלציה כזאת את מאבדת את תחושת המחירים. החשבונות שלך השתבשו, ולא ידעת אם המחיר הוא בלירה, בשקל או בדולר." הייתה תחושה של אי ודאות, של אובדן שליטה, אומרת אבנימלך. "אנשים התעסקו כל הזמן עם כסף, ועל הרקע הזה נכתבה החוברת. ברור שכאשר נגמרה האינפלציה החובות נעשו ממשיים וזה כאב."

"יש לי סיפור בשבילך," ממשיכה אבנימלך, "כתבתי ספר על פנסיה, שלכבודו ראיינתי את ישראל קיסר, שכבר היה פנסיונר.[32] אחרי שסיימנו לדבר בענייני הפנסיה דיברנו על התכנית הכלכלית, והוא סיפר שבהיותו מזכיר ההסתדרות ויושב ראש חברת העובדים הוא שאל את ראש הממשלה, שמעון פרס, איך הוא מצפה מכל החברות שלקחו הלוואות לא צמודות להחזיר את הריביות. קיסר הזהיר מפני קריסת חברות וטען שאין בתכנית הכלכלית מענה לנושא." אבנימלך טוענת כי שר האוצר מודעי "בנה הזדמנות להחלשת חברת העובדים." נראה שמודעי רצה שחברת העובדים תיפול. אדריכלי התכנית הכלכלית לא ידעו אילו הלוואות יש למפעלים. הם לא חשבו על מפולת המפעלים. גם ישראל קיסר לא תיאר לעצמו שהדברים יתפתחו כפי שהתפתחו.

32 אבנימלך, מוריה. אוצר נעלם: הפנסיה כמנוף כלכלי. גלובוס הספריה וקרן בית ברל, 2003; זאוס בוול סטריט: כלכלה וחברה בראי המיתולוגיה היוונית. פרדס, 2012.

"כל מתכנני התכנית," אומרת אבנימלך, "לא הבינו מה המשמעות של קריסת מפעלים, ובמיוחד מפעלי חברת העובדים של ההסתדרות. בהסתדרות לא השאירו פצועים בשטח. מפעל מצליח הציל מפעל כושל, כי ההסתדרות קיבלה על עצמה לבצע משימות לאומיות, וביניהן הקמת מפעלים בפריפריה. ההסתדרות סמכה על הממשלה שתגבה אותה, ועל האשראי הפתוח שהיה לה בבנק הפועלים. היא סמכה עליהם, אבל הנושא הגדול שעמד על הפרק היה הורדת האינפלציה והקטנת הגירעון במאזן התשלומים." בהמשך קרס המשק ההסתדרותי ונוצרה חלוקת הכנסות חדשה, שבמסגרתה בעלי נכסים ורכוש יצאו מורווחים.

בספרה האחרון, זאוס בוול סטריט, מציעה אבנימלך קריאה במשקפיים כלכליים וחברתיים עכשוויים במיתולוגיה היוונית. גם כלכלנים, היא אומרת, הם מספרי סיפורים העושים שימוש במטפורות, המכונות בפיהם "מודלים מתמטיים". גם מאחורי הסיפורים שלהם עומדים רעיונות, אידיאולוגיות ואמונות המניעים את סיפורי תאוות הבצע, החמדנות וההיבריס ומובילים לאסונות, הן בחיי האלמוות של גיבורי המיתולוגיה והן בחייהם הקצובים של הברוקרים בבתי ההשקעות.

שאלתי את אבנימלך לאיזו דמות מיתולוגית היא מתחברת יותר מכל בהקשר של ביקורת הקפיטליזם, והיא הצביעה על דַנָאֶה, דמות שולית שאף לא זכתה לפרק מיתולוגי משלה. אקריסיוס מלך ארגוס כלא את דנאה, בתו יחידתו, במרתף עשוי נחושת, לאחר ששמע את נבואת האורקל לפיה יירצח בידי נכדו, בנה של דנאה. ואולם בכיר האלים, זאוס, הפך את עצמו לגשם של זהב וכך התגנב לחדרה האטום, שכב אתה (לא ידוע אם בהסכמה או בכפייה) ועיבר אותה. אקריסיוס הנדהם מן הלא ייאמן שילח אותה ואת בנה בתיבה לים. אולם דבר לא עצר את נבואת האורקל, וכעבור שנים רבות והרפתקות רבות עוד יותר הוא נרצח בידי נכדו, פרסאוס בן דנאה וזאוס. הרצח נסלח זה כבר, וגם שמו הטוב של זאוס לא נפגע בגלל תרגיל ההתחזות שלו, שהסתיים בהיריון בלתי מתוכנן. במבט הגברי נתפשה דנאה כאישה מופקרת המוכנה למכור את עצמה בעבור חופן זהב. גדולי הציירים, וביניהם טיציאן, רובנס ורמברנדט, ציירו אותה שרועה עירומה על מיטתה בתנוחה מזמינה, ידה שלוחה אל הזהב שבידי הפתיין הנכלולי המיתולוגי.

גוסטב קלימט סילק את זאוס מן התמונה. בדנאה האדמונית שלו תאוות הבצע מתוארת כתשוקה ארוטית נשית לוהטת. הזהב זורם כמפל גועש אל בין ירכיה, בשיאה של אורגזמה קפיטליסטית מוחלטת. אך המבט הגברי מחמיץ את העיקר, טוענת אבנימלך, כי לאמיתו של דבר המיתוס ממחיש את כוחם של בעלי ההון להשיג את כל חפצם, ואת הקשר בין ההון לשלטון. הוא ממחיש את כוח התאווה חסרת המעצורים, הקונה הכול בכסף. כל אמצעי כשר להשגת המטרה: מניצול משאבי הטבע ועד פגיעה בחיים האנושיים. בגרסתה של אבנימלך סיפור דנאה מלמד כי תאגידים, ולא ממשלות, הם קובעי המדיניות, וכי המחויבות שלהם הייתה ונשארה להון ולנגזרותיו ולא לערכים אנושיים.

הקריאה שלי מציעה פרשנות אחרת לאגדת דנאה, ולפיה דנאה, אסירה חסרת כול בכלא הפטריארך, השיגה חופש וילד בעסקה רווחית אחת, שלא מן הנמנע שהייתה גם חוויה מענגת. היא הבינה שהשקעה בזהב היא המועדפת בזמנים של אי ודאות, ובנסיבות הזמן והמקום היא עשתה את הדבר הנכון. היא לא טעתה. חרף התנודות הקיצוניות לעתים בערכו נתפש הזהב גם כיום כ"מקלט בטוח" וכהשקעה "סולידית" שסוחרים מתוחכמים, כפי שהייתה דנאה, יודעים איך לעשות ממנו כסף בתקופת משבר.

שנת 1984: בפתחה תגובה לדיסטופיה האורווליאנית ושיר של נעמי שמר, ובסופה ממשלת אחדות

ינואר

עם פרוס השנה האזרחית החדשה מעריב מביא את התחזית לשנה האזרחית החדשה בגרסת ראשת ממשלת בריטניה, מרגרט תאצ׳ר. ״אורוול טעה,״ מכריזה תאצ׳ר, ובניגוד לחזונו הקודר, שנת 1984 תהיה ״שנת תקווה וחירות.״

הניצחון הצבאי של בריטניה על ארגנטינה, שכונתה ״האויב מבחוץ״, והשבת השליטה הבריטית על איי פולקלנד, המאלווינס בפי ארגנטינה, העלו את הפופולריות של תאצ׳ר והצילו את המפלגה השמרנית מתבוסה בדעת הקהל. תאצ׳ר ניצלה את התמיכה הציבורית שזכתה לה והכריזה על מאבק אלים באיגודים המקצועיים שהתנגדו לתכנית ההפרטות שלה, אותם כינתה ״האויב מבפנים״. ביולי 1986, במלאות שנה לתכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק, הוענק למרגרט תאצ׳ר תואר דוקטור של כבוד בפילוסופיה מטעם אוניברסיטת תל אביב.

בעמוד הראשון של גיליון האחד בינואר פרסם מעריב שיר שכתבה נעמי שמר במיוחד ליומה הראשון של 1984: ״שמונים וארבע / שנה נהדרת / חיכיתי הרבה / לשנה שכזאת... קדימה לדרך — תפסיק לדבר ותתחיל לעשות.״ בהמשך השיר ממליצה שמר לבנות עוד בית, להקים עוד גדר ולבנות עוד מזח על הים הסוער, לתת ״עוד כוח לגלגל התנופה...עוד להב למטוסים במעופם.״ היא קוראת לבנות עוד גשר, להקים עוד נמל ולהביא ״עוד ילדים לעולם,״ לקצב הפזמון החוזר: ״דווקא־דווקא / אדרבא אדרבא / למה לא שנת שמונים וארבע?!״

והיא מסיימת: ״... שמונים וארבע / שנה נהדרת / שלום, שנת שמונים וארבע!״[1]

הקוראת רבקה יעקובי, פסיכולוגית קלינית צעירה, הגיבה בשיר מחורז משלה, שנשלח למדור המכתבים למערכת, וזה עיקרו: ״בימים אפרוריים של מחנק בגרון / של אי ודאות וחוסר ביטחון / יש מקום לעצור ולעשות מעט חשבון / מהי התנופה ומה כל השאון? / ומי אמר שבבניית עוד מזח מתומצת כל החזון? ומדוע יש להתכחש לכאב, לפחד ולדיכאון? ואם יש מקום לגשר רצוי שיהיה זה גשר שיחדש את האמון והקשר בין העם והשלטון. / אין צורך לזייף ולאמר שזה כיף.../ ולא צריך את שלל צבעי הקשת / לייפות מציאות נואשת.״

השבועון כותרת ראשית סיפר על מכתב תגובה אישי ששלח עורך מעריב שמואל שניצר ליעקובי.[2] במכתבו הנזפני הוא משווה את יעקובי ל״מישהו שבקושי יודע באיזה קצה של הסיף נמצא החוד,״ לעומת נעמי שמר שאותה הוא מדמה ל״אלוף העולם בסיוף.״ הוא קובע בנחרצות כי רמת החריזה שלה נמוכה ו״לפיכך את יוצאת מפסידה בפולמוס המחורז עוד בתחילת הבית הראשון.״ ולסיום כותב עורך העיתון: ״אני כשלעצמי, לא ראיתי בזמר של נעמי שמר הבעת דעה פוליטית כלשהי המחייבת תגובה,״ וממליץ: ״אם את מרגישה צורך להגיב, אולי תנסי את כוחך בפרוזה.״

יעקובי לא נשארה חייבת: ״... אין זה סוד שאנחנו מצויים בתקופה קשה ביותר בתחום הכלכלי והחברתי,״ כתבה לשניצר. ״אנשים מפוטרים ממקומות עבודתם, משפחות רבות הגיעו לשפל המדרגה, השחיתות והאלימות ׳חוגגים׳. בלי קשר לנבואתו של אורוול, קשה, עצוב בלב, ולפעמים גם מפחיד. שירה של נעמי שמר אינו מרים את המורל, הוא רק זורה מלח על הפצעים, ולא ברור אם זו ׳שמחת עשירים׳ או ׳נחמה לעניים׳. ואם במילות השיר ׳בנה עוד בית׳ התכוונה המשוררת להקמת בתי אבות או מעון לחוסים אני חוזרת בי מעניין הפוליטיקה.״

רבקה יעקובי נענית לבקשתי ומעבירה אליי קובץ סרוק שבו נשמרו חילופי הדברים בינה לבין שמואל שניצר, וכן תגובות משעשעות אחרות

1 כפי שנרמז בשורה ״עוד להב למטוסים במעופם״, הקדישה שמר את השיר לסטף ורטהיימר, בעליו של מפעל להבי ישקר לחישול להבים למנועי סילון (בין השאר), וחבר הכנסת התשיעית, בשנים 1977 עד 1981, מטעם מפלגת המרכז שינוי.

2 כותרת ראשית, 59, 18 בינואר 1984.

לחרוזיה של נעמי שמר, כמו התגובה של ב. מיכאל בידיעות אחרונות: ״שמונים וארבע — למה לריב? / עמוד ראשון ב׳מעריב׳.״ יעקובי לא הייתה משועשעת מן ״השיר הקרנבלי״ של שמר, ובשיחה שאנחנו מנהלות בטלפון נדמה לי שגם כיום היא אינה מתכוונת להתבדח על מה שהיה.

ב־1984 הייתה יעקובי דוקטורנטית לפסיכולוגיה קלינית ובעלת תודעה חברתית חזקה ״שלא השתנתה מאז עד היום,״ היא אומרת. היא זוכרת שבארץ שררה ״אווירת נכאים.״ השיר שכתבה נעמי שמר קומם אותה כי היה זחוח, עם יסוד פוליטי לאומי ותמיכה בבנייה. ״איפה בנו?״ יעקובי שואלת, ועונה: ״בעיקר בהתנחלויות שנעמי שמר חיבבה.״ פרסום השיר בעמודו הראשון של הגיליון הראשון בשנה ההיא הציב את שמר כמשוררת לאומית. וזה הרגיז לא רק אותה, היא אומרת. התגובות האחרות שהשיר עורר מצדיקות את דבריה. יעקובי לא השתתפה בהפגנות המחאה נגד המלחמה בלבנון ולא הזכירה בתגובתה את המלחמה או את הכיבוש. המצב הכלכלי והחברתי העסיק אותה יותר.

במסגרת עבודת הדוקטורט שלה עבדה יעקובי בבית החולים מאיר בכפר סבא, ונחשפה למצוקתם הנפשית של חולי סרטן. היא החלה לעבוד בהתנדבות עם נשים שחלו בסרטן השד. לפני שתים־עשרה שנה היא הקימה במכללה האקדמית בתל אביב־יפו, שבה היא מלמדת, תחום של פסיכולוגיה רפואית לחולים במחלות גופניות. בעבודת הדוקטורט שלה עסקה יעקובי בתקווה ככלי להתמודדות עם מחלות, וכיום היא נחשבת לחלוצת המחקר בתחום הזה. הכרה במציאות כפי שהיא, בלי להתכחש לה ובלי לפתח תודעה כוזבת, היא תנאי חיוני לצמיחתה של תקווה אצל חולים. על הבריאים בעיני עצמם, שהתרגלו לחיות תוך הכחשת המציאות וללא ביקורת עצמית והסתגלו לאפלת הפחד וחוסר התקווה, לא דיברנו.

ב־20 בינואר פרסם מיכאל ברונו מאמר בעתון הארץ, שכותרתו: ״איך נחלצים מהאינפלציה״. ברונו מאשים את פיחותי המטבע בהאצת האינפלציה ומציע לחדול מן הפיחותים כדי להפסיק את גלי ההתייקרויות בבת אחת ובחדות מתואמת בכל המישורים. ברונו קושר את התכנית הכלכלית שהוצעה על ידיו בהורדת השכר הריאלי ובהמשך השמירה על שכר נמוך לשכירים לאורך זמן. זו הייתה אחת הסנוניות שבישרו על תכנית הייצוב הגדולה שיוחלט עליה בממשלה הבאה.

ב־7 בפברואר התפרסם דף מידע המודיע על הקמת הקולקטיב הפמיניסטי: ״אשה לאשה — מרכז נשים חיפה״. הקמפיין: ״נהגת, תני טרמפ לאישה״,

שנוצר עקב תלונות של טרמפיסטיות על הטרדות מיניות של נהגים, היה בין פעולותיו הראשונות של המרכז. חמדה וייס משחזרת את החוויה: "לא אשכח כיצד עמדנו ביציאה מהכרמלית במרכז הכרמל וחילקנו פליירים, כאשר פתאום עף לעברי כדור של רוק שיצא מפיו של איש שקילל אותי ואת כל הפמיניסטיות הלסביות המכוערות והמסריחות, וזה לא היה מקרה יוצא מגדר הרגיל."[3]

במאי ראה אור הספר, בנות חווה, בנות לילית על נשים מוכות בישראל, שכתבה ברברה סבירסקי. סבירסקי מצביעה על התחרות הנוצרת בין נשים, למשל במקצועות הרווחה המזוהים כנשיים, שפועלת וחותרת תחת הסיכויים להתלכדות מעמדית במאבק לשוויון. מדינת הרווחה, לתפישתה, היא שילוב בין כוחות דיכוי פטריארכליים וקפיטליסטיים. המדינה דוגלת בקפיטליזם, אך מתערבת במשק כאחרונת המדינות הסוציאליסטיות כדי להבטיח את המשכיות הייצור ולשמר את יחסי הכוח בחברה, כך שרווחיות הקפיטליזם לא תיפגע. ביחסי הכוח הללו בוחרת המדינה לתמוך באמצעות מנגנוני הרווחה במשק הבית המסורתי, התלוי במשכורת הגבר, ובשירותים הביתיים שהאישה מספקת בחינם. כך ההון יכול לשמור על רווחיותו לא רק באמצעות דיכוי העובדים שהמדינה מקדשת בהסכמי השכר, אלא גם באמצעות דיכוי הנשים במבנה המשפחה המסורתי, הנתמך על ידי המדינה.[4]

במהלך 1984 הוקמה המועצה הלאומית לקידום מעמד האישה כתגובה מאוחרת, חסרת השפעה ונטולת חותם להמלצות הוועדה לבדיקת מעמד האישה שהונחו על שולחן הממשלה ב־1978. בראש המועצה עמדה רות לפידות, שכיהנה בעברה כיועצת המשפטית של משרד החוץ ונודעה כמומחית למשפט בינלאומי, ובמיוחד להיבטים המשפטיים של הסכסוך הישראלי־פלסטיני. כשנתיים לאחר מינויה עזבה לפידות את המועצה כדי לקחת חלק בצוות הבוררים בסכסוך הישראלי־מצרי בעניין טאבה.

בתחילת קיץ 1984 עלתה האינפלציה לשיעור שנתי של 374 אחוז. הממשלה איבדה שליטה עליה ולא היו סימנים להתייצבות המדד, או לירידתו בכוחות עצמו, כפי שהיה בעבר. מנגנוני ההצמדה כבר לא הספיקו, ונוצר לחץ ציבורי על הממשלה לטפל בבעיית האינפלציה. לקראת הבחירות הממשלה הגדילה את הסובסידיות והאטה את קצב הפיחותים עד לשיעור נמוך משיעור האינפלציה. מדיניות תקציבית ומדיניות מוניטרית מרחיבה, בידיעה שיהיה צורך לתקן את

3 "דף המידע" מיום 7 בפברואר 1984. מתוך: אשה לאשה פמיניסטית: שלושים שנות פעילות. אשה לאשה ופרדס, 2013.

4 סבירסקי, ברברה. בנות חווה, בנות לילית: על חיי נשים בישראל. המין השני, 1984.

שער החליפין לאחר הבחירות, ואי הוודאות ביחס למדיניות שתינקט לאחר הבחירות, השאירו את האינפלציה בשיעורים של 300 עד 400 אחוז. שער החליפין השחור של הדולר היה גבוה ב־25 אחוז מן השער הרשמי. לקראת הבחירות הצפויות ביולי נסוגה הממשלה מיעדי ההבראה הצנועים שהנהיג שר האוצר יגאל כהן־אורגד ועברה לכלכלת בחירות, שבמסגרתה הועלה השכר ברבע השני של השנה לרמה שהשתוותה לזו שלפני אוקטובר 1983.[5]

הבחירות לכנסת האחת־עשרה נערכו ב־23 ביולי. פרופסורים לכלכלה הציגו תכנית מדף כלכלית לייצוב המשק. התכנית, שכונתה בפיהם "הצעד הגדול" (The Big Move), המליצה על קיצוץ כבד בתקציב: כ־2.2 מיליארד דולר מתקציב הביטחון, כשליש מן הסובסידיות למוצרי יסוד, והשאר מהסובסידיות ליצוא. הכלכלנים הציעו לקצץ חצי מיליארד דולר בשירותים חברתיים שונים, תוך פגיעה קטנה בנזקקים ובמובטלים. על כל אלה נוספו הצעות לפיחותים עתידיים כאמצעי לשחיקת השכר. בשאלת שער החליפין נדחתה הגישה שהמליצה על ניוד מלא של המטבע ונתפשה לפיכך כבלתי "חברתית". ההסתדרות לא הייתה יכולה להסכים לשחיקת שכר משמעותית עקב הסרה מלאה של הפיקוח על שערי המטבע, והסכמתה לתכנית הייתה חיונית. הוגי התכנית ציפו מארצות הברית לספק לישראל רשת ביטחון בסכום של מיליארד עד מיליארד וחצי דולר. בתמורה הם הציעו להעניק לה היתר לפיקוח על יישום התכנית שתוכננה לספטמבר 1984, מועד כינון הממשלה החדשה.

מיכאל ברונו מספר כי התכנית הוצגה בעל פה לשמעון פרס, שעמד בראש רשימת המערך, כדי לאפשר לו ליישם אותה מיידית אם ייבחר לראשות הממשלה. למערך, יש לציין, לא הייתה תכנית כלכלית שהיה ניתן ליישמה באופן מיידי. הפוליטיקה הפתיעה ותוצאות הבחירות (מערך — 44 מושבים בכנסת, ליכוד — 41) הובילו להרכבת ממשלת אחדות.

5 עד סוף 1984 נמנו 149 שביתות וכמיליון ימי שביתות, השבתות ועיצומים. בספרה לחם עבודה (ראו עמ׳ 48, הערה 3), מציינת תמר גוז׳נסקי כי במחצית הראשונה של שנות השמונים, בד בבד עם ההאטה הכלכלית במשק, נע מספר ימי השביתות סביב המיליון בכל אחת מן השנים 1983 ו־1984. בין השביתות הבולטות נמצאת שביתת הרופאים הגדולה שהחלה בתחילת מארס 1983 ונמשכה 117 יום. תביעות הרופאים לתוספת תקנים, לפתרון מצוקת האשפוז או להגבלת שעות העבודה לא נענו. תביעותיהם להעלאת שכר נענו בחלקן. במחקר השביתות רווחת ההנחה, כותבת גוז׳נסקי, כי "גלי שביתות מתרחשים בנקודות מפנה מגאות כלכלית לשפל כלכלי, ובמידה פחותה בשלב היציאה מהמשבר הכלכלי." גוז׳נסקי סבורה כי הניסיון הישראלי בארבעת עשורי המדינה הראשונים מאשש במידה מסוימת את ההנחה הזאת.

ב־13 בספטמבר הוקמה ממשלה בת 26 שרים, בהסכם על סבב מנהיגותי בתום שנתיים. בשנתיים הראשונות היה בשלטון המערך בראשותו של שמעון פרס. יצחק מודעי, מן הליברלים בליכוד, מונה לשר האוצר. בשנתיים הבאות הליכוד בראשות יצחק שמיר הרכיב את הממשלה. יעדי הממשלה הראשיים המוצהרים היו לסגת מלבנון ולהתמקם על גבול רצועת הביטחון, ולהבריא את הכלכלה על ידי דיכוי האינפלציה. ראש הממשלה, שמעון פרס, הניח לשר האוצר להתמקד בכלכלה, ואילו הוא עצמו עסק בשאלת הביצה הלבנונית. במקום גבוה על סדר יומו עמד גם קידום יוזמת נשיא ארצות הברית, רונלד רייגן, להנעה מחודשת של הסכמי קמפ־דייויד הנוגעים לממשל עצמי פלסטיני בגדה המערבית ובעזה, בשיתוף עם ירדן.

הדיונים בין ראשי הליכוד והמערך על הקמת ממשלת האחדות התקיימו במלון המלך דוד בירושלים. באותו הזמן ממש התקיים בירושלים כינוס נשים בנושא "האישה היהודיה: בירור דחוף", ביוזמת הקונגרס היהודי אמריקאי, ובהשתתפותן של פמיניסטיות יהודיות אמריקאיות ידועות כבטי פרידן ובלה אבזוג. נשים ישראליות שהשתתפו בכינוס הניפו שלטים נגד אפליה ונכנסו למלון כדי להציג לפוליטיקאים רשימת תביעות. בראשן עמדה התביעה לשיתוף נשים בממשלה הגברית המורחבת. היא הושמעה באוזני העיתונאים שהצטופפו מחוץ לאולם המשא ומתן הקואליציוני מפי אליס שלוי, מרצה לספרות אנגלית באוניברסיטה העברית בירושלים, יעל רום מן הליכוד ותמר אשל מן המערך. בסוף אותה שנה הוקמה "שדולת הנשים בישראל" ושלוי כיהנה בה כיושבת ראש. במהלך 1985 קיימה השדולה אסיפות פומביות ברחבי הארץ, בהשתתפות מאות נשים. הנושאים העיקריים על סדר היום של השדולה היו מעמד האישה בבתי הדין הרבניים, אי־שוויון בתעסוקה, תדמית האישה באמצעי התקשורת וסוגיית האלימות כלפי נשים. בשנים 1984 עד 1986 פעילותה העיקרית של השדולה התמקדה בתחום מעמד האישה בבתי הדין הרבניים, בבעיית העגונות, ובשאלת ייצוגן של נשים בתקשורת. בעקבות קמפיין השדולה שינתה חברת בזק את המענה הקולי שלה שנוסח בלשון זכר למענה הקולי הניטרלי: "נא להמתין ונענה לפי התור."[6]

6 רובין, לימור. 20 שנה לשדולת הנשים בישראל. שדולת הנשים בשיתוף קרן קונרד אדנאואר, 2004.

באשמורת לילה אחרונה:
כך אושרה התכנית הכלכלית

עוד בשנים 1979–1978 התברר כי מדיניות תיקונים חלקית ארוזה בעסקאות חבילה חדלה להשפיע. מיכאל ברונו כותב בספרו כי לקח לישראל למעלה מחמש שנים עד שאומצה לבסוף התכנית "הנכונה". כדי להדביר את האינפלציה, ממשיך ברונו, היה הכרח "לתקוע מסמרים" בשני מרכיבי התהליך האינפלציוני: הגירעון הממשלתי שפתח את התהליך ומנגנון ההתאמה שנועד לשמור על התהליך. לא היה קל, ממשיך ברונו, להבין את תהליך האינפלציה הגבוהה כשונה מכל מה שהכרנו, ולשכנע בכך כלכלנים שסברו אחרת. חשוב היה לו לשכנע עמיתים למקצוע בחיוניות התכנית. הוא לא סמך על פוליטיקאים וכתב עליהם שבניגוד לכלכלנים הם מעולם לא משכו את ידיהם מהתערבות מנהלית במערכת המחירים. היה לו ברור ששינוי קיצוני, או רפורמות כואבות, ניתנים ליישום רק תחת איום של אסון, של קטסטרופה, שבמקרה הישראלי לבשה דמות של היפר־אינפלציה תלת־ספרתית. הוא הגיע למסקנה שנדרש לכלכלה שינוי מבני, שיעמיד את יציבות המחירים במקום הראשון ויחזק את הבנק המרכזי כמי שאמון על המדיניות הזאת וכגורם שיטפל בכמות הכסף במשק וימנע מן הממשלה להגדיל את כמות הכסף לשם מימון גרעונותיה.

ברונו מרחיב בעניין המרכיבים החיוניים לצליחת שלב האימוץ הפוליטי של תכנית כלכלית מרחיקת לכת, בהסתמך על ניסיונו. ואלה הם בחלקם ובתמצית: התכנית צריכה להיות מקיפה וכוללת כשלמות אחת, במטרה להחליף תכניות חלקיות לתיקון השיטה. פוליטיקאים, מזהיר ברונו, אוהבים לשלוף מתכניות חלקים שנוחים להם ולטעון לאחר מכן שהם אימצו "כמעט את כל התכנית." התכנית, הוא ממשיך, זקוקה לגיבוי של מנהיגות פוליטית חזקה, שנמצאת עם זאת "עם הגב לקיר"; רצוי לאיים במניעת סיוע חוץ שהובטח; יש לעשות מאמץ להשגת קונצנזוס בין מרכיבי המפתח של הכלכלה, כדי למנוע

מן הפוליטיקאים לאמץ את הגישות המקצועיות הנוחות להם; רצוי שלתכנית יהיו מרכיבים שקופים שיציעו אפשרות של שיפור ברווחה למרבית החברה, וזאת גם אם הציבור נדרש להקרבה קצרת מועד, אך בלתי נמנעת. והלקח האחרון אם כי לא בחשיבותו: על התכנית להיתפש כגורם שמבטיח את הישרדות ההנהגה הפוליטית, בין אם היא תהיה קצרת מועד או ארוכה.[1]

ב־13 בספטמבר 1984 הושבעה ממשלת אחדות לאומית, בראשותו של שמעון פרס לשנתיים הראשונות. עם הקמתה מינה ראש הממשלה צוות כלכלי קבוע, ובראשו הכלכלן עמנואל שרון, שנקרא לחזור למשרד האוצר ומונה למנהלו הכללי. אליו צורפו מרדכי פרנקל, ששב אל בנק ישראל כראש מחלקת המחקר, והכלכלנים מיכאל ברונו ואיתן ברגלס, וכן אמנון נויבך, שהתמנה ליועץ כלכלי לראש הממשלה. זו הייתה ההזדמנות של אחדים מבכירי הכלכלנים במדינה, והם היו מוכנים היטב לקראתה.

באוקטובר פחת השקל לעומת הדולר בקרוב ל־30 אחוז. הפיחות הקפיץ את המחירים בלמעלה מ־20 אחוז.

ב־1 בנובמבר נכנסה לתוקפה "עסקת חבילה א'", שכללה הקפאות של מחירים, שערי חליפין של מטבעות חוץ, הקפאת תקציב המדינה, פיקוח על המחירים למשך שלושה חודשים ועיקור שליש מתוספת היוקר לשכירים.

בדצמבר האינפלציה קרסה בפתאומיות משיעור של כ־20 אחוז בחודש ל־3.7 אחוזים.

בוושינגטון התקיימה הפגישה הראשונה של הוועדה הכלכלית המשותפת (JEDG — Joint American-Israeli Economic Development Government Committee) שעליה הסכימו ראש הממשלה פרס ושר ההגנה האמריקאי ג'ורג'

1 את תכנית החירום לייצוב המשק מתאר מיכאל ברונו לפרטיה, מנקודת ראותו, בספרו ייצוב ורפורמה כלכלית (ראו עמ' 68, הערה 15). הספר מתבסס על סדרת הרצאות שברונו העביר ב־1988 באוניברסיטת אוקספורד. המקרה הישראלי, לטענת ברונו, מעניין במיוחד, היות שהתכנית לייצוב המשק הופעלה בה בדרך של "טיפול בקונצנזוס" ולא בדרך של "טיפול בהלם", כפי שנעשה במדינות אחרות. ברונו, שעשה לו שם עולמי כמומחה ליישום תכניות כלכליות לשינוי מבני בגישה ההטרודוכסית ('טיפול בקונצנזוס'), התעלם מצווי החירום שהופעלו בישראל מחשש להתנגדות, ואולי אף להתנגדות אלימה, לפיטורים המוניים, לשחיקת השכר ולגזירות אחרות. הוא התעלם גם מחוק ההסדרים שחוקק בחסות צווי החירום שאושרו במסגרת התכנית הכלכלית תוך עקיפת הסדר הדמוקרטי.

שולץ. הוועדה דנה באפשרות שישראל תקבל חבילת סיוע מארצות הברית. הענקת הסיוע הותנתה בהפעלת תכנית ייצוב כלכלית.
על רקע הצלחתה המפתיעה של עסקת החבילה הראשונה מנובמבר, ועקב הבחירות הצפויות בהסתדרות, ראש הממשלה דחה את יישום תכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק והקדים לה עסקת חבילה נוספת. תכנית זאת נועדה למנוע רעידת אדמה כלכלית, שהייתה יכולה לפגוע בסיכויי בחירתו של ישראל קיסר, חבר המערך וראש האגף לאיגוד מקצועי בהסתדרות, לתפקיד המזכיר הכללי של הארגון.

1985

בינואר חזרה האינפלציה והרימה ראש, ומכאן והלאה ימריץ ראש הממשלה את הצוות הכלכלי לסיים את גיבוש התכנית.
ב־14 בחודש החליטה הממשלה על הוצאת הצבא מלבנון, וביוני נסוג הצבא ל"רצועת הביטחון" שבדרום לבנון, שהייתה באחריות צבא דרום לבנון בגיבוי ישראלי. יגיל לוי, החוקר את יחסי הצבא והחברה בישראל, מוצא זיקה בין תכנית הייצוב לבין הנסיגה החלקית מלבנון. לוי טוען כי ראש הממשלה, שמעון פרס, ושר הביטחון בממשלת האחדות הלאומית, יצחק רבין, הובילו את המהלך המשולב לאחר שהתחזקה ההסכמה הציבורית והפוליטית על כך שכיבוש דרום לבנון גובה מחיר כבד וחסר תכלית. שילוב המהלך הכלכלי במהלך הצבאי היה בלתי נמנע. הממשל האמריקאי היה מעוניין בסיום המלחמה שאיימה על היציבות באזור, לכן בעקבות הנסיגה ביוני 1985 העניקה ארצות הברית לישראל סיוע מוגדל. עיקר הסיוע התבטא בהמרת ההלוואות שקיבלה ישראל מארצות הברית במענק, על ידי הצמדת גובה המענק השנתי להחזר החוב. הקטנת תשלומי הריבית נעשתה אפוא נדבך מרכזי בתכנית החילוץ של המשק מן המשבר הכלכלי. מהיבט אחר, מוסיף לוי, הנסיגה מלבנון אפשרה לממשלה לקצץ באופן נרחב את תקציב הביטחון ולצמצם את התעשיות הביטחוניות.[2]
בפברואר הושגה הסכמה בין הממשלה, ההסתדרות ואיגוד התעשיינים על עסקת חבילה שנייה במטרה להקפיא את שיעור האינפלציה החיובי. למרות כישלונה בריסון האינפלציה, הוחלט כעבור שלושה חודשים על עסקה שלישית, שנכשלה במשימתה אף יותר משתי קודמותיה. בספרה כותבת אסתר אלכסנדר על מטרתן העיקרית של עסקאות החבילה ב׳ וג׳, שהופעלו מפברואר עד

2 לוי, יגיל. צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. ידיעות אחרונות, 2003.

יוני 1985. אלכסנדר סוברת שהמטרה הייתה להוכיח את נחיצותה של תכנית חירום כלכלית מעמדת פתיחה נוחה לממסד. מאחר שכבר היה ידוע שעם יישום התכנית הכלכלית יהיה צורך לשחוק את השכר ולקצץ בתקציב, ביקשה הממשלה להפעיל את התכנית לאחר שהשכר כבר נשחק והתקציב קוצץ.[3]
כל המטרות הבלתי מוצהרות של עסקאות החבילה השנייה והשלישית הושגו. מטרתה ארוכת הטווח של הממשלה, לפי אלכסנדר, הייתה לבטל כליל את שיטת תוספת היוקר הוותיקה ולהמיר אותה בתוספות שכר נומינליות כפיצוי חלקי לאינפלציה. התוספות, לפי כוונת הממשלה היו אמורות להיקבע אך ורק בידי הממשלה והמעסיקים, וכך להחליש את האיגודים המקצועיים וההסתדרות עד כדי אובדן רלבנטיות מוחלט. הטענה הכלכלית הייתה כי שחיקת השכר תבלום את האינפלציה. אולם הניסיון שנעשה באמצעות עסקאות החבילה מלמד ששחיקת השכר לא הצליחה לבלום את האינפלציה.

בפברואר מוציא שלום חנוך את אלבומו מחכים למשיח, כשם שירו הפוליטי ביותר, שהפך בן לילה ללהיט ענק שליחו לא נס גם כיום. מילותיו מתארות במדויק את אווירת הדכדוך ששררה בארץ בסוף 1984, תחילת 1985, ומביע את המחאה החבויה שביקשה להתפרץ: "... דצמבר המר / זעקו כותרות בעיתון / ושר האוצר נתן ב'מבט' ריאיון / הציבור מטומטם ולכן הציבור משלם... / האזרח הקטן / נאלץ לשלם בגדול."

במארס מבקרים בישראל הרברט סטיין וסטנלי פישר, יועציו הכלכליים של שר החוץ האמריקאי, כדי לעמוד מקרוב על ההכנות ליישום התכנית הכלכלית.

ביוני, עם פקיעת תוקפן של עסקאות החבילה, מדד המחירים עולה בחדות והמשק נמצא בנקודת משבר.

תכנית החירום לייצוב המשק, שהוכנה תחת מעטה סודיות, מוכנה להצבעת הממשלה.

בבוקר יום ראשון, 30 ביוני, מתכנסת הממשלה לדיון שיימשך למעלה מעשרים שעות ויסתיים, כפי שהיה ידוע מראש, בהחלטה על יישום התכנית.

3 כך מתארת אלכסנדר את שחיקת השכר במספרים: בתקופת ממשלת האחדות ירד השכר הממוצע החודשי מ־650 דולר ביולי 1984 ל־450 דולר ביוני 1985 (ירידה של 30 אחוז). הפעלת צווי החירום ב־1 ביולי 1985 גרמה לשחיקה נוספת של השכר. כך שבסוף 1985, בהשוואה ליולי 1984, ירד השכר הריאלי ב־50 אחוז, אם לא ביותר מזה. אמצעי השחיקה היו אי תשלום תוספת יוקר או תשלום תוספת יוקר מקוצצת, באמצעות עסקאות חבילה ותקנות לשעת חירום (אלכסנדר, אסתר. ראו עמ' 67, הערה 13).

מי בעד, מי נגד, מי נמנע?

ישיבת הממשלה החלה ביום ראשון בשעות הבוקר ולא הסתיימה אלא עם קבלת ההחלטה על יישום התכנית בבוקרו של יום שני, ה־1 ביולי. עיתונאי הארץ, גדעון אלון ושלמה מעוז, כתבו על הישיבה שהיא נפתחה בטון דרמטי וחמור סבר עם חזונו הקודר של ראש הממשלה, שמעון פרס. אפוף בעשן סיגריות שהצית בשרשרת (בעידן שהיה חממה למעשנים כבדים) תיאר פרס את מצב המשק כ״יום כיפורים כלכלי,״ והזהיר כי אם לא תאושר התכנית נקבל ״אינפלציה של אלפי אחוזים.״ להצבעה בעד התכנית, הוסיף פרס ואמר לשרים, יהיה תוקף של התחייבות גם לקיים אותה, ומי שיצביע נגדה ״ייאלץ להסיק מסקנות״ ולהתפטר. ״נשב כאן אפילו עד אור הבוקר, אם יהיה צורך,״ המשיך ראש הממשלה ואיים כי ״ילך לנשיא״ אם לא תהיה ברירה.[4]

פרוטוקול הישיבה משקף אווירה פחות דרמטית ויותר עניינית, עם ריבוי של טיעונים טרחניים בחלקם וחילופי עקיצות בין השרים. במלאות שלושים שנה להפעלתה של תכנית הייצוב שוחרר הפרוטוקול, שסווג כ״סודי ביותר״, ממקום מסתורו בארכיון המדינה, ונחשף לעיון הציבור, למעט 2 אחוזים ממנו שצונזרו מטעמי ביטחון, אשר ייפתחו לציבור ב־2035.[5]

היה זה מיכאל ברונו אשר הציג את יעד הקיצוץ המתבקש בתקציב בסך 750 מיליון דולר. הוא הסביר מדוע יש לאשר תכנית כלכלית לייצוב המשק בדחיפות כה רבה, והזהיר מפני ״איום על מצבה הכלכלי־משקי של המדינה,״ שהוא ״חמור מהאיומים הצבאיים.״

גד יעקבי, שר הכלכלה, דיבר על יעדי התכנית, ובראשם צמצום הגירעון בתקציב המדינה. מדבריו משתמע שינוי מבני במשק כיעד מועדף ולאו דווקא ריסון האינפלציה. מכאן ברור שריסון האינפלציה היה המסר הקל להפצה לציבור שהכיר אותה מקרוב, ואולם יעדה המרכזי של התכנית היה מניעת משבר חוב, לאחר שקופת המדינה התרוקנה ממטבע חוץ. מנכ״ל משרד האוצר, עמנואל שרון, דיבר על היעד הבא שלאחר ביצוע התכנית באומרו: ״אנו רוצים להגיע

4 אלון, גדעון ומעוז, שלמה. ״כך אושרה התכנית הכלכלית״. הארץ, 3 ביולי 1985.
5 הפרוטוקול, וכן קטעי הקלטות מן הישיבה, הועלו לאתר: ישראל — הסיפור המתועד. בלוג ארכיון המדינה — המהדורה העברית: http://israeldocuments.blogspot.co.il

לליברליזציה גמורה במשק ולאי התערבות גמורה של הממשלה בכל מה שנעשה בסקטור הפרטי.״ זמן ניכר יוחד בישיבה להסברים אקדמיים שנתנו הכלכלנים על מצב המשק ועל הפתרון למשבר, עד שסגן ראש הממשלה ושר הבינוי והשיכון דוד לוי התפרץ בכעס לדברי מנכ״ל משרד האוצר ודרש ממנו לדבר עברית.

העיתונאים שהוזנו בהדלפות שזרמו מן הישיבה דיווחו כי בשלב מוקדם יצא ראש הממשלה מחדר הישיבה לפגישה עם מזכיר ההסתדרות. בשובו דיווח פרס כי הוא דן עם קיסר בענייני המפלגה ולא בעניין התכנית הכלכלית, ״כי בענייני המדינה אני פוגש אותו רק כשאני מלווה עם שר האוצר.״ שר האוצר, יצחק מודעי, הקשיב בשתיקה. בדיעבד התברר כי בפגישה ביקש פרס מקיסר, וגם קיבל, את הסכמתו להקפאת שכר. מי שלא הסכים לוותר בעניין הפגישה הנסתרת הזאת היה שר המסחר והתעשייה, אריאל שרון, שלא האמין לפרס: ״חשבתי שראש הממשלה מנהל משא ומתן עם מזכיר ההסתדרות ופתאום נמצאתי למד שבכלל זה עניין מפלגתי, זה משהו משפחתי קטן כזה. השיטה לא נראית לי.״ שרון חשש שאנשי המערך מתכוונים לקחת לעצמם את תפקיד ״השוטר הטוב״ בסיפור הגזירות הכלכליות, ולהשאיר לליכוד את תפקיד ״השוטר הרע״.

שרים אחדים טענו שקיבלו את חוברת התכנית (76 עמודים) רק בצהרי אותו היום וטרם הספיקו לעבור עליה. דוד לוי, שהתנגד לתכנית, השווה, לפי דיווחי העיתונאים, את מצב המשק לפועל שמעמיסים עליו שק מלט ומבקשים ממנו לרוץ, למרות שברור שהוא ימעד. לא בכדי עשה לוי שימוש בדימוי שהזכיר את עברו כפועל בניין בבית שאן. הוא היה מראשי הסיעה החברתית ״תכלת לבן״, ובליכוד הוא נחשב כמייצגם של מצביעי סיעת חרות מן הפריפריה הגיאוגרפית והחברתית. הוא היה השר היחיד שהתייחס לפגיעת התכנית בעובדים, והביע חשש למעמדה של ההסתדרות בעקבות הקפאת ההסכמים לתוספת יוקר. פרס ניסה להרגיע בטענה כי הממשלה תתערב במערכת השכר במשך שלושה חודשים בלבד ולאחריהם תיפסק התערבותה. שר התקשורת אמנון רובינשטיין הביע צער על כך שהתכנית אינה כוללת את ביטול הפטור ממס שבח על מכירת דירה תוך ארבע שנים. שוחקים את שכר העובדים ופוטרים ממס על רווחי הון ממכירת דירות. ״לאן נגיע?״ תהה רובינשטיין. השר בלי תיק, עזר ויצמן, הציע לממשלה לתת דוגמה אישית ולפטר את ארבעת

השרים ללא תיק שהוא נמנה עליהם. ובדיוק בשעה שיצחק רבין, שר הביטחון, יצא מן החדר, הציע ויצמן לקצץ בתקציב הביטחון. בולטת במיוחד שתיקתו הנמשכת והולכת של סגן ראש הממשלה, יצחק שמיר, אותה הפר במקרים ספורים ובשורות קצרות בלבד.

בשלב מתקדם בישיבה לפי מיקומו בפרוטוקול, תהה היועץ המשפטי לממשלה, יצחק זמיר, אם באמת צריך להפעיל את תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945. אם אמנם ישראל עומדת לפני אסון כלכלי, טען זמיר, מדוע שהממשלה לא תשכנע בכך את הכנסת ותיישם את התכנית בחקיקה רגילה? הוא עצמו לא השתכנע כי המצב מצדיק צווי חירום, ולכן הציע לבחון כל תקנה מן התקנות לשעת חירום לגופה. לשיטתם של ראש הממשלה ושר האוצר צווי החירום היו נחוצים בעיקר לשם כפיית פיטורים המוניים בשירות הציבורי, ניוד עובדים בין המשרדים השונים, הפחתות שכר והעברת חקיקה מזורזת ליישום התכנית באמצעות חוק ההסדרים.

שרים אחדים הסתייגו. דוד לוי הלעיג על ההסתדרות שלא מחתה כנגד צווי החירום: "יהיה בריא ידידי ישראל קיסר, הוא יכול להרשות מה שהוא מרשה לממשלה. שקט מזה לא יהיה." שר החקלאות אריה נחמקין ביטא את דעת הרוב כאשר הודה שאין לו הצעה חלופית לתכנית המוצעת. "אני מודה," הוסיף נחמקין, שאינני מבין מדוע מתקשה היועץ המשפטי לממשלה, מבחינת החוק, לתמוך בזה שזו הצעה לשעת חירום. זו באמת שעת חירום אמיתית. שעת חירום היא כשפגזים יורדים, ושעת חירום היא כשנוצר מצב כלכלי שיכול להביא אותנו לידי חולשה ביטחונית כזו, שאחריה זו תהיה שעת חירום."

בבוקר יום שני ה־1 ביולי, לקראת השעה 9, התקיימה ההצבעה המכרעת ואלה תוצאותיה: חמישה־עשר שרים תמכו בתכנית; שבעת שרי חרות בליכוד התנגדו; שר הביטחון נמנע; השר בלי תיק יוסף שפירא יצא והלך לביתו טרם ההצבעה; והשר בלי תיק יוסף בורג נעדר מפאת מחלה.

בתום ספירת הקולות איחל ראש הממשלה "בוקר טוב לכולם," והודה "מקרב לב גם לבנות הנחמדות לכל סוגיהן." הוא התכוון לארבע בעלות תפקידים בכירים במשרדי האוצר והמשפטים שהיו בין 27 המומחים שנכחו בישיבה, ולארבע הקצרניות המכונות בפרוטוקול ז.ת., ל.ד., מ.ט. ו־ל.צ.

אחת מארבע בעלות התפקידים שנכחו בישיבה הייתה אריאלה רבדל, דוברת משרד האוצר באותה עת, שבתוקף תפקידה דברה את ישיבת הממשלה. התכנית הייתה תפורה היטב מכל צדדיה מבעוד מועד, היא אומרת לי בשיחת טלפון, ולא היה סיכוי שהיא לא תתקבל בהחלטת ממשלה: "זה נסגר מראש בין ראש הממשלה לשר האוצר הרבה לפני הישיבה." שאלתי איך ייתכן שלא נשמעו התנגדויות ממשיות לפרסום התקנות לשעת חירום. "על מה את מדברת? הרי עמדנו לפני התמוטטות כלכלית, על ספה של קטסטרופה," השיבה רבדל. היא הייתה בטוחה, ועודנה בטוחה, שבנסיבות הזמנים ההם התכנית, על כל חלקיה, הייתה מוצדקת. וכן, היא זוכרת ששררה בחדר הישיבה אווירה של "עושים היסטוריה." רבדל אומרת שהיא ליוותה את צוות הכלכלנים הוגי התכנית לאורך החודשים שבהם היא גובשה. אני שואלת אם היא שמעה אי פעם במהלך הפגישות את המושגים ניאו־ליברליזם או ניאו־קפיטליזם. "בהחלט לא," עונה רבדל.

לקראת ההצבעה על התכנית בכנסת כתבה היועצת הכלכלית של ועדת הכספים, סמדר אלחנני, נייר עמדה שממנו ניתן ללמוד על הערפל הכבד שכיסה את התכנית.[6] אלחנני מציינת כי חלקים מהתכנית משחזרים החלטות ממשלה ישנות שלא בוצעו, ומטילה ספק באפשרות יישומה. אי הכרת התכנית על משמעותה מרובת הרבדים לציבור לא מנעה משבעים חברי כנסת להצביע בעדה. הם היו מחויבים למשמעת הקואליציונית. 19 חברי כנסת מן האופוזיציה הצביעו נגדה ושלושה נמנעו. סגן ראש הממשלה דוד לוי העדיף להשתתף בחנוכת בית כנסת בישיבת "אור שמח" במגדל העמק, ונעדר מן ההצבעה בכנסת.

התכנית הכלכלית לייצוב המשק התקבלה למשך שנה, ובמסגרתה שלושה חודשי חירום. בין עיקריה הבולטים נמנו קיצוץ בתקציב, פיחות המטבע, תוספת מס הכנסה חד־פעמית על חברות ועל עצמאים, מס על דירות פאר, ביטול קצבת הילד הראשון למשפחות קטנות, זולת משפחות מעוטות הכנסה, והטלת מס על הקצבאות המשולמות למשפחות שבהן הגבר חייב במס שולי גבוה (45 אחוז ויותר). ומעל לכול, פיטורי 3 אחוזים מעובדי המדינה שהם כעשרת אלפים עובדות ועובדים. פטור מפיטורים קיבלו משרדי הביטחון, המשטרה, הבריאות

6 זרחיה, צבי. "איזה מין קיצוץ זה?" דבר, 4 ביולי 1985.

והחינוך, וכן אחדים משירותי הרווחה. לקראת הקפאת המחירים והשכר למשך שלושה חודשים, הוחלט על ייקור מוצרים ומתן פיצוי לשכירים. לציבור נאמר, כדי להרגיע, שלא תהיה פגיעה בחסכונות, אולם המפקחת על הבנקים, גליה מאור, הודתה בריאיון שצפויה פגיעה "בתחום הפיננסים."

תקנות ההגנה (שעת חירום), שאושרו בממשלה לקראת יישום התכנית, קבעו במפורש שהמטרה היא לצמצם את הוצאות הממשלה וגופים ציבוריים אחרים, בין השאר על ידי הפחתת שכר ופיטורי עובדים ועובדות בשירות הציבורי. התקנות קבעו הסדרי פיטורים שסתרו את הסכמי העבודה שנחתמו בשירות הציבורי, ובכך הם פגעו חמורות בהישגי העובדים, בחופש המאבק המקצועי, באיגודים המקצועיים ובהסתדרות. כמו כן, נאסר על מעסיקים להעלות שכר באופן שחורג מהחלטת הממשלה. הנפגעים המיידיים היו השכירים הערבים שהוחרגו ממקבלי הפיצוי החד־פעמי בשיעור 11 אחוז שהוענק למקבלי קצבת ילדים מהביטוח הלאומי. הפיצוי הוגבל ליוצאי צבא בלבד. פיצוי מיוחד ל"שכבות החלשות" נועד לרצות את המפלגות החרדיות.

בספטמבר חוקק "חוק ההסדרים לשעת חירום במשק" כחוק חירום המשלים את תכנית הייצוב יחד עם חוק יסודות התקציב שנחקק לפניו (באפריל באותה השנה). אישורו של חוק ההסדרים הוצג כתנאי הכרחי לאישור התקציב, ומטרתו העיקרית הייתה לחזק את הרשות המבצעת משרד האוצר, ובראשו אגף התקציבים, כנגד בית המחוקקים. באמצעותו יכולה הממשלה להעביר בהליך חקיקה מזורז יוזמות כלכליות וחברתיות במשק שהיא מבקשת לקדם ללא דיון ציבורי שקוף ופתוח, ותוך עקיפת הכנסת. חרף הביקורת שחוק ההסדרים ספג במהלך השנים, על כך שהוא סותר את עקרונות השקיפות ואף את תקנון הכנסת, ושהוא פוגע בדמוקרטיה, לא נקבע לו תאריך תפוגה, ונראה שהוא כאן כדי להישאר.[7]

חוק ההסדרים מצטייר כהונאה הגדולה של תכנית החירום לייצוב המשק. לכאורה נועד החוק לקדם "רפורמות חשובות ומועילות למשק",

7 החוקים הפיסקליים הראשונים שמטרתם הייתה להקשות על הממשלה לאשר גירעונות גדולים בתקציב חוקקו מיד עם הפעלתה של תכנית הייצוב. ביולי התקבל התיקון לסעיף 45 לחוק בנק ישראל התשי"ד (1954), הקובע כי "הבנק לא ייתן לממשלה הלוואה למימון הוצאותיה." עם זאת, הבנק רשאי להעניק לממשלה מקדמה זמנית לגישור על פערים בתזרים המזומנים בביצוע התקציב. ואמנם, הממשלה חדלה מאז 1985 לממן את גירעונותיה באמצעות הדפסת כסף.

וזו גם הייתה הצדקתו לעקיפת אבני נגף ביורוקרטיות או חקיקתיות שהיו עלולות לעכב, לסרס או לבטל את יוזמות הממשלה. מאתנו, "החברה", נדרש אמון מוחלט בכוונותיה הטובות של הממשלה. של כל ממשלה. למעשה, הוא מעניק למשרד האוצר שליטה על משרדי הממשלה האחרים, להוציא את משרדי הביטחון וראש הממשלה.[8]

מתובנות הבוקר שלמחרת

תבוסת ההיפר־אינפלציה הייתה מיידית. משיעור של כ־450 אחוז עם יישום תכנית החירום לייצוב המשק בקיץ 1985 הצטמקה האינפלציה לכדי 20 אחוז ב־1986, ול־10 אחוז בשנים שלאחריה. הישג מרשים לתכנית, למרות שרמת האינפלציה שהושגה הייתה רחוקה מן הרמה הממוצעת, בשיעור של שלושה עד ארבעה אחוז, המקובלת בעולם המפותח, והאיום בהתפרצותה המחודשת לא הוסר עד תום.

האם תקנות החירום היו נחוצות באמת ליישומה? לצווי חירום יש בישראל "אפקט מרגיע" על כל התנגדות אפשרית למדיניות ממשלתית אנטי־דמוקרטית. ואולם העתקת ההתראה על מצב חירום משדה המלחמה לתחום הכלכלי בחברה המורגלת בהקפצות של צו 8 היא הטיה מניפולטיבית מטרידה.

אסתר אלכסנדר נחרצת בדעתה. צווי החירום לא היו נחוצים בתכנית לבלימת האינפלציה מכיוון שלא היה מצב חירום ממשי, לא מן ההיבט האינפלציוני ולא מזה של מאזן התשלומים.[9] הבעיות הכלכליות במהותן, שנוצרו עקב חטאי הממשלה, היו ניתנות לפתרון באמצעות החלטות ממשלתיות מן המניין. צווי חירום, טוענת אלכסנדר, היו נחוצים לממשלה כדי להפעיל "מין דיקטטורה על העובדים כדי שלא

8 בעקבות המחאה החברתית הגדולה בקיץ 2011 העלה הסוציולוג והפעיל החברתי המזרחי יהודה שנהב את הדרישה לביטול חוק ההסדרים, במאמרו "חוק ההסדרים — לב הבעיה החברתית", שפורסם ב־3 באוגוסט 2011 באתר *Ynet*. שנהב, הקורא למובילי המחאה לתבוע את ביטול החוק לאלתר, ממחיש את קצב התרחבות היקפיו במספרים הבאים: חוק ההסדרים הראשון (1985) נכתב בחוברת בת 15 עמודים והכיל 103 סעיפים וסעיפי משנה. ב־2004 עמד מספר העמודים בחוברת החוק על 82, ובהם 1,037 סעיפים וסעיפי משנה. קריאתו של שנהב, כפי שנוכחנו לדעת, לא נענתה.

9 אלכסנדר, אסתר. ראו עמ' 67, הערה 13.

יתמרדו נגד שחיקת שכרם האכזרית". עם זאת, היא מבהירה, לא היה חשש ממשי ממרד עובדים, שהרי ההסתדרות נתנה את הסכמתה מבעוד מועד להפעלת תכנית הייצוב. הממשלה, לטענתה, חששה דווקא מהתנגדותם של בעלי ההון והבנקים, שהרוויחו מהאינפלציה, ולא אפשרו את עצירת האינפלציה בניסיונות הקודמים לבלימתה. עצירתה הפתאומית דרשה מהם ויתור על רווחיהם.

בניסיון לשכנע את ראשי הבנקים והתאגידים הגדולים לשתף פעולה עם הממשלה הובטח להם שתהליך בלימת האינפלציה לא יהיה פחות רווחי בשבילם מהאינפלציה עצמה. לפי הרישום של אלכסנדר, משרד האוצר, יחד עם הכלכלנים מן האקדמיה ומבנק ישראל, קבע ששערי הריבית והרווחים מן הריביות ירקיעו שחקים ללא כל היגיון כלכלי, על חשבון שכר העובדים, התעסוקה והייצור. מכאן נגזרו הגזירות הכלכליות שהוטלו על העובדים ועל שכרם בתהליך הייצוב. בעיקרן נדרשו הגזירות הכלכליות ליצירת תנאי משק שיאפשרו תשלומי ריבית גבוהים, לריצוי בעלי ההון. ולשם כך הייתה נחוצה ממשלת אחדות לאומית בתמיכת ההסתדרות.

ובכן, בעלי ההון והבנקים נמצאים ברשימת המרוויחים הגדולים מן התכנית. לצדם עומדת ארצות הברית, ששליטתה במשק הישראלי ובמדיניות הכלכלית העמיקה והתרחבה לאין ערוך לאחר יישום התכנית. בזכות התמריץ הכספי הנדיב שישראל קיבלה מארצות הברית (מענק בסך 1.5 מיליארד דולר עם הפעלת התכנית, בנוסף לסיוע הרגיל), המדינה לא הייתה תלויה בסיוע כספי של המוסדות הפיננסיים הבינלאומיים, ועל כן הם לא כפו עליה במישרין רפורמות ניאו־ליברליות, כפי שנעשה במקרים דומים של "טיפול" באינפלציה תלת־ספרתית. על כך כתבה אלכסנדר כי החזר החובות של ישראל לארצות הברית היה גבוה מן הסיוע שהתקבל ממנה. ב־1987 עלה החזר החוב על הסיוע בקרוב למיליארד דולר. מכאן, מסכמת אלכסנדר, שלא ארצות הברית תומכת בישראל, אלא ישראל היא שתומכת בארצות הברית.

במועד כתיבת ספרה, שלהי שנות השמונים, רווחה הביקורת החברתית שיצאה מחוגי השמאל על נטל ההשקעות בתקציב הביטחון על חשבון הרווחה. "השלום," כתבה אלכסנדר, "יפתח לפנינו אפשרויות אדירות של התפתחות כלכלית." אולם היא דחתה את ההנמקה למצב המשק או למדיניותה האי־שוויונית של הממשלה "בהעדר שלום או אפילו

באינתיפאדה [...] מיתון, אבטלה, אינפלציה ולחצים אינפלציוניים גוברים, התמוטטות מפעלים, קיפאון ופיגור משקי, נובעים כולם ממדיניות.״ היא האשימה את המדיניות המוניטרית שהממשלה ניהלה, תחת הסיסמאות ״מלחמה באינפלציה״ או ״הבראת המשק״, בכוונה מודעת להרוס את מדינת הרווחה ולהפוך את הכלכלה ״למכשיר לחלוקת הכנסות בלתי שוויוניות.״ עם זאת, יש לומר כי אלכסנדר לא האמינה ב״תפישה הקונספירטיבית״ של ההיסטוריה העולה על הדעת בקשר לאידיאולוגיה הניאו־ליברלית. היא האמינה בתפישה הפלורליסטית של ההיסטוריה, הגורסת שהתרחשויות היסטוריות ואירועים כלכליים הם תוצאה של משחקי כוחות רבים ושל יחסי הגומלין ביניהם. אלכסנדר כפרה ברעיון שאליטה חברתית מסוימת יכולה לכפות את רצונה על כלל החברה רק מפני שהחליטה שזה רצונה. ואולם, כותבת אלכסנדר, ״יש בהחלט תנאים בהם רצונו הבלעדי של ממסד מסוים אכן הופך אותם למציאות בשטח. התנאי הוא, שאותם כוחות שהאינטרסים שלהם נוגדים את אינטרס הממסד השליט, כוחות שבימים כתיקונם נאבקים להטביע את חותמם הם על המציאות, נחלשו מאוד. הם אינם מסוגלים להיאבק על האינטרסים שלהם ולמטרה הזאת הם מחוסלים ולא קיימים כלל.״ אלכסנדר תוהה לאן נעלמו אלה שהיה מצופה מהם להתנגד למדיניות המוניטרית המנוגדת לאינטרסים שלהם, ובראשם העובדים השכירים נפגעי התכנית הכלכלית, שיכלו להפעיל את כוחם המאורגן בהנהגת ההסתדרות לטובתם. הניתוח הפרשני שלה מצביע על שני גורמים עיקריים: האחד לקוח מתחום הפסיכולוגיה של המובסים הממאנים להשלים עם אובדן ההגמוניה. אלו הן האליטות הישנות: חברי וחברות קיבוצים, מושבים, קואופרטיבים, תעשיינים במגזר הפרטי וב״חברת העובדים״, בעלי ובעלות מקצועות חופשיים ממעמד הביניים, כגון רופאים, מהנדסים, מורים וגם חלק נכבד מן השכירים והשכירות. סירובם להכיר במקומם החדש בממסד הכלכלי והפוליטי כיוון אותם דווקא לקבל את קו ההסברה הרשמי שהגדיר את הגזירות הכלכליות כ״צעדים הכרחיים להבראת המשק.״ הם שיתפו פעולה כדי להוכיח לעצמם שעודם חיוניים, וגם כאשר נוכחו לדעת שהם משתייכים לנפגעי הגזירות הם לא כעסו אלא שכנעו את עצמם ש״הממסד פשוט טועה.״ הגורם האחר והעיקרי בעיני אלכסנדר להחלשת ההתנגדות למדיניות הכלכלית החדשה הוא חולשתה האידיאולוגית של תנועת העבודה.

בהעדר פילוסופיה משלה, היא כותבת, ״תנועת העבודה מקבלת את האידיאולוגיה הממסדית הרווחת.״ כל עוד אין לתנועת העבודה תשובה לטענה ששכר נמוך ואבטלה הם טובים למשק, ועד שהיא לא תוכל להציג טענות מבוססות כנגד הטענה שהעלאת שכר היא ממחוללי האינפלציה ושהיא מסכנת את שוק התעסוקה, ״אין לתנועת העבודה מה לחפש כישות נפרדת על הבמה הפוליטית.״

עמדה מנוגדת לעמדתה של אלכסנדר הציעו רוב הכלכלנים בשנות השמונים. הם גרסו שהמשק אמנם היה במצב חירום שהצדיק את צמצומם של מיזמים חברתיים חשובים, לשם השגת יציבות מחירים וחזרה למסלול הצמיחה. הסוציולוגית ריקי שיו, שחקרה טקסטים שנכתבו בידי כלכלני התקופה, התעניינה בשאלה עד כמה שימשו הכלכלנים הישראלים כסוכני האידיאולוגיה הניאו־ליברלית, ועד כמה היו אוטונומיים לשיטתם.[10] ממצאיה מלמדים, שבשונה מן הכלכלנים השמרנים בבריטניה ובארצות הברית, הכלכלנים הישראלים לא ראו בעקרונות הניאו־ליברליזם עקרונות צודקים מבחינה מוסרית. הצעדים הכלכליים להבראת המשק שהיו עתידים לגרום לאבטלה ולפגיעה בשכבות המוחלשות היו מבחינתם רע הכרחי, או תרופה מכאיבה לזמן קצר. בישראל לא הייתה, טוענת שיו, נסיגה אידיאולוגית ממדיניות הרווחה בנוסח אסכולת שיקגו. במרכז השיח עמדה המידתיות, כלומר השאלה מהי מידת ההתערבות הממשלתית הרצויה, או מה צריכים להיות שיעורי המיסוי. צמצום שירותי הרווחה לא הוצג על ידי הכלכלנים כצודק כשלעצמו, אלא כצעד חיוני להשגת צמיחה ויציבות מחירים. הכלכלנים, לפי שיו, היו ״סוכנים אוטונומיים״ שפעלו מלב הממסד האקדמי וקידמו גישה המתחייבת, לדעתם, מתוקף הנסיבות, חרף מודעותם להשפעות התכנית על הקבוצות החלשות באוכלוסייה. שיו מאמינה שדאגתם לגורל המשק הייתה אמיתית, ושהם השתמשו בשיח ״כורח הנסיבות״ ו״שעת חירום״ כדי לשכנע את הפוליטיקאים ואת הציבור בחיוניות התכנית ובדחיפותה, ולא כמניפולציה בשירותם של גורמים חיצוניים. כמו עמיתיהם מלב הממסד האקדמי במערב, הם האמינו בפרדיגמה הכלכלית המוניטורית החדשה שקיבלה במערב באותה התקופה מעמד הגמוני כחלופה לפרדיגמה הקיינסיאנית.

10 ראו עמ׳ 57, הערה 4.

על ייחודו של המקרה הישראלי כותבת שיו שהיה קשור בערכים "הישראליים הישנים", ערכי תנועת הנוער שקידמו סולידריות חברתית והיו מנוגדים לרעיון הניאו־ליברלי. אך לא רק ערכים אלה גברו על השיקול הכלכלי. גם ערכים דתיים או שיקולים פוליטיים, שלא להזכיר ביטחוניים או לאומיים־מדיניים, קודמים בישראל מאז ומתמיד לשיקול הכלכלי. לפיכך, וכאן אני חוזרת לטענתה של שיו, קיבלו הכלכלנים בישראל את הפרדיגמה הכלכלית החדשה במנותק מאידיאת "החירות" במובן האמריקאי, העומדת בבסיס התמיכה בשוק חופשי. הם הפסיקו לדגול בכלכלה צודקת ועברו לדגול בכלכלה נכונה (לזמנה). כלומר, הם לא אימצו את ערכי היסוד של ההשקפה הניאו־ליברלית, אך לקו בעיוורון תודעתי ביחס להשלכותיה על החברה, ובאשר לזמניותה.

ואפשר גם שבמציאות הישראלית, שבה יש לידה הריכוזית של הממשלה נוכחות יתר, וההחלטות המתקבלות בה סותרות במקרים רבים את ההיגיון הכלכלי, נמשכו הכלכלנים לתיאוריה שהעמידה במרכז את השיקול הכלכלי והפיננסי ואת המשמעת התקציבית.

נקודת הציון המסמנת את תחילתה של המהפכה הפרדיגמטית במחשבה הכלכלית בישראל הייתה הגדלת משקלה של הרשות המוניטרית בכלכלה, רוצה לומר, את משקלו של בנק ישראל ושליטתו בכמות הכסף במשק. ואכן, המרוויח הגדול מן התכנית לייצוב המשק היה בנק ישראל, שהפך לגוף אוטונומי השולט בשניים מן המדדים החשובים ביותר של המדיניות הכלכלית, שהם שיעורי הריבית ושערי החליפין.

התעצמותו של בנק ישראל בעקבות תכנית הייצוב מעסיקה גם את הסוציולוגים הפוליטיים דניאל ממן וזאב רוזנהק במאמרם על בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו־ליברליזם.[11] טענתם היא

11 ממשלות, טוענים ממן ורוזנהק (ראו עמ' 67, הערה 14), נאלצות לאמץ דפוסי פעולה ניאו־ליברליים כדי לחזק את אמינותן בעיני שחקני אותם שווקים פיננסיים גלובליים שבהם הן תלויות לצורך גיוס הון, ושמירה על היציבות והצמיחה של הכלכלה המקומית. לדעת חוקרים המציעים הסברים גלובליסטיים כדייויד הארווי, מהפכות ניאו־ליברליות הן תוצאה ישירה ואף בלתי נמנעת של תהליך הגלובליזציה על שלל היבטיו, המצמצם במידה ניכרת את טווח האפשרויות של מדינות לקבוע הסדרים מוסדיים ולנהל תהליכים כלכליים באופן אוטונומי. יישומה של הפרדיגמה הניאו־ליברלית של "פחות ממשלה" ו"יותר שווקים" הופך לברירה היחידה שעומדת בפני מדינות. סיבה נוספת להתפשטותה היא התרחבות השווקים הפיננסיים הבינלאומיים, הנתפשים כמרכיב יסודי בסדר הגלובלי הניאו־ליברלי העכשווי, וכמקור עיקרי להצבר ההון בסדר הזה. ההתרחבות האדירה של הפעילות הפיננסית הגלובלית, חופש התנועה של ההון והתחזקותו הודות לממדים הללו, מציבים בפני המדינות אילוצים המחייבים אותן לאמץ פרקטיקות ניאו־ליברליות שתואמות את האינטרסים של המשקיעים המקומיים והזרים גם יחד.

כי לבנק ישראל הייתה אסטרטגיה לקידום מדיניות כלכלית ניאו־ליברלית, שהם מכנים בשם "פוליטיקת ההכרח". לפי בנק ישראל, מיסוד העקרונות המעשיים הניאו־ליברליים היה תנאי הכרחי לשילובה של כלכלת ישראל בכלכלה הגלובלית. אי שילובה, הוזהרה ישראל, יוביל לדשדושה במקום, אם לא להידרדרותה לאחור. כך, לטענת ממן ורוזנהק, הצליח הבנק להרחיב את השפעתו על הכלכלה הפוליטית, לבצר את מעמדו בתחום הכלכלי ולסכל את ניסיונותיו של משרד האוצר להגביל את עוצמתו. וכך הוטמע ההיגיון הניאו־ליברלי בזירה הפוליטית־כלכלית בישראל ובמנגנון המדינה. עצמאות הבנק המרכזי הובטחה ונעשתה לקו המנחה בפעילות הכלכלית של המדינה. לפי ממן ורוזנהק, לבנק ישראל שמור תפקיד מרכזי בתהליך ההשתנות של ישראל ממדינה המתמקדת בפיתוח למדינה הדוגלת במודל הכלכלי הניאו־ליברלי. את כוחו הפוליטי שואב הבנק במידה רבה ממיקומו כמתווך מוסדי בין הגלובלי למקומי. מעמדו של הבנק מאפשר לו להשליט בישראל את התפישה שהפרויקט הניאו־ליברלי הוא כורח המציאות הגלובלית. הוא משמש למעשה כמנהל המקומי של קרן המטבע הבינלאומית, שלפי הדו"חות שהיא מפרסמת ולפי המלצותיה נשפטת הכלכלה המקומית בעיני השווקים הפיננסיים הבינלאומיים. באור הזה מציג אותן גם בנק ישראל לפני קובעי המדיניות בישראל.

הגלובליזציה, מנקודת מבטם של של ממן ורוזנהק, אינה כוח חיצוני המפעיל לחצים רבי־עוצמה על השדה הפוליטי המקומי ועל המדינה. דווקא שחקנים מקומיים הם שמגייסים אותה, ועושים בה שימוש כדי לקדם את סדר היום שלהם. הארגונים הכלכליים הבינלאומיים יכולים להפעיל לעתים עוצמת כפייה ישירה כדי לכפות את עקרונותיהם על מדינות חלשות במערכת הגלובלית, או לדרבן השפעה עקיפה המבוססת על מעקב ופיקוח. אלא שלפי ממן ורוזנהק, תהליכים אלה אינם משפיעים על הכלכלות הפוליטיות המקומיות כגורמים אוטומטיים, שבעצם האילוצים שהם מעמידים לפני המדינות הם מחלישים את יכולותיהן הפוליטיות והמוסדיות לעצב ולווסת תהליכים כלכליים. הפעולה הפוליטית בזירות המקומיות היא זו שמנכיחה את הגלובלי, ומובילה להתעצמותו ולמיסודו של המודל הניאו־ליברלי. אפשר היה לבחור אחרת, טוענים החוקרים. אפשר היה לבחור בדגם

אחר, של בנק מרכזי עם פחות עוצמה לעומת הממשלה, אך הדגם הזה לא נבחר.

אימוץ המשטר הכלכלי־חברתי הניאו־ליברלי הושלם בשנות התשעים עד שנות האלפיים הראשונות. ישראל השתלבה בתהליכי הגלובליזציה, והמסר הניאו־ליברלי העיקרי, התומך במעבר ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק, נקלט היטב. באופן פרדוקסלי, התערבות הממשלה לטובת בעלי ההון, או למען אינטרסים פוליטיים שונים, אינה נתפשת כסותרת את העיקרון הניאו־ליברלי של אי התערבות ממשלתית במשק.

שנה לאחר יישום תכנית החירום לייצוב המשק, ב־1986, גמלה המדינה למיכאל ברונו על חלקו בתכנון וביישום התכנית, והוא מונה לנגיד בנק ישראל, תפקיד שמילא עד אוגוסט 1991. שנתיים לאחר מכן התמנה ברונו לסגן נשיא הבנק העולמי ולכלכלן הראשי שלו. ב־1994 הוענק לו פרס ישראל לכלכלה.

קולה קורא במדבר: לינדה עפרוני

שחיקת שכר השכירים מיולי 1985, מועד יישום תכנית החירום לייצוב המשק, ובשנים שלאחר מכן, הייתה מרכיב מרכזי בהצלחת התכנית. תחילה נשחק השכר הריאלי בשיעור ממוצע של כ־50 אחוז, ושכר הנשים העובדות נשחק אף בשיעור גבוה מזה. שחיקת השכר הוצדקה בטענה שבשנים הקודמות עלה השכר ביותר מהעלייה בפריון העבודה, וכי לא הייתה הצדקה כלכלית לתוספות השכר, שהואשמו בגרימה לעליית האינפלציה. שחיקת השכר נועדה להוריד את עלויות העבודה כדי להקל על המגזר העסקי. צמצום תקציבי הממשלה גרם ישירות ומיידית להאטה בביקושים לכוח עבודה. ואמנם ב־1989 עלה שיעור האבטלה הכללי ל־9 אחוזים, ובקרב נשים נרשם שיעור של 10.3 אחוז בממוצע. בשל העדר ביקושים פגעה האבטלה בעיקר בפריפריה.

בעקבות גל ההגירה ממדינות חבר העמים, לאחר התפרקותה של ברית המועצות, עלה שיעור האבטלה ב־1991 לכדי 11 אחוז בממוצע, ובקרב נשים נרשם שיעור של 13.4 אחוז. בכך עוסק מחקרה של לינדה

עפרוני על השלכותיה של תכנית הייצוב על שכר העובדים והעובדות השכירים ועל מדיניות התעסוקה.[12]

בניתוח השינויים שחלו במערכת השכר בישראל בשנים 1985 עד סוף 1996, מצאה עפרוני כי לא זו בלבד שפערי השכר המגדריים גדלו בשנים האלו, אלא שבד בבד התרחבו גם פערי השכר בין אשכנזים ומזרחים. עפרוני כותבת כי ממשלת האחדות הלאומית וממשלת המערך שנבחרה אחריה (ב־1992) היו מעוניינות בשיעור אבטלה גבוה כאמצעי לשחיקת שכר. בשנים 1984 עד 1994, מבהירה עפרוני, הממשלות טענו שהן נלחמות באבטלה, בעוד שלאמיתו של דבר הן נלחמו במובטלים. ואמנם, מתחילת שנות התשעים דמי האבטלה נשחקים בהתמדה, ומחמירים התנאים לקבלתם.

ב־1987, לאחר מאבק ציבורי ופרלמנטרי ממושך, נכנס לתוקפו חוק שכר מינימום. כבר מראשית דרכו, טוענת עפרוני, היו ניסיונות לעקוף אותו. בהסכם השכר הארצי הפקירה ההסתדרות את מרבית חבריה וחברותיה שלא השתייכו לענפים החזקים במשק. נתוני מינהל הכנסות המדינה משנת 1991 מראים כי 20 אחוז מהשכירים במשק, מהם 80 אחוז נשים, השתכרו פחות משכר המינימום למשרה מלאה. המעסיקים לא צייתו לחוק, והמדינה לא אכפה אותו. בתהליך שעפרוני מתארת נוצרו בישראל שני שוקי עבודה. הראשון הוא שוק העבודה ל"מפרנסים ראשיים", והוא מורכב בעיקרו מגברים אשכנזים בני 25 עד 55. השני הוא שוק עבודה משני במהותו המעסיק נשים, עולים חדשים, ערבים וגברים מעל גיל 55. שוק העבודה המשני, כותבת עפרוני, מתנהל לפי כללי משחק אחרים, ובו חוקי עבודה כמו חוק שכר מינימום או חוק שעות עבודה ומנוחה אינם נאכפים. התוצאה היא שהחברה בישראל נהיית פחות ופחות שוויונית בחלוקת ההכנסות מעבודה, והנשים נדחקות למקומות האחרונים בסולם השוויון.

ההסתדרות לא נמלטה מן השוט הביקורתי של עפרוני. עפרוני קבעה שההסתדרות הייתה שותפה לשחיקת השכר של מרבית השכירים והשכירות, ושחיקת שכרם היא שאפשרה את העלאות השכר של נושאי התפקידים הבכירים במשק, שהיו ברובם גברים אשכנזים. השכירים

12 עפרוני, לינדה. "תמורות במערכת השכר בישראל". בתוך: נשים הכוח העולה — קידום הנשים בעבודה: ניפוץ תקרת הזכוכית. עורכת: ענת מאור. ספריית פועלים, 1997.

הוטעו לחשוב שההסתדרות דואגת להגן על שכרם ועל זכויותיהם, בעוד שלמעשה היא הקריבה אותם. ברור לי שאם עפרוני הייתה כותבת את הפרק הזה כיום, היא לא הייתה חוסכת מן ההסתדרות ביקורת נוקבת על חלקו של הארגון ביצירת מעמדות עובדים מיוחסים מול עובדים חסרי ייחוס בחברות הממשלתיות והציבוריות, ובהתרחבות התופעה של העסקה באמצעות חברות קבלן לכוח אדם או לשירותים.

אנחנו נפגשות בביתה, הנמצא בשכונה ותיקה ברמת גן. עפרוני נולדה בעיראק והייתה בת שנתיים כאשר הגיעה ב־1951 עם משפחתה לישראל. עבודת הדוקטורט שלה בכלכלה עסקה בקידום ושכר בשירות הממשלתי בישראל. היא השלימה את התואר באוניברסיטה העברית ב־1980, ובשנים הבאות נמנתה עם הבודדים שבחנו את התכנית הכלכלית לייצוב המשק מנקודת ראותם של השכירים בכלל ושל העובדות השכירות בפרט.

ב־1985 לימדה עפרוני באוניברסיטת תל אביב בחוגים למנהל עסקים ולימודי עבודה, ועבדה במשרד הבינוי והשיכון בפרויקט שיקום השכונות בימים שדוד לוי עמד בראשו. התחום שלה היה תחום התעסוקה. היא החליטה ללמוד משפטים כאשר ייצגה, בתפקידה ככלכלנית, את ארגון המורים העל־יסודיים במאבקו מול האוצר, והבינה שהיא רוצה להוכיח בעצמה את טענותיה בבית הדין. ב־1995 היא קיבלה את התואר ונעשתה משפטנית מומחית בדיני עבודה.

באוקטובר 1985, כאשר הייתה בחופשת לידה, קראה עפרוני על חוק ההסדרים כמרכיב בתכנית הייצוב: ״קראתי ולא האמנתי שהחוק עבר בשקט.״ בעיניה, קו השבר היה בהפעלת התקנות לשעת חירום: ״זו הייתה הוראת שעה למשך שלושה חודשים, והנה, שלושים שנה לאחר מכן נשארנו עם חוק ההסדרים ועם תקנות החירום המוארכות מעת לעת. המטרה הייתה להוריד את האינפלציה, והאבסורד הוא שגם בשנים שהאינפלציה הייתה שלילית איש לא חשב לבטל את צווי החירום.״ עפרוני לא שללה את הפעלת צווי החירום למשך שלושה חודשים, ״שבנסיבות של אינפלציה תלת־ספרתית הייתה להם הצדקה.״ ידוע, עפרוני אומרת, ש״מדובר בכלים שלובים. ברגע שאת נלחמת באינפלציה מקצצים בתקציב, מה שמביא להקטנת ביקושים וכתוצאה מזה להקטנת הייצור, ומכאן לצמצום הביקוש לעובדים, כל מה שמוכר לנו כתורם לעלייה באבטלה. ואמנם הייתה אבטלה בגלל

העדר ביקושים, ולשום ממשלה לא נוח עם אבטלה. מי שזיהתה כאן הזדמנות הייתה לשכת התיאום של הארגונים הכלכליים, שהייתה מחוברת מאוד לשמעון פרס, אז ראש הממשלה. התהליך חוצה שמאל וימין והוא רק אומר לך: לכי בעקבות הכסף. איפה הכסף הגדול?" שואלת עפרוני, ועונה: "זו אותה קבוצה של אנשים שמוצצים את לשד האומה. הם באו ואמרו לממשלה, אנחנו נעזור לכם לטפל באבטלה. אנחנו נייצר מקומות עבודה. רק תנו לנו כסף להכשרה מקצועית. ואני רוצה להזכיר לך שלא הייתה אז בעיה של הכשרה מקצועית. האבטלה הייתה בגלל העדר ביקושים ולא בגלל חוסר הכשרה. כך קיבלו המעסיקים הטבות רבות, ששקולות להון עתק. למשל, הפחתת השתתפות המעסיק בתשלומי הביטוח הלאומי, או ביטול מס מקביל שיועד למימון פעילותן של קופות החולים. הטבות אלו הסתכמו אז בכ־10 מיליארד שקל, ובאוצר לא ביקשו שום מבחן תוצאה. ההטבות או הכסף ניתנו ללא שום בקרה. אם את משווה את ההקלות האלה למבחנים שאנשים עוברים בוועדות של המוסד לביטוח לאומי, את יכולה להבין על מה אנחנו מדברות. פה זרמו מיליארדים ובפועל לא הביאו את הסחורה, ואף אחד לא דרש להפסיק את זה." והיא ממשיכה: "כתבתי על זה המון, ולימדתי על זה בשנות התשעים המוקדמות באוניברסיטה. סטודנט שלי בדק ומצא שהאוצר החביא את הסעיף בתקציב שעוסק בעידוד עסקים, והכסף הועבר אליהם ישירות ולא דרך סעיף תקציבי. כתוצאה מן ההקלות האלה למעסיקים, המוסד לביטוח לאומי נכנס לגירעון. חוק ההסדרים נולד בצדק והמשיכו להחיות אותו בחטא, והדברים התגלגלו. לפי נתוני משרד העבודה באותו זמן, עלות יצירת מקום עבודה הייתה מיליון שקל במחירי 1990. כתבתי שבמקום להשלות אנשים שנשלחו להכשרה מקצועית והיה ברור שהם לא ימצאו עבודה הולמת, העשירו את בעלי ההון. כשדיברתי על הדברים האלה בזמנם נשמעתי כמו קול קורא במדבר, וקיבלתי תגובות בנוסח: 'מי את? ומה את יודעת?'"

שאלתי את עפרוני מה יש לה לומר על יחסי ההסתדרות והממשלה בהקשרה של תכנית הייצוב.

ב־85', היא אומרת, זה נשמע בסדר. "עוד בשנות השבעים ההסתדרות איבדה את העוצמות שהיו לה, וייתכן שנזקקה לממשלה כדי להציל את המפעלים של חברת העובדים ואת קופת החולים. כך

שההסתדרות הייתה תלויה בממשלה, ועקב המשבר שאילץ לקצץ את ההטבות לעובדים, גם לא הייתה מסוגלת להשיג הישגים בהסכמי השכר. ואספר לך סיפור," עפרוני ממשיכה: "יום אחד הייתי בדיון רב־משתתפים. דיבר שם ישראל קיסר, המזכיר הכללי של ההסתדרות. אחריו היה תורי. הסברתי שההסתדרות גרמה לנזק דווקא לעובדים החלשים, כיוון שהיא חילקה את השכר באופן בלתי שוויוני, כך שהוא היטיב עם בעלי הדרגות הבכירות. קיסר הכחיש, ואני ביקשתי שיסביר לי מה לא היה נכון בניתוח שלי. קבענו פגישה. לפגישה הוא בא מוכן עם תרשימים ומספרים, ובסופו של הוויכוח שהתפתח בינינו הוא לא היה מסוגל להתמודד עם העובדות שהצגתי לפניו, ואז הוא אמר ש'הם' שמו לו סכין פה, והעביר אצבע על צווארו. שאלתי למי הוא מתכוון ב'הם', והוא ענה שהוא מתכוון לאגף לאיגוד מקצועי שהיה חזק. 'הם' באו ואמרו שמה שהיה אפשר להשיג זה מעט מדי. אז הם לקחו מהחלשים ונתנו לחזקים. למהנדסים, לדוגמה. זוהי דרך ההחלשה," מסכמת עפרוני.

עפרוני גאה על כך שהמחקר היחיד שכתבה בלי שהוזמן אצלה מראש היה על שכר המינימום. זה היה ב־1989, שנתיים לאחר חקיקת חוק שכר מינימום. בעקבות המחקר "הבנתי לעומק איך הדברים עובדים," היא אומרת. שכר המינימום גורם לדעתה נזק לעובדים המוחלשים, ומוטב לבסס את יחסי העבודה על הסכמים שמושגים במשא ומתן ולא על חוקים. עם זאת, היא ממהרת להוסיף, "אם אין ברירה אז חוק יותר טוב מכלום." על הקמפיין להעלאת שכר המינימום לשלושים שקל לשעה שהתנהל בימים שבמהלכם נפגשנו היא אומרת ש"זו לא כלכלה אלא פוליטיקה." עפרוני הייתה מעדיפה שהמאבק יתמקד בהחזרת תוספת היוקר לשכר. לטענתה, אי החזרת תוספת היוקר לשכר היא הטבה גדולה למעסיקים. המאבקים הפוליטיים סביב שכר המינימום לא מועילים לעובדים המוחלשים, אלא יוצרים רושם כוזב של דאגה לעובדים כדי לצבור הון פוליטי. במובן זה דווקא השמאל בוגד בעובדים המוחלשים, חרף ההצהרות על הכוונות הטובות.

בקיץ 2011, עם פרוץ המחאה החברתית, "כמה מעריצים שלי," עפרוני מספרת, "התקשרו נרגשים ואמרו: 'לינדה, זה קורה!' הייתי סקפטית. שתקתי, או אולי אמרתי, 'נחיה ונראה.'" כעבור זמן, כאשר בזמן המחאה לא "שמעתי מכל החברתיים והמומחים שום אמירה בעד

ביטולו של חוק ההסדרים, הבנתי שהכול בלוף, הכול פוליטי. לא הייתי צריכה את ועדת טרכטנברג. ביטול חוק ההסדרים היה צריך להיות הדרישה האולטימטיבית. ברגע שזה לא היה אמרתי שזה לא אמיתי. מישהו רצה להגיע לשלטון ושמר מרחק מחוק ההסדרים, שהוא החטא הקדמון של התכנית הכלכלית.״

היא מהרהרת רגע וחוזרת לשטף דיבורה: ״כשדיברתי על הון ושלטון והראיתי איך אנשי האוצר עוברים לעבוד אצל אלה שהיו תחת הביקורת שלהם, איך הכלבים נובחים והשיירה עוברת, לא רציתי להמשיך ולהיות בקרקס הזה. ברור שנפגעתי מבחינה כלכלית. המעמד שלי כיועצת נשחק. התמזל מזלי שלא שמתי את כל הביצים בסל אחד ושאני גם עורכת דין. אילו הייתי תלויה בדבר אחד, נניח בייעוץ כלכלי, הייתי מגיעה לפת לחם. אינני מצטערת, אך היו תקופות שלקחתי ללב, וזה פגע בבריאות שלי.״

בשנים האחרונות היא חדלה מכתיבת מאמרים. ״לשם מה? מי קורא?״ אכזבה מהדהדת מדבריה. לפעמים, מספרת עפרוני, היא הרגישה שהתקשורת משתמשת בה כבסוג של ״קוריוז, כאילו אנדרדוג, כי המילים שלי היו שונות מאוד וישירות, אבל לא בוטות ומתלהמות. בפועל עשו לי שירות עצום כי הקהל שהקשיב לי אהב אותי. עד היום יש אנשים שחושבים שאני יכולה לעזור, אנשים שזוכרים מה אמרתי בהרצאות לפני עשרים שנה. זה היה בשנים שאנשים היו צרכנים אמיתיים של תקשורת. תקופה שאנשים הזדהו עם דברים שאמרתי. היום יש המון שאומרים את מה שאמרתי, אז לא צריך אותי. בעבר האמנתי שאפשר לשנות. היום אין לי אנרגיה להגיד את הדברים האלה. מה אני אומרת, שצריך לעשות הסכם תוספת יוקר? אין לי אנרגיה לזה. היום זה טו לייט. שום דבר כבר לא יעזור. הכול יהיה יותר גרוע. אין טעם לדבר.״

היה טוב גם כשהיה רע

יולי 1985 בעיתונות

1 ביולי

היומון על המשמר מגיב על תכנית הייצוב בכותרת "כסאח על השכירים". העיתונאי סבר פלוצקר, בשם העט שלו פ. סבר, משווה את האמצעים שנקטה הממשלה ליישום התכנית לאמצעים שהפעילה בצ'ילה החונטה הצבאית, בהנהגת אוגוסטו פינושה, לאחר ההפיכה ב־1973. שבירת העבודה המאורגנת נעשתה מאז נדבך ברפורמה המוניטרית. פ. סבר מבשר על תכנית להחלפת השקל בשקל חדש בספטמבר 1985.

"הסתערות" קונים על חנויות מכולת וחנויות למכשירי חשמל. בעל חנות לחומרי ניקוי ברעננה מספר לכתב על המשמר איך הצליח להיפטר ביום אחד ממלאי ישן וגדול של סבונים נטולי ריח, שבמשך זמן ארוך נדחו על ידי הקונים. עתה הם נחטפים בבהלת קניות. "אפשר היה למכור הכול, אם רק היה לי מה למכור," אמר בעל החנות. תורים ארוכים נראו גם בתחנות הדלק. בשעות אחר הצהריים המוקדמות נסגרו סניפים של כמה מהמרכולים בטענה של "ספירת מלאי". בתוך זמן קצר כבר דווח על מחסור במצרכים ובדלק. למחרת כולם הלכו לים.[1]

סקר ידיעות אחרונות מגלה כי מתחילת יוני עד סופו עלה שיעור התמיכה הציבורית בתכנית הייצוב מ־45 אחוז ל־64 אחוז. שיעור המתנגדים ירד מ־51 אחוז ל־31 אחוז.

מאמר המערכת בהארץ תומך בתכנית הכלכלית. שחרורו של מטוס חברת TWA שנחטף שבועיים קודם לכן בהמריאו מאתונה, בידי אנשי החיזבאללה והג'יהאד האסלאמי, מעסיק את עמודו הראשון של העיתון לא פחות מן התכנית הכלכלית.

לקראת ריאיון מתוכנן עם ראש הממשלה, שמעון פרס, מחשיכים עובדי חברת החשמל את מסך הטלוויזיה.

1 ביאור, חיים. "הסתערות על תחנות הדלק והסופרמרקטים". דבר, 1 ביולי 1985.

צבי בראל, שליח הארץ בארצות הברית, מספר על תחושת הסיפוק בממשל האמריקאי, "המופתע לטובה" מיישום התכנית הכלכלית. הוא מדווח על הוראת מזכיר המדינה, ג'ורג' שולץ, לאנשי משרדו להפשיר את התשלום הראשון של סיוע החירום, בסך 750 מיליון דולר, שהוקפא כערובה ליישום התכנית הכלכלית.[2] שלמה שמיר, כתב העיתון בניו יורק, מוסיף בגוף הידיעה תובנות שפורסמו במאמר ראשי בעיתון ניו יורק טיימס, שעסק בתכנית החירום. המאמר קובע כי "הפתרון לתחלואי ישראל הוא יצירת משק פרטי, חופשי מכל פיקוח ממשלתי," ומציין כי "הבעיה הסמויה לפניה ניצבת ישראל היא איך להתאים מדינת סעד לצרכי כלכלה מודרנית." ועוד נכתב בניו יורק טיימס, כי הממשלה מעסיקה 30 אחוז מכוח העבודה, ותומכת באי היעילות של החברות הממשלתיות באמצעות חוקים שפוגעים בתחרות.

2 ביולי

נחנך קניון איילון. ליזם, דוד עזריאלי, מיוחסת המצאת המילה "קניון", בקוף פתוחה, שנקלטה יפה בעברית, ונהגית על פי רוב בסגול ובהדגשה מלעילית. הקניון השימושי נעשה אב טיפוס לקניונים הבאים, שיופיעו בזה אחר זה באזורי המסחר ובערים, ויהפכו למקדשים של תרבות הצריכה ולסמל האמריקניזציה שאומצה בהתלהבות בישראל.

שביתה כללית במשק. מיליון וחצי עובדים ועובדות שובתים, לפי דיווחי העיתונים. חופי הים הומים מרוחצים. "יום חג לחנויות" מדווח על המשמר. השכירים הערבים, מציין העיתון, הם "קורבן ראשון לגזירות הכלכליות," וזאת בעקבות ההחלטה להעניק פיצוי בשיעור 11 אחוז למקבלי קצבאות ילדים שקוצצו ליוצאי צבא בלבד.

3 ביולי

ראש הממשלה, שמעון פרס, מודיע על החלטתו לוותר על עד 5 אחוזים משכרו. ליאונרד כהן מופיע בבריכת הסולטן בירושלים וזוכה לשבחי הביקורת. נכתב שהופעתו לא הייתה מלנכולית כדרכו, וכי הוא העביר לקהל תחושת אושר. קרוב לוודאי שכהן לא שר את השיר "כולם יודעים" הפסימי, שיתפרסם ב־1988, ושמילותיו, "העניים נשארים עניים, העשירים מתעשרים / ככה זה הולך / כולם

2 בראל, צבי. "בארה"ב משבחים את התכנית: הפתעה יוצאת מן הכלל. חלק מסיוע החירום — תוך שבועיים". הארץ, 4 ביולי 1985.

יודעים", יהפכו אותו להמנון מחאה סובב עולם. כעבור שלושה עשורים יוכיח הכלכלן הצרפתי תומס פיקטי (Piketty) את האמת הפיוטית של כהן בנוסחה r > g, לפיה במדינות המפותחות התשואה על ההון עולה בדרך כלל על שיעור הצמיחה הכלכלית. מסיבה זו גם בעתיד האי־שוויון יהיה חייב לגדול. ככה זה הולך. העשירים ימשיכו להתעשר והעניים יישארו עניים. זה המודל הקובע את גורל המאה העשרים ואחת, אומר פיקטי בספרו עב הכרס, קפיטל במאה העשרים ואחת, שראה אור באוגוסט 2013. הספר היה לרב־מכר עולמי בתרגומו לאנגלית באפריל 2014, וזיכה את מחברו במעמד של כוכב רוק.

7 ביולי

הפגנות נגד התכנית הכלכלית ושריפת צמיגים בקטמונים בירושלים.
הוועדים הגדולים מכריזים על שביתה. חברת החשמל, בזק והימאים הדירוגיים מודיעים על שביתה בלתי מוגבלת, עד שההידברות בין ההסתדרות לממשלה תישא פרי. עובדי הנמלים, עובדי המדינה, רשות שדות התעופה, מסוף המטענים בנמל התעופה ועובדי חברת אל־על מכריזים על שביתה מוגבלת. יורם אוברקוביץ', ראש ועד עובדי חברת החשמל, מבקש לאחד את כלל הוועדים החברים בפורום 13 הוועדים לשביתה משותפת. הניסיון נכשל ולבקשת מזכ"ל ההסתדרות, ישראל קיסר, מפסיק אוברקוביץ' את השביתה. נראה שקיסר שגה בניסיונו להפגין את שרירי ההסתדרות בעזרת אוברקוביץ'. לטענת אחד מעוזריו של ראש הממשלה שמעון פרס, ברגע שיורם אוברקוביץ' "התייצב עם השטקרים של חברת החשמל בראש המאבק נגד הממשלה," דעת הקהל והעיתונות החלו לתמוך בהתלהבות בתכנית הכלכלית. אוברקוביץ' טען כי הציבור אוהב לשנוא את עובדי חברת החשמל.[3]

המהפך בהסתדרות, כותב מיכאל שלו, היה השינוי הדרמטי ביותר בנוף הכלכלי־מדיני שלאחר הפעלת התכנית לייצוב המשק.[4] ממרכיב מרכזי בכלכלה הגדולה, ואמצעי ליישום מדיניות הממשלה בארבעת העשורים הראשונים למדינה, הפכה ההסתדרות לאיגוד מקצועי ונאלצה להיאבק על הישרדותה. היא לא יצאה נגד המגמה לשבירת העבודה המאורגנת, ונתפשה כמגנה על הוועדים החזקים ממילא.

3 לפי נתוני הלמ"ס (2009) היו ב־1985 בסך הכול 131 שביתות ב־540,232 ימי שביתה.
4 שלו, מיכאל. ראו עמ' 72, הערה 21.

לדעת שלו, ההסתדרות שרדה מכיוון שהייתה מסגרת נוחה לקידום האינטרסים המשותפים של הקבוצות החזקות, כל עוד הן העניקו לה כוח פוליטי מסוים.

התכנית הכלכלית לייצוב המשק הייתה קפיצת דרך במעבר המשק מתעשיית הייצור לתעשיית הפיננסים והשירותים, שהחל עוד במחצית השנייה של שנות השבעים. הכלכלנית רות קלינוב, במחקריה על השינויים במבנה התעסוקה, מצביעה על הקשר שנוצר בין התפתחותם של ענפי הפיננסים ובין המשבר הכלכלי והאצת האינפלציה. בתקופה הזאת מנגנוני ההצמדה וכלים אחרים שהומצאו לשם הגנה על נכסים וחסכונות הצריכו פעילות פיננסית מרוכזת. ענפי התעסוקה הפיננסיים התרחבו ושיוועו לכוח אדם. במקביל גדל כוח עבודה נשי ומיומן שהיה צמא לענפי תעסוקה חדשים ונקלט בהם.[5] התפתחותו של המגזר הפיננסי הייתה נקודת ציון בתהליך החלפת הממסד הכלכלי. מרכזי הכוח הכלכליים עברו מידי התעשיינים, העובדים וארגוני העובדים לידי הסוחרים, היבואנים, הבנקים, יזמי הנדל״ן, חברות הביטוח וכל ספקי השירותים הנלווים אליהם, מעורכות דין, רואי חשבון ויזמי היי־טק עד מסעדנים ומפיקות אירועים. הרפורמות במיסוי נעשו, כפי שכתבה אסתר אלכסנדר, לטובת האחוז העליון באוכלוסייה, למרות שהן תוארו כמיטיבות עם מעמד הביניים, ואילו ההסתדרות הוצגה ״ככלי ריק קבל עם ועולם.״

9 ביולי

במדור המכתבים למערכת הארץ מתלוננת האחות אליה דגן מבית החולים איכילוב על התעלמותם המוחלטת של אמצעי התקשורת מכינוס האחיות הבינלאומי שהתקיים בארץ, בהשתתפותן של למעלה מ־3,500 אחיות, שהגיעו משישים מדינות. דגן כתבה שהכינוס עורר עניין בתקשורת הבינלאומית.

מסתמן פער גדול בין עמדות האוצר לעמדות ההסתדרות בשאלת שחיקת השכר. עליזה שפי, נציגת מפ״ם בהסתדרות, מתנגדת לביטול קצבת הילד הראשון ולהטלת מס על קצבאות הזקנה והשארים.

5 קלינוב, רות. ״השינוי במבנה הענפי: שנות גאות ושנות שפל״. בתוך: המשק הישראלי: חבלי צמיחה.

10 ביולי

קיפאון במשא ומתן המתנהל בין ראש הממשלה, ראשי האוצר והמזכיר הכללי של ההסתדרות על גובה הפיצוי לשכירים ועל השימוש שנעשה בצווי החירום. שר האוצר חותם על צווי ריתוק לעובדים חיוניים בשירות הציבורי.

11 ביולי

עיתונאית הארץ, יהודית וינקלר, מוסרת מפי יורם אוברקוביץ׳ כי עובדי חברת החשמל יהיו מוכנים לוותר על ההטבה ״חשמל חינם״ שהם מקבלים, אם ויתורם יתרום למשק. אוברקוביץ׳ שולל את הפעלת צווי החירום. וינקלר מגלה כי צווי החירום דילגו על ההטבה הידועה של עובדי חברת החשמל, וכי הם ימשיכו לקבל אותה בכל מצב.[6]

12 ביולי

האוצר מסכים עקרונית לנהל משא ומתן על הפיטורים הצפויים במגזר הציבורי בהתאם להסכמים הקיבוציים. הסכם זה מאשר את השקת התכנית. כעבור שבועיים סוערים, שבהם שובתים עובדים רבים, נחתם הסכם משולש בדבר הקפאה זמנית של שכר ומחירים.

הממשלה מטילה על הטלוויזיה הציבורית את האשמה בכישלון ההסברה של התכנית הכלכלית. שר האוצר, יצחק מודעי, מציע להפעיל את סעיף 46 לחוק רשות השידור, המתיר לממשלה להפקיע מרשות השידור זמני שידור לצרכיה, ולחייב את הטלוויזיה להסביר את ״החיוב שבתכנית הכלכלית.״ השרים מתנגדים, ועם זאת תוקפים את הטלוויזיה על כך שהיא ״משחירה את המציאות.״

יושבת ראש הרשות להגנת הצרכן בהסתדרות, נוזהת קצב, אומרת כי הציבור נבוך מן המצב בשווקים. על כך מעידות, אומרת קצב, יותר מאלף הפניות שהתקבלו במוקד הטלפוני שהרשות פתחה לצרכנים בעקבות הגזירות הכלכליות.

6 וינקלר, יהודית. ״קרב המאסף של האיגודים״. הארץ, 11 ביולי 1985.
במאמרה מתארת וינקלר את המלכוד אליו נקלעו ראשי האיגודים המקצועיים הגדולים. הם יודעים שמרחב התמרון שלהם הוגבל בידי הממשלה, וכי עליהם להסכים למתווה של 3 אחוזים פיטורים ו־3 אחוזים הפחתת שכר, שהציבור יכול לחיות אתו. אין להם ברירה אלא לקבל את התכנית ולהסכים לאישורה על ידי ההסתדרות. הם מבינים שהמשק עומד לפני מפנה שבמרכזו עומדת שבירת המוסכמות שעליהן מושתתים הסכמי העבודה המגנים על כחצי מיליון השכירים במגזר השירותים. עקב ההכנות לוועידת ההסתדרות שעמדה להתכנס בסתיו, ובשל מחלוקות פנים־הסתדרותיות, האיגודים המקצועיים לא מחו נגד כוונות הפיטורים הנרחבים, שכונו ״קיצוצים בכוח אדם״. רק שני חברי מפ״ם שכיהנו בוועדה המרכזת של ההסתדרות, נפתלי בן משה ועליזה שפי, נמנעו בהצבעה על המתווה.

15 ביולי

סוכמה פשרה בין הממשלה וההסתדרות: 14 אחוז מעובדי המגזר הציבורי יפוטרו לאלתר, ופיצוי בשיעור 10 אחוזים יינתן לשכירים מאוקטובר עד מארס 1986.
האוצר מקציב חצי מיליון דולר למימון "הוועד הציבורי להצלת המשק", שיעסוק בארגון אירועי הסברה לתכנית הכלכלית. במשרדי הממשלה כועסים.
סדרת ישיבות מרתוניות המתקיימת בכפר תבור בין נציגי הממשלה ונציגי ההסתדרות מסתיימת בהסכם בין שני הצדדים. בהודעתו לציבור מודיע ישראל קיסר כי העובדים הופכים מעתה ל"בעל מניות" גדול בתכנית הכלכלית.

17 ביולי

תלוש המשכורת של קטי פרץ, פועלת טקסטיל במפעל "בגיר" בבאר שבע וממלאת מקום יושב ראש ועד העובדים, מוצג ביומון דבר. פרץ, בת 20, נשואה ליהודה ואם לילדה בת שנתיים וחצי, היא המפרנסת היחידה בבית. יהודה, חייל משוחרר משירות סדיר, מובטל זה כחצי שנה. פרץ הועסקה בתקן של מחליפה מחלקתית שהיה גבוה מזה של פועלת פשוטה. שכרה, בסך 246,394 שקל ישן, כלל גמול עבודה בשעות נוספות, פרמיית ותק וכן ניכוי בסכום של 50 אלף שקל שקיבלה כמקדמה בחודש הקודם. למשפחת פרץ הצעירה יש יתרת מינוס בבנק בגובה 200 אלף שקל, ומהמשכורת "העלובה" שלה, כפי שהיא אומרת, אין סיכוי לכסות את המינוס. "למרבה המזל והאירוניה," מסכם עיתונאי דבר, אמיר רוזנבליט, "בעלה מובטל, אחרת לא היה מי שיטפל בילדה ויעשה את עבודות הבית."[7]

22 ביולי

ראש הממשלה שמעון פרס מודיע על תמיכתו בהקמת ערוץ 2. ההחלטה על הקמת הערוץ המסחרי מיוחסת לאכזבתו מהצגת התכנית הכלכלית בטלוויזיה הממלכתית.
כחודש לאחר מכן תאשר הממשלה את הקמת הערוץ ששידוריו המסחריים יחלו בתחילת נובמבר 1993.

7 רוזנבליט, אמיר. "תלוש המשכורת של פועלת הטקסטיל קתי פרץ ליוני: 246,394". דבר, 17 ביולי 1985. ביולי 1985 היה השכר החודשי הממוצע במשק, לצורך חישוב הגמלאות במוסד לביטוח לאומי, 438,600 שקל (ישן), לפי טבלת השכר הממוצע במשק לביטוח לאומי 1973 עד 2015.

25 ביולי

הושלמה רשימת שמונת אלפי העובדים שהוחלט על פיטוריהם.

30 ביולי

במאמר המערכת בדבר נטען כי הבהילות לפיטורים מצביעה על כך שהממשלה עושה באיום הפיטורים שימוש לצרכים פסיכולוגיים, להמחשת מצב החירום ולכוונותיה הרציניות לפתור את המשבר. "פיטורי ראווה", כך מכנה העיתון את תכנית הפיטורים הגדולה, להבדיל מפיטורי חיסכון ויעילות.

במקביל, משרד האוצר יוזם פטורים שונים ממס בסך כמיליארד דולר בשנה.

דבר מדווח על פגישת ראש הממשלה פרס עם סיעת המערך בכנסת, שבה אמר, לפי המצוטט, כי "צריך לסיים את המהפכה החברתית של מדינת ישראל," וכי "... מהפכה, זה לא פיקניק." המדינה, הוסיף ראש הממשלה, זקוקה להון ולחברות הגדולות לפתרון בעיות המשק והתעסוקה, וצריך להבטיח שההון לא יברח מן הארץ. לסיום אמר ש"אילו היינו ממשיכים את ההתהוללות הרומאית של הליכוד, היינו יכולים להמשיך כך רק עוד חודש־חודשיים."

ב־4 בספטמבר 1985 מוחלף השקל הישן בשקל חדש, ומעתה אלף שקלים ישנים שווים לשקל חדש אחד, שסימנו ₪.

במלאות שנה להפעלת תכנית החירום לייצוב המשק מפרסם הארץ סקר שערך מכון פור"י, בהזמנת העיתון. מן הסקר עולה כי 64.9 אחוז מהציבור סבורים כי התכנית הכלכלית היא הצלחה. 8.8 אחוזים בלבד מגדירים אותה ככישלון. רוב הנשאלים הגדירו את עצמם כבעלי הכנסה נמוכה והשכלה נמוכה. בחודשים אפריל עד יוני עלה יבוא הטלוויזיות הצבעוניות ב־129 אחוז ויבוא מכשירי ההקלטה עלה ב־133 אחוז לעומת התקופה המקבילה אשתקד. שיעור הנסיעות לחו"ל עלה ב־20 אחוז, וביוני נסעו לחו"ל קרוב ל־51 אלף ישראלים. ובאמת, בשנה הראשונה לאחר יישומה של התכנית לא הייתה לציבור הרחב סיבה להתלונן. חרף הקיצוצים ואיומי הפיטורים, ולמרות שיותר ממאה אלף עובדים פלסטינים המשיכו בעבודתם בישראל, התרחב מעגל התעסוקה וגדל הביקוש לעבודה מיומנת. לקראת סוף 1985 שיעור האבטלה עלה רק באחוז אחד ונראה כי האינפלציה הוכתה. להצלחת התכנית בדעת הקהל, שהשלים עם שחיקת השכר כל עוד לא נפגעה התעסוקה, תרם קרוב לוודאי גם סיוע החירום האמריקאי בסך 1.5 מיליארד דולר.

למרות שעדיין אי אפשר היה לשפוט את ממדיה האחרים של התכנית, פרשנים כלכליים כבר הצביעו על נקודות החולשה שלה, כגון כישלונה ביישום שינויים מבניים או אי צמצומו של המגזר הציבורי. בלט מביניהם העיתונאי והפרשן טדי פרויס, שפרסם בעיתונו דבר סדרה בת ארבעה מאמרים תחת הכותרת הכללית ״זה לא רציני״. פרויס הצביע על ״הסכנות הרובצות לפתח המשק: התחדשות האינפלציה והגירעון במאזן התשלומים.״[8]

הביסו את האינפלציה ועל הדרך יצרו סדר חדש: תמר בן יוסף

אנחנו נפגשות באחד הבקרים בשבוע האחרון של יוני 2014 בביתה שבמבשרת ציון. רוח מקומית קרירה מלווה אותי במעלה השביל המוליך מכביש 1 לירושלים לכביש הכניסה ליישוב המוגדר כמועצה מקומית, אך לאמיתו של דבר הוא פרבר מערבי מבוסס של ירושלים.

בן יוסף נולדה ב־1943 ברמתיים, הנקראת כיום הוד השרון. הוריה, אליעזר ושושנה שמאלי, ילידי אוקראינה ופולין, היגרו לפלסטינה המנדטורית בשנות העשרים של המאה העשרים. בן יוסף גדלה, היא אומרת, ״בקרביים של תנועת העבודה.״ לאחר שסיימה ללמוד כלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים התקבלה בן יוסף לעבודה במשרד התעשייה והמסחר. בשנות השמונים היא מונתה לסמנכ״לית תכנון וכלכלה במשרד וכיהנה בתפקיד עד פרישתה ב־1991.

בן יוסף סברה כבר ב־1985 שמשבר הצמיחה של סוף שנות השמונים היה קשור בשחיקת שער החליפין של השקל, שפגעה בתעשייה היצרנית, והתנגדה להקפאתו. במסגרת תפקידה, היא מספרת, היה לה חלק בדיונים שהתקיימו בשלבי ההיגוי והתכנון של תכנית הייצוב, ובהם היא השמיעה את הביקורת שלה על הקפאת השער כאחד מיסודות התכנית. על עמדתה בנוגע לתפקידו של בנק ישראל בתכנית הייצוב אני קוראת במאמרה, ״שער החליפין של השקל — הכול מותר?״ שפורסם

8 פרויס, טדי. ״זה לא רציני״ (ארבעה מאמרים). דבר, במהלך יולי 1986.

בכתב העת חברה.[9] בן יוסף אומרת שהמאמר נכתב כחשבון נפש עם מה שקרה. גם אותה מעסיקה השאלה "איך קרה שכולם, בלי יוצא מן הכלל, קיבלו את התכנית לייצוב המשק בלי הסתייגות?"

עד שנות השמונים משרד התעשייה והמסחר היה המשרד הכלכלי השלישי בחשיבותו אחרי האוצר ובנק ישראל. בתוך זמן קצר, היא אומרת, הוא איבד מחשיבותו. היא מאשימה את "תזוזת העולם המתועש אל השוק החופשי" בריקון משרדי הממשלה מתוכן.

בן יוסף אומרת שסיפור שער החליפין של השקל ממחיש יפה את נקודת מבטה. ראשיתו בשנות השבעים, כאשר בנק ישראל החל להקפיא את תקציב המדינה המתנפח כאחת מתוצאות מלחמת יום הכיפורים. בשנים 1973 עד 1985 כמעט שלא גדל היקף התפוקה המופנית לשוק המקומי, בעוד שהיקף התפוקה המופנית ליצוא גדל בשיעור ניכר. בשנים בהן בן יוסף הייתה אחראית על הניתוח המקרו־כלכלי במשרד התעשייה והמסחר עמד בראשו השר אריאל שרון, שהיה באותן שנים חבר הליכוד. דעתה בעניין שער החליפין הייתה שונה מדעת הכלכלנים שתמכו בתכנית הייצוב. היא כתבה על הצורך לשמור על רווחיות קבועה ככל שניתן ליצואנים, כדי להבטיח את גידולו העקבי של היצוא. היא התנגדה לשחיקת הרווחיות לטווח ארוך לפי המתווה של בנק ישראל, שנועד למנוע את ליבוי האינפלציה מחדש בעקבות פיחותי המטבע.[10]

9 חברה, 59, אפריל 2014. כתב העת נוסד ב־2002 בידי חוג יסו"ד (ישראל סוציאל־דמוקרטית) לקידום הסוציאל־דמוקרטיה בישראל, והוא הופעל כקואופרטיב על ידי יסו"ד, יד טבנקין, יד יערי והמטה המשותף של התנועות השיתופיות. גיליון 59 בנושא "קיימות" היה האחרון שראה אור, ולאחריו הודיעה המערכת על הקפאת כתב העת עקב מצוקת משאבים.

10 תמ"ת (תעשייה, מסחר ותעסוקה) הוא השם שניתן ב־2003 למשרד התעשייה והמסחר (תמ"ס), שקיבל לטיפולו גם את משרד העבודה לאחר שהופרד ממערכת הרווחה, ושמו שונה מ"עבודה" ל"תעסוקה". השורש ע.ס.ק, המשותף למילים תעסוקה ועסקים, ביטא את העדפותיו של השר שמונה לעמוד בראש המשרד, אהוד אולמרט, על פני המשמעויות הפרולטריות הנגזרות מן השורש ע.ב.ד או מהמילה עבודה. מעבר לסמליותו, או לאפקט ההסברתי של השינוי, ביטא השם החדש תפנית ממשית בתפקוד המשרד, והשפיע על יחסי הכוחות המכריעים הן בחקיקה והן בהקצאת המשאבים הדרושים לאכיפת דיני העבודה. משרד התמ"ת אכן משקף את המדיניות הכלכלית והחברתית הניאו־ליברלית שאומצה על ידי ממשלות ישראל מאז אמצע שנות השמונים. עם הקמת הממשלה ה־33 במארס 2013, בראשות בנימין נתניהו, הודיע שר התעשייה, המסחר והתעסוקה הנכנס, נפתלי בנט, כי החליט לשנות את שם משרדו מתמ"ת לכלכלה. לפי פרסומים בתקשורת, התקבלה ההחלטה למטרות הסברה, בגלל הקושי להבין את ראשי התיבות תמ"ת. התעשיינים מחו על מחיקתם משם המשרד. מחאתם נשמעה, וכיום הוא נקרא משרד הכלכלה והתעשייה. התעסוקה והעובדים נותרו סמויים מעין.

בדצמבר 1987, עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, פחת הייצור התעשייתי, והדעה הרווחת הייתה שהאינתיפאדה היא האשמה בבלימת הצמיחה. בן יוסף כתבה שגם להקפאת שער החליפין היה חלק בירידה בייצור. מאמריה עוררו עליה את כעס עמיתיה. אמרו עליה שהיא ״ממציאה כלכלה משלה.״ באותה עת היא הניחה שקידומה במשרד התעשייה והמסחר נחסם, וממילא כבר השתעממה, והחלה לתכנן את פרישתה משירות המדינה לקראת קריירה של עיתונאית כלכלית בעיתון גלובס. כיום היא מרצה וכותבת עצמאית. הכתיבה, היא אומרת, היא צורך פנימי ״לעשות סדר. אני כותבת כדי להבין, כי אם אינני מבינה אני מרגישה חלשה יותר.״

אני שואלת את בן יוסף אם ההשלכות של תכנית הייצוב על מצב העובדים נלקחו בחשבון בשיקולים המקצועיים של המשרד שלה. ביולי 1985, היא עונה, תכנית הייצוב עוררה בה תחושות לא נוחות במה שנוגע לעובדים. ״אבל אי אפשר היה להבין את המצב בחדות, ובטח שלא דיברו כאן על ניאו־ליברליזם. גדלתי בבית סוציאל־דמוקרטי ברוח תנועת העבודה, והיחס לעובדים היה מוטמע בי. היה ברור שעומדת להיות פגיעה קשה בעובדים, וברור שהתנגדתי לזה. אך עדיין אי אפשר היה לתת לזה שמות. מה שאני מרגישה בהסתכלות בדיעבד, וזה מעסיק אותי מאוד, זה שהם הלכו בעיקר להביס את האינפלציה, ועל הדרך להביא סדר חדש.״ רק בשלהי שנות השמונים, היא ממשיכה, הכיר בנק ישראל בנזקים שגרמה הקפאת שער החליפין.

ב־1988 השתתפה בן יוסף בישיבה של הנהלת משרד התעשייה והמסחר ושל הנהלת בנק ישראל בראשותו של מיכאל ברונו. הישיבה, היא כותבת בכתב העת חברה, התקיימה לאחר שהנתונים המקרו־כלכליים הוכיחו שהתעשייה אכן נפגעת מהקפאת שער החליפין. היחידה שלה במשרד התריעה על כך במספר דו״חות שפורסמו במהלך השנה החולפת. עצם כינוסה של הישיבה מעיד, היא כותבת, על המודעות של ברונו לנזק שנגרם. בספרו ברונו מנמק את ההתעלמות של בנק ישראל ממצוקת התעשייה בכך שהממשלה סירבה לבצע פיחותי מטבע ולא הסכימה לתמוך בה בדרכים אחרות כגון באמצעות סובסידיות ליצוא.

למיכאל ברונו, מסבירה בן יוסף, הייתה התייחסות טראומטית לאינפלציה. הוא היה בן למשפחת פליטים שברחו מגרמניה הנאצית

וזכר את האינפלציה של שנות העשרים, שהעלתה את הנאצים לשלטון. זה היה "עמוק בבסיס הרגשי שלו," היא אומרת. "הוא לא היה סוציאליסט, אבל גם לא ניאו־ליברל. לאחר חזרתו מקיימברידג' הוא היה קצת קיינסיאני, אך לא היו לו שורשים בתנועת העבודה. הייתה לו התנגדות פנימית למפא"יניקיות. באמצע שנות השבעים הוא היה זמן מה היועץ הכלכלי של שר האוצר, יהושע רבינוביץ, ולאחר מכן כבר לא היה בסוד העניינים. כך עד שחזר למעורבות פעילה ב־1984, עם כינונה של ממשלת האחדות, כדי לקחת חלק בלתי רשמי בתכנון של תכנית הייצוב." לתכנית היה קו מחשבה אמריקאי ולכן האקדמיה תמכה בה. לא חשבו שם שזה יתפתח למה שהתפתח, ממשיכה בן יוסף, אם כי ראש הממשלה, פרס, די שמח לשבור את ההסתדרות ואת ממסדי הכוח הוותיקים דוגמת הקיבוצים. ברור שהמהפך הפוליטי הביא לכלכלה אחרת. הקפצת האינפלציה, פתיחת המשק בבת אחת לזרימת כסף לכלל הציבור ולא רק ליצואנים לא הייתה רק מהלך טכני־פיננסי, אלא גם אמירה חברתית.

בן יוסף אינה מקבלת את הטענה בדבר החיבור שנעשה בין התכנית לייצוב המשק ובין אימוץ הכלכלה הניאו־ליברלית. "קל לעשות את זה," היא אומרת, "אבל הוכח שהתכנית הייתה נחוצה לריסון האינפלציה והיה בה מרכיב הטרודוכסי של תיאום בין הממשלה, ההסתדרות והמעסיקים, מה שמוכיח שלא הייתה קונספירציה. התכנית הייתה מה שהייתה ובדבר העיקרי, כלומר בהורדת האינפלציה, הייתה הצלחה. האינפלציה ירדה מיד ל־20 אחוז. זה לא הספיק, ובתואנה הזאת חשפו את המשק ליבוא, וזה הביא לאינפלציה חד־ספרתית באופן ברוטלי. כן, זה היה צעד ברוטלי. ואז חלחלה העמדה הניאו־ליברלית, ומערך הכוחות במשק השתנה."[11]

אנחנו מחליפות נושא ועוברות לדבר על המועקה הגדולה של השבועיים האחרונים והחרדה לגורלם של שלושה נערים שעלו על טרמפ בצומת אלון שבות בשטחים הכבושים, ונראה שנחטפו. אנחנו מדברות על האופטימיות המשותפת לשתינו שמתכרסמת בשנים האחרונות עד כדי חשש אפוקליפטי לקריסתה המוחלטת. לא יכולנו

11 ניתוח ביקורתי מפורט של התכנית הכלכלית לייצוב המשק על השלכותיה מביאה בן יוסף בסדרת מאמריה: "תכנית ייצוב המשק — קונספציה וסיפור" בבלוג שלה, עידן השוק החופשי: www.tamarbenyosef.com

לשער שמלחמה חסרת תוחלת ושוברת תקווה, מלחמת קיץ 2014 בעזה, או בשמה הצבאי "מבצע צוק איתן", השישית בסבב המתקפות הישראליות על עזה מאז ההתנתקות בקיץ 2005, אורבת לנו במרחק ימים ספורים.

לקחת פסק זמן בניירובי

ב־15 ביולי 1985 נפתחה בניירובי בירת קניה ועידת האו"ם לענייני נשים. הוועידה התכנסה לסיכום עשור להכרזה על "שנת האישה הבינלאומית" שהתקבלה בעצרת הכללית של האו"ם ב־1975. למעלה מ־140 משלחות רשמיות שנשלחו מטעם המדינות השתתפו בוועידת ניירובי, ובהן משלחת מישראל. לאמיתו של דבר התקיימו בניירובי שתי ועידות מקבילות: הוועידה הרשמית וכינוס יזום על ידי ארגוני נשים חוץ ממשלתיים (NGOs), שכונה "פורום בלתי רשמי".[12]

מישראל הגיעו לוועידה 25 משתתפות או יותר, תלוי בספירה. המשלחת הרשמית, שכונתה "המחנה הציוני", לא ספרה את החברות שהשתתפו בפורום הבלתי רשמי בטענה ש"יש חשש שנשים קומוניסטיות וערביות, המרבות לתקוף את ישראל ולנקוט קו מדיניות

12 לרגל הוועידה ייחד ירחון נעמ"ת את גיליונו ה־81 (יוני־יולי 1985) לסיכום עשור האישה הבינלאומי בישראל. רות ראלי בחנה את מצב הנשים נכון ל־1985 מזווית היישום של המלצות הוועדה הממלכתית למעמד האישה בראשות חברת הכנסת אורה נמיר, שמונתה עשר שנים קודם לכן בידי ראש הממשלה אז, יצחק רבין. ראלי מציינת את ההישגים ואת המחדלים: מינוי יועצת למעמד האישה במשרד ראש הממשלה; מינוי ממונות לטיפול בתלונות על אפליה וקיפוח ב־22 משרדי ממשלה; תשעים נשים חברות במועצות מקומיות, אך אף לא אחת בראשות עיר; אף לא אישה אחת בתפקיד של מזכירה כללית במועצת פועלים; תת־ייצוג במוסדות ההסתדרות, למרות שנשים מונות מחצית מחבריה. סקר שנערך ב־1984 בידי מינה צמח, בהזמנת נעמ"ת, העלה כי החברה בישראל פתוחה יותר מבעבר לשינויים בחלוקת התפקידים במשפחה, לרבות הטיפול בילדים. להלן נתונים כלליים (נכונים ל־1985) על נשים בשוק העבודה: נשים מהוות 37.2 אחוז מכוח העבודה בישראל; 59 אחוז מן הנשים שהן אמהות לילד אחד לפחות הן נשים עובדות; שיעור האמהות בשוק העבודה יורד בהתאמה לעלייה במספר הילדים; נשים משתכרות 80 אחוז משכר הגברים, ורובן מועסקות בענפי השירותים, הפקידות, החינוך, עבודה סוציאלית, מערכת הבריאות וענפים אחרים המוגדרים כ"נשיים". חל גידול משמעותי במספר הנשים הממלאות תפקידי ניהול ברמות הביניים במקצועות הללו, בעיקר בתחומים של יחסי ציבור וכוח אדם. בשירות הציבורי נשים מהוות כ־40 אחוז מן העובדים, רובן בדרגים הנמוכים. עד 1985 רק אישה אחת מילאה תפקיד של מנכ"לית במשרד ממשלתי (משרד מבקר המדינה), ואישה אחת הייתה סגנית מנכ"ל (במשרד הפנים). שתי נשים כיהנו כשגרירות (בנפאל ובנורבגיה) ושתי נשים כיהנו כשופטות בבית הדין העליון. נשים ניהלו מחלקות בבתי חולים, אך לא בתי חולים. בבנק ישראל מונתה ב־1982 מפקחת על הבנקים.

פלסטיני־אש״פיסטי, יתקפו את ישראל ואת הציונות.״ וכפי שכתבה חברת המשלחת תמר אשל, שהייתה חברת כנסת מטעם המערך בשנים 1977 עד 1984, מטרתה של המשלחת הישראלית הרשמית הייתה ״ליצור מרכז כובד פרו־ישראלי.״[13]

הנושאים הגדולים שעמדו על סדר היום של ועידת ניירובי היו שוויון, שלום ופיתוח. בעניינם לא הייתה כל מחלוקת. אולם בלטו מספר סעיפים שהיו שנויים במחלוקת מנקודת ראותה של ישראל הרשמית, וביניהם האפרטהייד בדרום אפריקה, הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטיניים, וכן תנועת השלום הבינלאומית ובעיות הכלכלה והמידע בעולם.

הרעיונות לרישות הפמיניזם הגלובלי באמצעות ארגונים חוץ־ממשלתיים נבטו במסגרות של הכינוסים הבינלאומיים מתוך כוונה לחולל שינוי חברתי במדינות השונות, בדרך של אקטיביזם פמיניסטי. יש להתפתחות הזאת זיקה מובהקת להופעתו במקביל של הקפיטליזם הגלובלי החדש.

ב־23 במאי כינסה יועצת ראש הממשלה למעמד האישה, המשפטנית ניצה שפירא־ליבאי, את המועצה הלאומית לקידום מעמד האישה, במטרה להפעיל לחץ על הממשלה לאשרור האמנה הבינלאומית לביעור כל צורות האפליה כלפי נשים.[14]

שפירא־ליבאי, שהייתה המועמדת מטעם ראש הממשלה שמעון פרס לראשות משלחת ישראל לוועידה, הוחלפה במפתיע בחברת הכנסת מסיעת הליכוד, שרה דורון, מטעמו של ממלא מקום ראש הממשלה ושר החוץ, יצחק שמיר. יציאתה של המשלחת הרשמית מישראל לוותה מראשיתה בטעם פוליטי מריר. הטעם לא השתפר גם בהמשך, כאשר נציגות ויצ״ו ונעמ״ת ניצלו את הבמה הבינלאומית, לפי עדותן של משתתפות אחדות, כמו היו שגרירות משרד החוץ ולא פמיניסטיות המוטרדות ממצב הנשים בישראל ובעולם.

13 אשל, תמר. ״ועידת ניירובי — מהי?״ ירחון נעמ״ת. ראו הערה לעיל.

14 האמנה התקבלה בעצרת האו״ם ב־18 בדצמבר 1979 ונחתמה בידי ישראל ב־1980. היא אושררה בישראל למעלה מעשור לאחר מכן, ב־2 בנובמבר 1991. אשרור האמנה נעשה בכפוף לקביעה כי המדינה מחויבת קודם כול לדיני המעמד האישי של העדות הדתיות, ולהסתייגות מן הסעיף הנוגע למינוי נשים לתפקידי שיפוט בבתי הדין הדתיים.

דבי לרמן השתתפה בפורום הלא רשמי כנציגת השמאל הפמיניסטי בישראל. גם חנה קלדרון, עיתונאית חדשות, וסמירה ח׳ורי מתנועת נשים דמוקרטיות (תנד״י) במפלגה הקומוניסטית, היו שם. על רשמיה מן הכינוס סיפרה לרמן לשבועון העולם הזה: לאחר ״ארבעה ימים של מלחמות פנים־ישראליות״ באשר לאופי הייצוג הישראלי היא חששה שהיא עומדת להחמיץ את העניין שלשמו באה לוועידה והתנתקה מן המשלחת בחיפוש אחר קבוצות דיון אחרות. לרמן מספרת שהתגלה לפניה ״עולם חדש.״ היא גילתה שמוקד הפעילות הפמיניסטית נדד מן המדינות המפותחות אל ארצות העולם השלישי וקיבל ממד חדש לחלוטין. החידוש הוא בדרכי המאבק הפמיניסטי שפותחו במדינות העניות אשר הביאו להישגים. בבנגלדש, מקסיקו, ניגריה וקולומביה משגשגות התארגנויות של איכרות, פועלות ייצור ועקרות בית. המאבקים הם על הזכות לעבודה, על הזכות למקצוע, על הזכות להשכלה, על תנאי עבודה, על אמצעי מניעה ועל הפלות. נשות העולם השלישי לומדות להשתחרר מן התלות במוצרי צריכה מערביים ומחפשות סל מזון מקומי. הן מחפשות תעשיות מתאימות לארצותיהן ומוצאות אותן בתעשייה זעירה ובשיטות ריפוי וטיפול אלטרנטיביות. הן דיברו על החרם הבינלאומי שהוכרז נגד תאגיד ״נסטלה״, שבעקבותיו שינה התאגיד את תרכובת אבקת החלב שגרמה בעבר לתמותת תינוקות באפריקה. לרמן מספרת בהתפעלות גם על התופעה החדשה של רשתות מידע לנשים, ומתלהבת ממה שהיא מתארת כהנכחת ״השונות שישנה במאבקים הפמיניסטיים.״ בשעה שבארצות הברית ובאירופה עוסקות נשים פמיניסטיות בהעלאת מודעות עצמית ובתביעות הקשורות במעמד האישה, במיקומן של נשים בכלכלה ובאופני הייצור, נשים במדינות אחרות נלחמות על מארג החיים עצמו. ״בעיני הישראליות המרובעות, אני בטוחה, זה נראה כמו כינוס הטרוריסטיות של כל העולם,״ היא מסכמת את דבריה, בהתייחסה לנציגות ארגוני מחתרת במזרח טימור, נשים שתמכו בצבא האירי הרפובליקאי, פעילות בקונגרס הלאומי בדרום אפריקה ופלסטיניות חברות אש״ף שהשתתפו בוועידה. ״אבל אני רכשתי לי חברות חדשות בכל מיני מקומות, שעד כה בקושי שמעתי את שמם.״[15]

15 ״מבצע ניירובי״. העולם הזה. 31 ביולי 1985.

כינוסי הנשים הבינלאומיים שהתקיימו בחסות האו"ם מאמצע שנות השבעים עד מחצית שנות התשעים, עוררו הגות ביקורתית פוסט־קולוניאלית מרתקת הן בעולם השלישי והן במערב. על כך כתבה צ'נדרה טלפדה מוהנטי במאמרה תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים, שהפך מאז פרסומו ב־1986 לטקסט מכונן בספרות הפמיניסטית ותורגם לשפות רבות וביניהן לעברית.[16] מוהנטי טענה כנגד הוגות פמיניסטיות לבנות שהטקסטים שכתבו, אם גם מתוך כוונה טובה, נטו בדרך כלל להציג נשים מן העולם השלישי כקורבנות של אלימות של גברים, של תהליכים קולוניאליים, של משטר המשפחה המוסלמי ושל פיתוח כלכלי. מוהנטי הצביעה על ההגות והמחקר הפמיניסטיים הלבנים המערביים כמשתפי פעולה עם תהליכי הדיכוי הכלכלי והתרבותי המערבי בעולם השלישי. היא יצאה נגד השימוש בקטגוריה "נשים" המניחה אחדות אוניברסלית א־היסטורית בין נשים ומתבססת על הרעיון של דיכוי נשים בסדר הגברי. בתוך כך נמחק הסובייקט האחר והייחודי כבעל משמעות כללית. מוהנטי הבהירה כי מחקר פמיניסטי חוצה תרבויות חייב להיות קשוב למה שהיא מכנה המיקרו־פוליטיקה של חיי היומיום, ובעת ובעונה אחת לתהליכים פוליטיים וכלכליים כלליים יותר, שהיא מגדירה כמקרו־פוליטיקה.

להגות הפמיניסטית הפוסט־קולוניאלית הייתה השפעה רבה על המחשבה הפמיניסטית בישראל ועל הכתיבה והמחקר החברתי המתמקד בסיפורי החיים ובחיי היומיום של נשים בישראל. כפי שכותבת האנתרופולוגית פנינה מוצפי־האלר, "לא מפני שהן מוסיפות תיבול אתנוגרפי למחקר רציני כביכול על החברה בישראל, אלא מפני שמחקר כזה מספק הזדמנות מצוינת לבחינה בו זמנית של כמה תהליכי יצירה והבניה של זהויות חברתיות." מוצפי־האלר מציעה אסטרטגיית מחקר היוצאת "מהשוליות הכפולה של הפמיניזם המזרחי ומרחיבה את תחום הניתוח החברתי של המציאות הישראלית של ימינו משום שהיא מאפשרת ניתוח של הצטלבויות מעמד, מגדר, כוח, עבודה ומשפחה."[17]

16 מוהנטי טלפדה, צ'נדרה. "תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים". תרגמה: רונה ברייר־גארב. בתוך: ללמוד פמיניזם: מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית. עורכות: דלית באום ואחרות. הקיבוץ המאוחד, 2006.

17 מוצפי־האלר, פנינה. "ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל". בתוך: לאחותי — פוליטיקה פמיניסטית מזרחית. עורכת: שלומית ליר. הוצאת בבל ואחותי, 2007.

כשני עשורים לאחר פרסום מאמרה מוהנטי חוזרת אליו ומעדכנת את עמדתה. לביקורת ההומניזם המערבי והאירופוצנטריות של הפמיניזם הלבן היא מוסיפה את ביקורת הפוליטיקה והכלכלה הקפיטליסטית. מוהנטי סבורה שהמטרה הדחופה כיום היא לחבר בין ההגות הפמיניסטית ובין ההתארגנות הפוליטית. היא כותבת שאף על פי שהמסגרת האנליטית שלה נותרה דומה לזו ששימשה אותה בשנות השמונים, אם ייכתב כיום מאמר דומה הוא יהיה חייב להיכתב בזיקה לביקורת הקפיטליזם הגלובלי. המשטר הקפיטליסטי הגלובלי, תהליכי ההפרטה, תופעות ההקצנה הדתית, העוינות האתנית והגזענות מעמידים אתגרים ממשיים לפני פמיניסטיות, כותבת מוהנטי.[18]

עם התרחבות החברה האזרחית המתבססת על ארגונים חוץ ממשלתיים (NGOs), וככל שהעמיקה התמקצעותם הבלתי נמנעת של הארגונים הפמיניסטיים, גברה גם הביקורת על יוזמות האו״ם ועל מעורבותו בתהליכי הגלובליזציה של הפמיניזם. כלכלתם של ארגונים אלה תלויה בקרנות ציבוריות ופרטיות, בהון תאגידי לטובת הקהילה ובהטבות מצד הממסד החשדן כלפיהם. הקפיטליזם שולט גם בהם, והם חייבים לו את קיומם ומחזירים לו את חובם באמצעות ״פרויקטים״ שהם יוזמים ומפעילים. במהלך הזמן נשחקים הרעיונות הגדולים, ובמקרים רבים הארגון נותר כ״מקום עבודה״ או ״עסק״ שנאבק בעיקר על שימור עצמי. תפקידם של ארגוני החברה האזרחית במערכת הקפיטליסטית הניאו־ליברלית, כפי שמוכיחים סוציולוגים ביקורתיים, הוא להקל על המדינה לפרוק מעצמה את נטל האחריות לאזרחיה ולתושביה ואת מחויבותה לאמנות בינלאומיות לזכויות אדם. סִנגור קהילתי, ניטור ותיעוד, שדולנות ופעילות משפטית מנתבים את הרעב הפוליטי לפעילות מבוקרת ומרגיעים את המחאה המצטברת. החל משנות התשעים פותחו במסגרות שונות אסטרטגיות להעצמת נשים כדי להסיח את הדעת מהחלשת מדינת הרווחה ומהמטרות האמיתיות של הפוליטיקה הניאו־ליברלית. העצמה אישית החליפה את הכוח הקבוצתי המושג בסביבה של פיתוח כלכלי שמיטיבה עם עובדים ועם קהילות.

18 Mohanty Talpade, Chandra. "'Under Western Eyes' Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles". In *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Duke University Press, 2003

עם זאת, ברעיון של הקמת עמותה כדי למצוא בה מרחב אקטיביסטי יש פיתוי גדול לנשים. יַזָּמוּת חברתיות או פוליטיות עשויות למצוא בשדה האזרחי הזדמנויות למימוש רעיונות בדרכים חוץ ממסדיות. עד שמתברר שהארגון שלך הפך שלא בטובתו, ובלי לשים לב לתהליך, לחלק בלתי נפרד באופן בלתי רשמי מן הממסד. גוף הידע שארגונים בלתי ממשלתיים בונים במחקריהם, דו״חותיהם וניסיונם המעשי מקנה להם מעמד של מומחים בנושאים שבהם הם עוסקים וכתובת לקהילות שהמדינה מפנה להן עורף. נציגותיהם מוזמנות לכנסים אקדמיים, לדיונים תקשורתיים ולוועדות הכנסת. הארגונים פועלים כשדולות ומקדמים חקיקה לטובת העניין והקהילות שהם מייצגים. אין להתפלא אפוא על כך שנשים המחויבות להגנה על אוכלוסיות מוחלשות ולזכויות אדם נמשכות לעבודה ולפעילות בארגונים אזרחיים.[19]

לעניין זה מתחברת גישתה הביקורתית החריפה של סילביה פדריצ׳י לפוליטיקה הפמיניסטית הגלובלית שבחסות האו״ם וארגוניו. פדריצ׳י היא תיאורטיקנית מרקסיסטית ואקטיביסטית ותיקה, שב־1972 הייתה ממובילות קמפיין בינלאומי למען שכר עבודה לעקרות בית. בתפישתה, הארגונים הבלתי ממשלתיים הם הזרוע הבינלאומית לפיתוח פרויקטים ״מחוללי הכנסה״ לנשים, בתמיכת האשראי הזעיר. פרויקטים אלה היו פופולריים בשנות השמונים והתשעים. פדריצ׳י מבכרת את השימוש בביטוי ״התערבות האו״ם״ על פני ״מעורבות״.[20] כפטרון של זכויות נשים שלקח על עצמו לשמש סוכן אחראי לקידום

19 ארגוני החברה האזרחית הם ברובם א־פוליטיים הן מפאת תלותם בממסד והן בשל התבגרותם, המחליפה אידיאולוגיה בהתמקצעות. ארגונים חוץ ממשלתיים מהווים 15 אחוז מכלל המגזר השלישי בישראל, הכולל ארגונים שלא למטרת רווח מסוגים שונים. המגזר השלישי מעסיק כ־13.3 אחוז מכלל משרות השכיר בישראל. 91 אחוז מכוח העבודה בהם הם יהודים, ו־7 אחוזים בלבד הם מוסלמים. היקף כל שעות הפעילות ההתנדבותית היה שווה ב־2009 ל־35 אלף משרות מלאות. שיעור הנשים המועסקות במגזר השלישי עומד על 68 אחוז מכוח העבודה בהם, אך שיעורן בתפקידי ניהול עומד על 34 אחוז (לעומת 18 אחוז מנהלות במאה החברות הגדולות בישראל). ב־64 אחוז מן העמותות הגדולות נשים מאיישות לפחות אחד מבין התפקידים הניהוליים הבכירים, כגון יושבת ראש, נשיאה, מנכ״לית או סמנכ״לית כספים. ב־34 אחוז מן העמותות מכהנות נשים בתפקידי יושבת ראש או מנכ״לית העמותה. אורנה גרדמן, ״תעסוקת נשים במגזר השלישי״. בתוך: שוק העבודה של המגזר השלישי בישראל — נתונים ומגמות 2000–2009. עורכים: חגי כץ והילה יוגב־קרן. המרכז לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

20 Federici, Silvia. “The Reproduction of Labor Power in the Global Economy and the Unfinished Feminist Revolution”. In *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. pp. 91-114. PM Press, 2012

זכויות נשים, היא כותבת, תיעל האו"ם את הפוליטיקה הפמיניסטית למסגרת התואמת את צורכי ההון הבינלאומי ואת תכניות הפיתוח של הניאו־ליברליזם. משק הבית, שבו מתקיים המפגש הראשוני בין הון חיצוני להון ביתי המתרכז סביב הפריון האנושי, הוא נקודת האפס של המהפכה הפמיניסטית. אולם אין הוא נחשב כענף כלכלי הראוי לגמול. תעסוקה בשכר, כותבת פדריצ'י, היא לעתים כורח המציאות, אולם אין ביכולתה לשמש כאסטרטגיה פוליטית ברורה ועקבית. נשים תעמודנה תמיד מול ההון והמדינה בכוח מוחלש יחסית לגברים, ובתנאים של פגיעות כלכלית וחברתית קיצוניים. זאת משום שעבודת ההולדה אינה מוערכת, והיא נתפשת כעניין פרטי שבאחריות האישה. נשים, ממשיכה פדריצ'י, לא "שוחררו" בעידן הגלובליזציה וניצולן לא הופסק. נשים הן בולמי הזעזועים של הגלובליזציה הכלכלית, ובכל מקום בעולם הן ממשיכות לעבוד ללא שכר במשק ביתן. יתרה מזאת, בגלל קיצוצים בשירותים החברתיים והביזור הגלובלי של הייצור התעשייתי גדל שיעור העבודה הביתית, בתשלום או בחינם, שנשים מבצעות גם כשהן עובדות בשכר מחוץ לבית. יום העבודה של נשים התארך, והן נאלצות להתמחות בניהול "קריירה" כפולה תמורת משכורת אחת. כשהן עובדות באחד ממקצועות הטיפול המזוהים עם המקצועות הנשיים, הן נוכחות לדעת שמצפים מהן לעבוד בחצי חינם.

תיקונים והתאמות לפי רוח הזמן

מאז 1985 כל ממשלות ישראל תומכות בהקטנת מעורבותן במשק ובהגדלת חלקו של המגזר העסקי במשק באמצעות מכירת חברות, תשתיות ושירותים חברתיים לתאגידים עסקיים. זה היה אחד מיעדי התכנית הכלכלית לייצוב המשק לשם צמצום הגירעון התקציבי. למילון הכלכלי־חברתי הוכנס מונח חדש — הפרטה — המסמל את השינוי הרדיקלי במרכז הכובד הכלכלי והפוליטי שחולל הקפיטליזם החדש.[21] הסוציולוג אורי רם מציע להחליף את המונח "הפרטה" במילה "הסחרה", המבטאת את ערעור

21 על תהליכי ההפרטה המרכזיים בישראל כתב אסף שפירא במאמרו "הפרטה: סקירה תיאורטית והיסטורית". פרלמנט, 64, 2010.

מעמדם של נכסי ציבור, שירותים חברתיים חיוניים, עובדים ועובדות. כולם הפכו לסחורה, ולכל סחורה נקבע מחיר. שחיקת ערך העבודה ועושק העובדים הם אמצעים לצבירת הון בקפיטליזם החדש, ההודף מעצמו כל פיקוח מדינתי בשאיפתו לשליטה גמורה בעולם העבודה. העבודה המאורגנת סומנה כאויב שיש להביסו, ומיקור חוץ נעשה שם קוד להעברת עבודה ועובדים לחברות קבלן או למדינות שאינן אוכפות דיני עבודה על מעסיקים.[22] עובדים ועובדות הפכו לספקי שירותים; מעבידים הפכו ללקוחות "מזמיני שירות" של חברות כוח אדם, שהן הלקוחות של קבלנים שניוניים ושלישוניים, שבמקרים רבים שייכים לאותם בעלים בשמות שונים. הכול כדי לבלבל את העובדים מצד אחד ואת רשויות האכיפה מצד אחר.

התאמת חקיקת העבודה לעידן הקפיטליזם החדש והסדר הגלובלי הניאו־ליברלי התקדמה בד בבד עם יישומה של תכנית הייצוב והשינויים שחלו בשוק העבודה. החתירה לקריירה, שנתפשה בשנות השישים כתופעה שלילית של העדפת האינטרס האישי על טובת הכלל, קיבלה החל משנות השמונים חותמת הכשר והוכרה כשאיפה לגיטימית גם עבור נשים. מעמד מתרחב של נשות קריירה, רובן אשכנזיות ממעמד הביניים האקדמי, העלה לגדולה את האישה העובדת שהיא גם אם בית למופת. כדי לסייע לה ולחברותיה הוקמו באותן שנים פורומים ורשתות קשר של מנהלות במגזר הציבורי והעסקי שדפנה יזרעאלי מכנה אותם "ארגונים של פמיניזם קרייריסטי."[23] הם מילאו את תפקיד החבר'ה מהצבא או משירות המילואים, שגברים משמרים גם באזרחות כרשת קשרים שמועילים בשוק העבודה ולקידום אינטרסים משותפים.

להלן מספר דוגמאות שמביאה יזרעאלי:

ב־1985 הוקמו פורום מנהלות בכירות מטעם המרכז הישראלי לניהול וארגון "נטע" של נשים מנהלות, הנקרא כיום "המרכז לפיתוח קריירה".

ב־1990 הוקם מועדון משק וכלכלה מטעם נעמ"ת.

ב־1992 נוסדה "מען", לשכת המסחר והתעשייה לנשים בישראל.

22 רם, אורי. הגלובליזציה של ישראל — מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. רסלינג, 2005. וכן: סבירסקי, שלמה. "ישראל במרחב הגלובלי". בתוך: שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. עורכים: דני פילק ואורי רם. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2004.

23 יזרעאלי, דפנה. ראו עמ' 40, הערה 13.

ב־1993 הוקמו מועדון לנשות עסקים מטעם תנועת "אמונה", וכן פורום נשים בתעשייה מטעם התאחדות התעשיינים ופורום נשות עסקים וקריירה ברעננה.

ב־1995 הוקם בחיפה הארגון "מסר" לקידום מנהלות.

פרנסס רדאי, העוסקת במשפט העבודה ובזכויות אדם, מתארת שלושה שלבים בהתפתחות חקיקת העבודה לנשים בארץ:

השלב הקדם־שוויוני היה בשנות החמישים, שבהן חוקקו חוקי מגן לנשים ברוח פטרנליסטית, שראו באישה רעיה ואם.

השלב השני, בשנות השמונים, היה שלב החקיקה השוויונית בהשפעה פמיניסטית ליברלית. את השלב הזה מאפיין חוק הזדמנות שווה בתעסוקה מ־1981, האוסר על אפליה מגדרית. החוק תוקן ב־1988, ועל בסיסו חוקק החוק לשוויון הזדמנויות בעבודה (המשתייך לשלב השלישי בחוקי המגן לנשים).

השלב השלישי הוא שלב ההעדפה המתקנת, שהחל בשנות התשעים.[24]

ב־1987 התקבל התיקון לחוק החברות הקובע כי בדירקטוריון של כל חברה שנסחרת בבורסה ישמשו שני דירקטורים כנציגי הציבור הרחב. התיקון המריץ את שדולת הנשים לפעול להצבת נשים רבות ככל האפשר בעמדות כוח כלכליות.

ב־1988 חוקק החוק לשוויון הזדמנויות בעבודה, המציין מעבר משלב הדרישה לשוויון פורמלי להכרה בצורך הגובר בהסדרים שמתחשבים בשוני הביולוגי. בעוד שחוק שוויון זכויות האישה משנת 1951 הגן באופן רשמי על אישה "באשר היא אישה," חוק שוויון הזדמנויות בעבודה מגן על זכויות היתר של נשים במצבים של אי־שוויון על בסיס אישי. החוק מגדיר זכויות אמהיות כזכויות הוריות ואוסר על אפליה על בסיס מין, הורות, מעמד אישי או נטייה מינית בקבלה לעבודה, בתנאי העבודה, בקידום בעבודה, בהכשרה המקצועית ובפיטורים.

בחקיקת ההעדפה המתקנת בולט חוק החברות הממשלתיות משנת 1993, הידוע כחוק הדירקטוריונים. החוק מחייב את שרי הממשלה

24 רדאי, פרנסס. "על השוויון". בתוך: מעמד האישה בחברה ובמשפט. עורכות: פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליבן־קובי. שוקן, 1995.

לפעול לייצוגן ההולם של נשים בדירקטוריונים של חברות ממשלתיות. יישומו של החוק יצא אל הפועל רק לאחר פסיקת בג״ץ בעתירת ״שדולת הנשים בישראל״ בינואר 1994, שהביאה לעלייה בשיעור המינויים של נשים למועצות המנהלים. זו גם תקופת הזמן שבה הואץ תהליך ההפרטה של חברות ממשלתיות. ההפרטה מצמצמת את האפשרויות העומדות לפני נשים המעוניינות בתפקידים הללו והופכת את החוק לפחות משמעותי מבחינתן. בחברות הציבוריות, היותר רלבנטיות מן הבחינה הזאת, עמד ב־2010 שיעור הדירקטוריות על 18 אחוז מכלל הדירקטורים. 13 אחוז מהן היו גם בעלות משרה בחברה, לעומת 27 אחוז מהגברים.[25]

ב־1998 חוקק החוק למניעת הטרדה מינית, שמטרתו ״להגן על כבודו של אדם, על חירותו ועל פרטיותו, וכדי לקדם שוויון בין המינים.״

חקיקת המגן לנשים עוררה עוד מראשיתה, בשנות החמישים, ביקורת פמיניסטית על גישתה הפטרונית לנשים. טענו נגדה שהגנת היתר על נשים פוגעת בעצם התביעה לשוויון ולשחרור האישה. טענת הנגד המקובלת היא שכל עוד לא הושג שוויון מגדרי מלא בשוק העבודה, יש להגן בחוק על נשים עובדות, החשופות יותר מגברים לניצול ולהפרת זכויות. זהו טיעון מעגלי, שנקודת היציאה היחידה ממנו יכולה להיות, לפי תפישתי, בהתאגדות עובדים ועובדות חזקה מספיק להשגת הסכם קיבוצי שוויוני בכל המובנים. חקיקה מתקדמת כשלעצמה, על כל החיובי שבה, אינה מספיקה במציאות שאין בה אכיפת חוק עקבית ורחבה, ואשר בה נשים נותרות לבדן בבואן לתבוע מעסיקים פוגעניים בבית הדין לעבודה.

בכך עוסקת נירית תושב אייכנר בספרה צירי פיטורים.[26] טענתה העיקרית של תושב אייכנר היא כי חוקי המגן לנשים הפכו בעידן הניאו־ליברלי לחוקים המגינים על המעסיקים. בהעדר איגוד מקצועי או הסכם קיבוצי המגן על עובדות הרות מפני פיטורים שיש חשש שהמניע להם הוא עצם ההיריון, נותרת העובדת לבדה אל מול ממסד המקל על מעסיקים לפטר עובדת הרה. כך ״הניאו־ליברליזם מתבטא לעתים בניצול החוק על ידי המעסיקים וממשיך את האי־שוויון כלפי

25 מקור: נשים בדירקטוריונים. המחלקה הכלכלית ברשות ניירות הערך: isa.gov.il
26 תושב אייכנר, נירית. צירי פיטורים — המדינה, המעסיק והאישה. רסלינג, 2014.

נשים בתיווכה של המדינה.״ כפי שתושב אייכנר מוכיחה במחקרה, לעובדות בעלות אמצעים יש יכולת לתבוע את מעסיקיהן בבית הדין לעבודה. במקרים רבים הן מצליחות למנוע את פיטוריהן, או לקבל פיצוי הולם לפיטורים בזמן היריון. במקרים שהפיטורים לא נמנעו, מתברר שלאחר הלידה הן תהיינה מחוץ לשוק העבודה זמן קצר בהרבה מזה של עובדות שאין להן נגישות לבתי הדין לעבודה, או שיש להן מה להפסיד אם תעמודנה על זכותן לתבוע מעסיקים מפירי חוק.[27]

שאלתי את תמר גוז׳נסקי מה עמדתה ביחס להסדרת שוק העבודה באמצעות חוקי מגן וצווי הרחבה לנשים, והאם המגמה הזאת אינה מצביעה על חולשת ההתאגדות. גוז׳נסקי ממהרת לענות כי גל התארגנויות העובדים הגואה בשנים האחרונות, מצביע על מצב הפוך. הפוך, אני מקשה, ועם זאת המושג ״מעמד״ נמחק מהלקסיקון החברתי. זו נקודה בעייתית, מסכימה גוז׳נסקי. אם היריב מצליח למחוק מושגים מרכזיים כמו מעמד, או כמו כיבוש, מתודעת הציבור, הוא לא מאפשר להתאגדות הספונטנית של העובדים למנף את עצמה לשינוי כולל. בעיניה, חשיבותה ההיסטורית של התאגדות עובדים היא השינוי החברתי שהיא מחוללת, מאחר שמאבק מעמדי הוא, ביסודו של דבר, מאבק פוליטי. גוז׳נסקי אומרת שחשוב לה להדגיש את הטענה הזאת, מכיוון שנראה לה שהתארגנויות העובדים והעובדות של השנים האחרונות אינן חותרות לשינוי חברתי מהפכני, אלא להגנה על זכויותיהם בשיטה הנוכחית, בהסתמכם על בית הדין לעבודה ולא על סולידריות מעמדית של עובדים ועובדות.

27 עד 1998 הגישו רק חמש עובדות תביעות בבית הדין לעבודה נגד המעסיקים שלהן על אפליה בשכרן לעומת שכר עמיתיהן הגברים (הפרת חוק שוויון הזדמנויות בעבודה). 38 אחוז מהנשים אמרו שהן חוששות להתלונן על אפליה בשכר מחשש לפיטורים. 49 אחוז אמרו שלו גבר היה עובד במשרתן הוא היה משתכר יותר מהן. בשנות התשעים (למעשה, עד 1995) פער השכר בין גברים לנשים עמד על 30 אחוז לטובת הגברים (לפי סקר שערך מכון גיאוקרטוגרפיה במארס 1997 עבור נעמ״ת והאגודה לזכויות האזרח).

עבודת הניקיון ראויה למחקר: דבורה ברנשטיין

לָעוֹלָם דְּרוּשׁוֹת רָזוֹת וּזְרִיזוֹת
שֶׁיְּנַקּוּ אוֹתוֹ מֵאָבָק,
שֶׁיַּעֲלִימוּ כְּתָמִים,
שֶׁיְּקַרְצְפוּ אֲרִיחֵי קֶרָמִיקָה
מִשְּׁמָנִים מִבִּשּׁוּל —
הָעוֹלָם תָּלוּי בָּהֵן.

יונית נעמן, מתוך השיר "דיוקן של עובדת ניקיון 3"[28]

כשקראתי את שש השורות הראשונות בשיר של יונית נעמן נזכרתי ב"מישהו" של ויסלבה שימבורסקה. זה ש"מטאטא בידו" (גבר? אישה?), העושה סדר כלשהו "אחרי כל מלחמה," ומכין את העולם להתחלה חדשה — של שלום או של המלחמה הבאה?[29] אצל שימבורסקה אי אפשר לדעת, אך ניתן לשער כי המשוררת הפולנייה ההומניסטית מציעה לנו גישה אופטימית לקיום האנושי. למלחמה יש סוף, ו"מישהו," אולי אפילו זה שהצית אותה, גם כיבה את האש והחזיר את שגרת השלום. משסיים, "שכב עם שיבולת בין שיניו" ובהה בעננים.

אמא שלי הייתה נתקפת בבולמוס של ניקיון וסדר דווקא לפני כל מלחמה או בזמן מלחמה. למשל בתקופת ההמתנה ב־1967, או כאשר אחי גויס ביום הכיפורים, אוקטובר 1973, בשתיים בצהריים, למלחמה בחזית המצרית. היא לא הפסיקה לקרצף את הרצפה המבהיקה, לנגב אבק בלתי נראה ולסדר את הארונות המסודרים למופת, עד שהוא הופיע אחרי למעלה מחודש שבו לא קיבלנו ממנו שום ידיעה.

ל"מישהי" בשיר של נעמן אין פנאי לבהייה בעננים. היא זו שמסדרת את הבלגן בזמני שגרה. לדידה כל התחלה היא חזרה מתמדת אל אותו מגב, אל אותו סמרטוט בדלי. אל אבק שמצטבר מחדש מיד עם ניגוב האבק של האתמול, אל הטינופת בשירותים של היום, ואין לזה סוף, אלא התחלה חוזרת ונשנית עד שחיקה. היא המנקה הערבייה באוניברסיטה (דיוקן מספר 1), היא סבטלנה הרוסייה (דיוקן מספר 2)

28 בתוך: כשירדנו מהעצים. גמא והקיבוץ המאוחד, 2015.
29 שימבורסקה, ויסלבה. מתוך השיר "סוף והתחלה". תרגם: רפי וייכרט. בתוך: סוף והתחלה. גוונים, 1996.

והיא עוזרת הבית התימנייה בדיוקן (מספר 3) החותם את טרילוגיית השירים של יונית נעמן על עובדות הניקיון. את הדיוקן השלישי כתבה נעמן מתוך הזדהות עם "מורשת מרשימה של עוזרות בית תימניות." קולה הוא קול המחאה המזרחית של בת הדור השלישי "לעבדות משקבית ציונית," שמסרבת "לנגב מדפים מאובקים בדירות משופצות ברחוב בן גוריון," ומצדה "שהעולם יישאר מלוכלך."

העניין הוא שהעולם נשאר מלוכלך. וככל שעולה רמת החיים של בני האדם, כן הולך העולם ומזדהם. ככל שאיכות החיים גבוהה יותר כך מפסיקה האוכלוסייה הנהנית ממנה לנקות אחריה. מי אוהבת לנקות? הרי זו העבודה הראשונה ברשימת העבודות הבזויות שאנחנו מוכנות לקנות מ"מישהו" או "מישהי" שיעשו אותה בשבילנו. העולם אכן תלוי בהם. עבודת הניקיון היא עבודתם של תושבי פריפריות גיאוגרפיות וחברתיות, של מהגרים ומהגרות חסרי שפה, ולעתים מזומנות גם חסרי מעמד. היא עבודת הכפיים של אלה שאין להם ולהן הון כלכלי זולת עבודת כפיהם. היא העבודה המאפשרת להם ולהן קיום בסיסי ברמה של הישרדות, אך לעולם לא הרבה יותר מזה. את ההון צוברים על גבם רבים אחרים הניזונים משרשרת ההעסקה: מעסיקים, מתווכים, חברות קבלן המוכרות "שירותי ניקיון".

בתקופת היישוב, בשלהי המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים, היו פני עובדות הניקיון כפני ההגירה: אשכנזיות ותימניות. אלו ואלו עבדו במשקי בית של יהודים אמידים. החל משנות השלושים, כותבת הסוציולוגית דבורה ברנשטיין, עלה שיעור הנשים המזרחיות בעבודות הניקיון. מצבן הורע בהשוואה לתנאי העובדות האשכנזיות. ההרעה הייתה במספר שעות העבודה, בשכרן ובתנאי העסקתן. במקרים רבים הן לנו בבית מעסיקיהן ונקראו "משרתות". לענף הניקיון נכנסה דמות חדשה, קבלנית עובדות שכונתה "סרסורית".[30] בגלי ההגירה של שנות החמישים הייתה העבודה בניקיון בבתים פרטיים התעסוקה הנפוצה ביותר בקרב העולות החדשות מארצות האסלאם. עד ארבעים אחוז מהן הועסקו בניקיון. בשנות השישים נפתח ענף הניקיון לפני נשים ערביות. בשנות השבעים הצטרפו לעובדות הניקיון המזרחיות והערביות גם סטודנטיות, בני ובנות קיבוצים שעברו לעיר בשלהי

30 ברנשטיין, דבורה. אישה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב. הקיבוץ המאוחד, 1987.

העשור ונשים מעיירות פיתוח. בשנות השמונים, ובמיוחד מתחילת שנות התשעים, עם הופעת גל ההגירה הגדול מברית המועצות לשעבר ופתיחת המשק למהגרי ומהגרות עבודה, התרחבה שיטת ההעסקה הקבלנית של עובדי ועובדות הניקיון, וכיום היא השיטה השכיחה בתחום זה.

ב־1991 התקבל בכנסת חוק עובדים זרים, שהסדיר את הגירת העבודה בענפי החקלאות והבניין. עד לשנה זו הועסקו בענפים אלה בעיקר עובדים פלסטינים. כאשר כניסתם לישראל נמנעה או נאסרה בגלל הסגרים התכופים על השטחים הכבושים, המשק נחשף ליבוא מהגרי עבודה.

כפי שמראות הסוציולוגיות אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן, מהגרי עבודה נתפשו בשנות התשעים תחילה כחלופה לעובדים הפלסטינים המעוכבים על ידי סגר ועוצר, לאחר מכן גם ככוח הרתעה נגדם, ובסופו של דבר כאמצעי לניהול הסכסוך בזירת שוק העבודה. הגירת העבודה לא נעצרה גם לנוכח ההגירה מברית המועצות לשעבר.[31] מהגרי עבודה הם "צבא המילואים" של שוק עבודת הכפיים המנוצל כאיום מתמיד על העובדים המוחלשים ביותר בקרב אזרחי המדינה. עד 1995 הוסדרה גם הגירת העבודה בסיעוד, ענף שמשווע לכוח עבודה בשכר נמוך. תנאי ההעסקה של רבים ממהגרי העבודה מתוארים לא פעם במונחים של "עבדות מודרנית", בגלל תופעות של כבילה למעסיק, למקום העבודה או להלוואות בריבית קצוצה שהעובדים לווים בארצות מוצאם כדי לממן את דמי התיווך שם ובישראל. לפי נתוני ארגון העבודה הבינלאומי, נכון למאי 2014 כ־21 מיליון בני אדם הם קורבנות של עבודה בכפייה וסחר בעובדים ברחבי העולם, בכלכלה בלתי חוקית

31 קמפ, אדריאנה ורייכמן, רבקה. עובדים וזרים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה בישראל. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2008. קמפ ורייכמן מסכמות בספרן עשור של מחקר היסטורי וחברתי־פוליטי. מסקנתן המרכזית היא שהגירת העבודה בישראל, התפתחותה ואופייה התגבשו כחלק מרכזי בכלכלה הפוליטית של שנות התשעים על רקע התארגנותם מחדש של היחסים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים במדינה בשלושה ממדים חשובים: הסכסוך הישראלי־פלסטיני, כלכלת שוק העבודה והפוליטיקה של אזרחות וזהות במדינה בעלת צביון אתני־לאומי יהודי. לטענתן, הגירת עבודה בישראל קשורה לחיבור ההדוק בין הכלכלה הפוליטית ה"חדשה" של המדינה הניאו־ליברלית ובין הפוליטיקה ה"ישנה" של גבולות וסכסוך לאומי. בד בבד עם הסכמי אוסלו, שנחתמו בשנים 1993 ו־1994, ותחילת תהליכי ההפרדה בין הפלסטינים לישראל, יועד למהגרי העבודה תפקיד נוסף על תפקידם העיקרי כעובדים. בתפקידם זה הם אמורים לבלום זעזועים צפויים במעבר של המדינה מחברת רווחה למדינת "כוח עבודה", המיטיבה עם המעסיקים, מגמישה את העבודה ומחלישה את כוח המיקוח של העובדים.

המגלגלת 150 מיליארד דולר בשנה. יחד עם כלל המהגרים, וכן עובדים ועובדות ממעמד הביניים שאינם מוצאים משרות מתאימות להשכלתם ולכישוריהם, או אלה המועסקים באמצעות חברות כוח אדם, הם מהווים את הפרולטריון בסיכון, העובדים הבלתי נראים והלא נחשבים. המושג "פרקריאט" (Precariat), במשמעות של מעמד חדש של עובדים ועובדות פגיעים בשוק עבודה מעורער המסכן את עתידם, מיטיב לאפיין אותם.[32]

מתי ואיך זה התחיל בישראל? חלוצת המחקר הסוציולוגי של שוק העבודה השניוני לנשים בישראל היא דבורה ברנשטיין. בינואר 1986 התפרסם מאמר שכתבה על המעבר שחל בישראל מהעסקה ישירה להעסקה באמצעות חברות כוח אדם. המאמר היה הראשון שעסק בחלוקת העבודה העדתית, ונתן שם וזהות לבעיה של העסקה קבלנית.[33]

ברנשטיין טוענת כי למדינה היה תפקיד פעיל בתהליך המעבר מהעסקה ישירה להעסקה קבלנית, כאשר אימצה את העיקרון של "צמצום עלויות" ו"הגברת יעילות" מבלי לבחון את השלכותיו על העובדים והעובדות. הממשלה עצמה (ולמעשה, כל הממשלות מאז שנות השמונים) בחרה להעסיק עובדי ועובדות ניקיון באמצעות קבלנים ו"לרכוש שירותים" ממקורות חוץ, באמצעות מכרזים שהעדיפו הצעות זולות במיוחד. ההסתדרות מצדה הפגינה אדישות לתהליך ההידרדרות החמור שחל במצבם של עובדים שהועסקו באמצעות קבלני עבודה, ולא התנגדה לתופעה. חמור מזה, ועדי העובדים במוסדות שבהם הועסקו עובדי ועובדות הקבלן התעלמו מהם. עבודת הניקיון, מסכמת ברנשטיין, בעיקרה היא עבודת נשים. ברמה המעשית היא משקפת את

32 המצאת המושג "פרקריאט" מיוחסת לתיאורטיקן האיטלקי אלכס פוטי (Futi) ולסוציולוג הצרפתי רובר קסטל (Castel), שהציעו את צירוף המילה Précarité בצרפתית, Precarity או Precarious באנגלית, במשמעות של פגיעות או היחשפות לאי ביטחון כלכלי, למילה פרולטריון — Proletariat — מעמד הפועלים, כמושג חדש. המושג זכה לפרסום חובק עולם ב־2011, עת הופיע ספרו של הכלכלן הבריטי גיא סטנדינג (Standing): *Precariat — The New Dangerous Class*, בהוצאת מכון המחקר Policy Network. סטנדינג הגדיר את הפרקריאט כמעמד חברתי חדש המחליף כיום את מעמד הפועלים, ודומה במאפייני קיומו הפגיע לפרולטריון של המאה התשע־עשרה: תעסוקה בלתי יציבה ובשכר נמוך, חוסר השפעה על תנאי העבודה ובלי הגנה של איגודים מקצועיים. הוא אפיין את מעמד הביניים בזמננו כפרקריאט בסיכון קיומי בדיוק כאשר המוני המפגינים והמפגינות שפתחו במחאה חברתית ברחבי העולם, וגם בישראל (בקיץ 2011) נזקקו להמשגה חדשה של מצבם במציאות הניאו־ליברלית. ואכן, המושג אומץ מיד לשיח המחאה.

33 ברנשטיין, דבורה. "המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית". מגמות, ל' (1), 7–20, 1987.

ההפרדה התעסוקתית בין נשים לגברים, וברמה הסמלית היא משקפת את חלוקת התפקידים המגדרית גם מחוץ לשוק העבודה. ברנשטיין לא יכלה, כמובן, להשתמש בשנות השמונים במושג "מגדר", במובן של מין כמייצג הבדלים חברתיים ותרבותיים. ה"מגדר" המתין להמצאתו האקדמית עד מחצית שנות התשעים.

מאמרה של ברנשטיין מצביע על כך שגורם המין מצטלב עם אפיונים אחרים, כמו ותק בארץ, מוצא עדתי והשתייכות לאומית. היא מבהירה כיצד אפיונים שיוכיים וריבודיים נוספים, כמו היותה של אישה מהגרת חדשה או אזרחית ותיקה, מזרחית או אשכנזית, ערבייה או יהודייה, משפיעים על כוח המיקוח שלה כעובדת, על האפשרויות הפתוחות או הסגורות בפניה ועל ניתובה בכוח העבודה.

דבורה ברנשטיין ממתינה לי ליד מכוניתה הלבנה הקטנה מול היציאה מתחנת הרכבת חדרה מערב. גשם סוחף בלתי צפוי לערב נובמבר חמים החל לרדת, ואנחנו ממהרות למכונית. ברנשטיין מציעה שנשב בבית הקפה החביב עליה בבית פיינברג ההיסטורי, המשמש כיום מוזיאון ובית תרבות. המקום נעים ומשרה שלווה.

במבט לאחור, אני אומרת לה, למרות הידיעה שאת משתייכת לזרם הביקורתי בסוציולוגיה הישראלית, ושנשים וגברים משולי החברה עניינו אותך תמיד, המחקר שלך על התפתחות עבודת הניקיון בישראל היה יוצא דופן לזמנו. בשנים האחרונות התפתח בארץ עניין מחקרי בעובדי ועובדות קבלן, אבל ב־1986?

את העניין שלה בנושא, מספרת ברנשטיין, היא הביאה אתה מאנגליה: "לאחר שהשלמתי ב־1976 באנגליה את עבודת הדוקטורט שלי חזרתי לישראל. באקדמיה הבריטית שלטה אז הגישה המרקסיסטית לניתוח שוק העבודה. פירוק תהליך הייצור, למשל, היה נוכח באנגליה כנושא למחקר ולדיון. בארץ זה לא היה קיים, למרות שבשנות השמונים המוקדמות כבר היה אפשר לראות שמעבירים את ענף הניקיון לקבלני עובדים. עדיין לא היו בארץ חברות קבלן רבות, אבל ניצני התופעה נראו בשטח. מה שהיה חדש הוא ניתוח התופעה. כדי לנתח תופעה את צריכה לבוא עם מחשבה ועם תודעה שעבודת הניקיון ראויה לניתוח. זה לא היה כך בארץ."

כשברנשטיין כתבה את מאמרה פורץ הדרך היא לא חזתה שתופעת ההעסקה הקבלנית תתפשט כפי שהתפשטה. כיום מועסקים כארבע

מאות אלף עובדות ועובדי קבלן (אזרחים ישראלים ומהגרי עבודה), שהם כ־10 אחוזים מכלל כוח העבודה, במגוון עיסוקים, לא רק בניקיון. "זה לא רק תנאי העסקה גרועים," אומרת ברנשטיין, "זה גם אובדן ידע לחברה. עובדי הקבלן מתחלפים, חברות הקבלן מתחלפות ואין העברת ידע מסודרת בתוך הארגון."

אני שואלת מה מיוחד בעיניה בשינויים שחלו בשוק העבודה בישראל, והיא עונה כי היא מעדיפה לדבר "על מה שפחות מייחד או פחות בולט [...] צריך לבדוק בזהירות את העניין של המדינה המצמצמת את מעורבותה במשק. יש לפחות שני תחומים שבהם המדינה בגדול ממשיכה להתערב: תחום אחד הוא גיוס החובה לצבא ותחום שני, חמקמק יותר, הוא העלייה לישראל. אני מדברת על עלייה ולא על הגירה כי אני מדברת על הצד של המדינה המעוניינת בעלייה. יש מערכת מוסדית שמעודדת עלייה ומסייעת לעולים. המדינה רואה בזה עניין שלה והיא פועלת בכיוון הזה. בעלייה הרוסית צורת ההתערבות השתנתה. המדינה לא שלחה את העולים לעיירות פיתוח, אבל נתנה להם סל קליטה. כך שאי אפשר לקחת איזשהו שטנץ של ניאו־ליברליזם וליישם אותו כאן. בשני העניינים האלה המדינה לא יכולה להרשות לעצמה להיות כל כך 'קטנה' במובן של התערבות או אי התערבות בחיי האזרחים."

ובכל זאת, מה השתנה? אני שואלת, וברנשטיין עונה: "מה שהשתנה מקצה אל קצה הוא דפוסי ההעסקה בשוק העבודה. היה זמן שהיה ברור שיש קביעות בעבודה. שנות השמונים, יותר משהייתה בהן דחיפה לכיוון הניאו־ליברליזם, הן היו תקופת מעבר שבה דברים מסוימים הסתיימו."

ברנשטיין אומרת שכאשר כתבה את המאמר היא לא הייתה מודעת לכך שנעשה הצעד הראשון בתהליך שישנה את המשק. בספרות המקצועית כבר היה חומר על ניאו־ליברליזם, ובאנגליה עסקו עוד בשנות השבעים בתעשיית הטקסטיל ובאופן שבו היא מתפצלת ומושפעת מתהליכי הגלובליזציה. היא עצמה עסקה במחקרה בפירוק תהליך הייצור בענף הטקסטיל והעברת חלקים ממנו למדינות אחרות, אך לא עלה בדעתה שמורות או עובדות סוציאליות תהפוכנה לעובדות קבלן, או שהקביעות בבנקים תבוטל.

ברנשטיין מציעה לי לבחון את שאלת ההפרטה מן ההיבט של מצב האבטלה: "האם הייתה אבטלה גדולה בישראל? זו שאלה חשובה, כיוון שאם ה'יציבות' אינה עומדת בסיכון עקב אבטלה, אין למדינה סיבה להתרגש. אני מעלה את זה כטענה למחשבה," היא אומרת ומוסיפה: "בעשרים השנה האחרונות המצב הכלכלי לא היה גרוע יותר מבעבר, ומבחינות רבות הוא הרבה יותר טוב מזה שהיה בשנות השבעים ובשנים שלפניהן. כל עוד הציבור אינו 'מתרגש', המדינה אינה 'מתרגשת'."

והמחאה החברתית של קיץ 2011? אני תוהה, וברנשטיין אומרת: "לפני שאדבר על המחאה אומר שבאופן כללי האבטלה נשארה בשליטה, ואנשים חיים ברמת חיים גבוהה יותר ממה שהייתה בעבר. דבר נוסף שאינו ברור לי לגמרי הוא הקלות של שחיקת תנאי העבודה הבסיסיים. מה שבעיקר נלקח מן העובדים הוא הקביעות. נעשתה הפרדה בין עובדים לעובדים: עובדים בהעסקה ישירה, עובדים מדור א', דור ב', עובדי קבלן. ההפרדה הזאת חשובה ביותר להבנת התהליכים המתרחשים כיום."

והמחאה? אני חוזרת, וברנשטיין משיבה: "הצליחו להבנות את השיח כך שברור שהקומוניזם או הסוציאליזם לא עבדו ולכן האפשרות האחרת היא קפיטליזם. האופציה של מדינת רווחה כאילו לא הייתה. במחאה החברתית הסיסמאות היו כאילו מהפכניות, אבל רק כאילו. השחיקות הגדולות הן בשוק העבודה, כמו קצבת האבטלה שצומצמה, ובתנאים סוציאליים, כמו הדיור הציבורי שחוסל. אם שירותי הרווחה עדיין קיימים ייתכן שזה קשור למשקל המשמעותי של משפחות חד־הוריות מחבר העמים." אני מעירה שייתכן שמשקלן נובע מכוחן האלקטורלי בעיני מפלגת "ישראל ביתנו". "צריך," ברנשטיין עונה, "להימנע מהסתכלות בצורה מכניסטית מדי. לגבי הקבוצה של האמהות היחידניות. יכול להיות שההיענות לצורכיהן נובעת לא רק מפני שהן קבוצה בתוך קבוצה גדולה יותר שיש לה גם משקל אלקטורלי, אלא שיש גם דברים שנשמרים כאן כפי שצריך בחברה מתוקנת."

מאז פרישתה מן האוניברסיטה ברנשטיין התרחקה, כך היא אומרת, מעולם העבודה ומעולמם של העובדים והעובדות הצעירים. האם היא נשארה מרקסיסטית? אני שואלת. "המרקסיזם טוען שהעובד חלש לעומת המעסיק, ואני אהיה תמיד בצד של החלש. ואם אני מבינה את

אופי החולשה של העובד אני אחשוב על מגוון של דרכים לחזק אותו. אם זו המדינה, איגודים מקצועיים, עסקאות חבילה. כל מה שיכול לרסן מעסיקים מחזק את העובדים. אולי זו דרך מועדפת יותר מחקיקה שאין מאחוריה אכיפה. כי מרקסיזם הוא אלף בית של הסתכלות מעמדית, ואני מתכוונת בכך לשותפות רעיונית ומעשית במאבקים מהפכניים לשינוי חברתי מבני, גם כשהעולם משתנה.״

למה פועלות הטקסטיל היו הראשונות לשלם את מחיר הכלכלה החדשה

את דפנה יזרעאלי (1937–2003) הכרתי בחודשים האחרונים של 1978. במחלקה הדוקומנטרית של "קול ישראל", שבה עבדתי, הוחלט להפיק סדרת תכניות שכותרתן תמונת מצב. הסדרה תוכננה לשידור עם פרוס שנת 1979, וכפי שנרמז בשמה היא נועדה לתעד את "רוח הזמן" בנושאים החברתיים והתרבותיים שהעסיקו אותנו בשנה שלאחר המהפך הפוליטי. בחרתי לספר על פועלות ייצור בתעשיות האלקטרוניקה, הטקסטיל והמזון, שקווי הייצור שלהן היו עתירי כוח עבודה נשי. חברה שלמדה אז בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב סיפרה לי על המרצה שלה, דפנה יזרעאלי, פמיניסטית שהתמחתה בסוציולוגיה של העבודה. במסגרת עבודת הדוקטורט שלה עבדה יזרעאלי זמן מה כפועלת ייצור. יזרעאלי הסכימה ללוות את הרשמים שאביא מן השטח בתובנות אקדמיות, ואני יצאתי למסע הקלטות בן חודש ימים. ליוויתי פועלות ייצור במפעל הטקסטיל של פולגת בקריית גת, במפעל האלקטרוניקה תדיראן בחולון ובמפעל עלית לייצור שוקולד ברמת גן. התלוויתי לשלוש פועלות למן הקימה המשפחתית המזורזת בחמש בבוקר, דרך פיזור הילדים במעונות יום מסובסדים, ועד הקפיצה לצרכנייה בדרך חזרה וההכנות לארוחת הערב. היה זה חודש מרתק שבסופו התקשיתי להיפרד מן הנשים שפתחו לפניי את ביתן ואת לבן ושיתפו אותי בנדיבות רבה בעולמן.

התחקיר הכין אותי לטענות שהעלו הפועלות בדבר אפליה ברמת השכר ובקידומן המקצועי לעומת הפועלים. לכן הופתעתי לשמוע מפי רבות מן הפועלות שפגשתי עד כמה חשובה להן העבודה מחוץ לבית תמורת שכר כשלעצמה. היו שאמרו שאף על פי שהן זקוקות למשכורת נוספת להשלמת הכנסת המשפחה, הן לא עובדות רק בשביל הכסף, ולמרות שיום העבודה שלהן נמתח מחמש בבוקר עד אחת־עשרה בלילה, הן לא היו מוותרות על עבודה מחוץ לבית. "עקרת בית זה

לא המקצוע שלי" היה מוטו שחזר ונשנה בדברי רבות מהן. הן רצו להרגיש "שוות" בזכות עצמן, הן רצו שהחברה תכיר בתרומתן לכוח העבודה היצרני במשק ותתגמל אותן בהתאם.

קראתי לתכנית תמונת מצב: המקצוע — פועלת. היא שודרה בסוף ינואר 1979, בשבוע שבו הכרזנו אנחנו, עיתונאי רשות השידור, על סכסוך עבודה, במחאה על העיכוב המתמשך ביישומו של הסכם השכר של העיתונאים.

ב־1987 ראה אור בעברית ספרן של העיתונאיות והחוקרות הפמיניסטיות האמריקאיות ברברה ארנרייך ואנט פואנטס, נשים בקו הייצור העולמי.[1] ספרן מראה כיצד תעשיות שהתבססו בעיקרן על כוח עבודה נשי היו הראשונות לעבור תהפוכות יסודיות, הן בעולם התעשייתי המפותח והן במדינות המתפתחות המכונות "עולם שלישי", שבהן הוקמו אזורי סחר חופשי וסדנאות יזע תחת שם הקוד "מיקור חוץ". קו הייצור העולמי מתואר בספר כמסלול שנועד לעקוף את האיגודים המקצועיים ואת חוקי העבודה המקובלים במדינות המפותחות. קווי ייצור של התאגידים הבינלאומיים בענפי הטקסטיל, האלקטרוניקה והמזון, המושתתים על עבודת כפיים של נשים, הוקמו עד שנות השמונים המוקדמות, תחילה בהונג קונג ובטייוואן ולאחר מכן בדרום קוריאה, במכסיקו, בסינגפור ובמלזיה. בסין נפתחו אזורי סחר חופשי בשנות התשעים. מטרתם הייתה ונותרה לחסוך לתאגידים את עלויות העבודה כדי שיגדילו את רווחיהם. ספרן של פואנטס וארנרייך מציע ניתוח ביקורתי של הריבוד התעסוקתי שהציב את עבודת הכפיים במקום הכי נמוך בשוק העבודה ובוחן את מקום העבודה בחיי פועלות הייצור בכלכלה הגלובלית החדשה, וכל השפע הזה ב־64 עמודים בלבד.[2]

1 Fuentes, Annette and Ehrenreich, Barbara. *Women in the Global Factory*. South End Press, 1983

2 ברברה ארנרייך, עיתונאית ואקטיביסטית פמיניסטית־סוציאליסטית, כתבה בשנות השבעים על מרקסיזם ופמיניזם שהן שתי תנועות רעיוניות שאינן מסתפקות בהתבוננות ביקורתית בעולם, אלא פועלות כדי לשנותו. גם כתביה נועדו לשנות את העולם ואת התודעה הציבורית. היא ממשיכה לחקור את שוק העבודה בכלכלה המשתנה ולכתוב עליו מנקודת מבטן של נשים, והיא כיום אחד הקולות הבולטים בביקורת הפמיניסטית על הקפיטליזם התאגידי הגלובלי. שניים מרבי המכר שלה תורגמו לעברית: כלכלה בגרוש — איך (לא) להסתדר באמריקה. תרגם: אסף שור. בבל, 2003; וקובץ המאמרים האישה הגלובלית — מטפלות, עוזרות ועובדות מין בכלכלה החדשה, אותו ערכה יחד עם הסוציולוגית ארלי ראסל הוכשילד. תרגמה: מיכל פורת. בבל, 2006.

במהדורה העברית נוסף פרק שכותרתו "נשים בקו הייצור המקומי", שנכתב בידי ברברה סבירסקי. סבירסקי מצביעה על ישראל כמשתייכת לקו הייצור העולמי בכך שהיא מציעה לחברות רב־לאומיות הטבות מפליגות, ובכללן כוח עבודה נשי "כנוע וזול." כוח עבודה זה נמצא למעסיקים ב"עולם שלישי פנימי" המתקיים, כותבת סבירסקי, גם בישראל. העולם הזה מאוכלס בנשים מזרחיות, נשים חרדיות ונשים פלסטיניות אזרחיות ישראל, המתגוררות בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים של המדינה.[3] בגלי ההגירה של שנות התשעים הראשונות הצטרפו לעולם השלישי המקומי מהגרות מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה. מסוף המאה העשרים מצטרפות אליו מהגרות עבודה ממדינות מתפתחות באסיה, מזרח אירופה ואמריקה הלטינית, ומבקשות מקלט ממדינות אפריקה.

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מספטמבר 1986 מלמדים כי תעשיית הטקסטיל וההלבשה הייתה בשנים ההן המעסיק התעשייתי הגדול ביותר במשק. כוח העבודה בקווי הייצור של תעשיות הטקסטיל וההלבשה, החשמל והאלקטרוניקה היה נשי בעיקרו. נשים היוו 55.5 אחוז מכלל המועסקים בענף הטקסטיל, בהן כ־86 אחוז יהודיות וכ־14 אחוז ערביות.[4] תעשיית החשמל והאלקטרוניקה בצעירותה נתפשה, בדומה להיי־טק הישראלי כיום, כקטר הצמיחה הכלכלית במשק. לפיכך, שלא כמפעלי הטקסטיל שהוקמו בעיירות הפיתוח, הרחק מן המרכז, מפעלי האלקטרוניקה הוקמו בקרבת הערים הגדולות שבהן התגוררו המהנדסים והמנהלים. אולם בכל הנוגע לנשים בכל ענפי התעשייה, פשוטים כמתוחכמים, נשמרו לגברים עמדות הניהול והפיקוח, החל בקווי הייצור וכלה במשרדים המאווררים (ובמהלך הזמן הממוזגים) שבקומה הגבוהה. בזאת נוכחתי גם אני בביקוריי במפעלים השונים, ועל כך העידו גם פועלות הייצור בתכנית הרדיו שערכתי. מדרג התפקידים שלאורך קו הייצור תאם את פערי השכר בין פועלות לפועלים שהועסקו בתפקידים דומים ואף זהים בכל היבטיהם.

נשים עובדות בענפי הצווארון הכחול השתכרו בשנות השמונים כ־29 אחוז פחות בממוצע מעמיתיהן הגברים. בראש טבלת פערי

3 סבירסקי, ברברה. "נשים בקו הייצור המקומי". בתוך: פואנטס, אנט וארנרייך, ברברה. נשים בקו הייצור העולמי. תרגם: שלמה סבירסקי; הקדמה: דפנה יזרעאלי. ברירות, 1987.

4 לפי נתוני הירחון הסטטיסטי לישראל, כרך ל"ז, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ספטמבר 1986.

השכר עמד ענף הטקסטיל, במיוחד במפעלי הפריפריה, כפי שמספרת אחת הפועלות בפרק הישראלי שבספר: "תופרות בעיירות פיתוח מקבלות רק מחצית או שני שלישים מן השכר המשולם לעובדות במתפרות פרטיות באזור תל אביב." והיא ממשיכה: "כמעט שאין כאן צעירות אשכנזיות. בין המבוגרות יש אשכנזיות, אבל לא יותר מדי... כולנו באנו לכאן ממשפחות עולים, ממעברות. כולנו גדלנו במשפחות עניות. לא תמצאי תופרות קונפקציה ממשפחה עם כסף." בהערת סוגריים הוסיפה האישה, כי בתפירה הביתית בהזמנה אישית מספר התופרות האשכנזיות גדול יותר.

בשלב התחתון של סולם ההשתכרות במפעלי הטקסטיל וההלבשה שהוקמו לאחר 1986 בקהילות הערביות הועסקו פועלות ערביות דרך קבלני המשנה של המפעלים הגדולים. לא זו בלבד שהן קופחו בשכרן, אלא שהן נאלצו להפריש ממנו אחוז מסוים לראיסים, לקבלני העבודה ולמארגני ההסעות למפעלים המרוחקים מן הכפרים שבהן גרו. הן שילמו להם גם כשנשארו לעבוד במתפרות בכפריהן. עם נוהל ההעסקה הזה שיתפו פעולה המעסיקים היהודים אפילו במפעלים שפועליהם היו מאוגדים בהסתדרות. הנה לכן דגם רב־שכבתי של שיתוף פעולה פטריארכלי, שנועד להשאיר את העובדות הערביות תחת השגחה צמודה ופיקוח הדוק, תוך בידולן מכלל העובדות השכירות. היותן במרבית המקרים בעלות השכלה נמוכה של כמה שנות לימוד בבית הספר היסודי, הזינה את המערכת הדכאנית הזאת. ומתברר כי בכפרים הערביים והדרוזיים שבהם הוקמו המתפרות העלתה זמינות העבודה בסביבת הבית את שיעור הנשירה של בנות ממערכת החינוך: "היה בכך פיתוי למשפחות הערביות, במיוחד לאלה בעלות רמת חיים הנמוכה ביותר," כותבת אבתיסאם אברהים.[5]

ב־1989 עלה מספר העובדות הערביות בענף הטקסטיל לכשמונת אלפים. שיעורן בכלל העובדות הערביות היה 29 אחוז. שכר הרעב של העובדות היה אמנם בעיה שניתן להוכיח אותה במספרים, אך הוא לא היה הבעיה היחידה שהטרידה את עובדות המתפרות. הן סבלו מתנאי עבודה ירודים, מיום עבודה ארוך ללא גמול על עבודה בשעות

5 אברהים, אבתיסאם. "האישה הערבית בעבודה"; ברהם, איריס. "מעמדה של האישה הערבית בעבודה". בתוך: נשים הכוח העולה — קידום נשים בעבודה: ניפוץ תקרת הזכוכית. עורכת: ענת מאור. ספריית פועלים, 1997.

נוספות, מיחס משפיל ומפיטורים שרירותיים. ענף הטקסטיל הוביל את המגמה של הוזלת שכר העבודה באמצעות העסקת עובדות קבלן או העתקת מפעלי הייצור למדינות שמתנכרות לזכויות עובדים ומתירות את הפרתן. הענף הפך לסמל של ניצול בשיטה הכלכלית הניאו־ליברלית במאבקם של מתנגדי הגלובליזציה התאגידית, ולמסגרת לניתוח תהליכי הגלובליזציה בקרב חוקרי הקפיטליזם החדש. הניתוח הפמיניסטי, היוצא מנקודת המבט של פועלות הטקסטיל וההלבשה, הן בתעשייה המקומית והן בזו הרב־לאומית, מציע לבחון את השפעת הכלכלה הגלובלית על חיי נשים עובדות כבסיס לבחינת השלכותיה על מרקם החיים בכללותו.

ביקור חוזר בקווי הייצור: ברברה סבירסקי

באתי למשרדה של ברברה סבירסקי במרכז אדוה לחקר המדיניות החברתית־כלכלית בישראל שהיא מנהלת, כדי לשמוע על נסיבות ההוצאה לאור של נשים בקו הייצור העולמי במהדורתו העברית. את המרכז, המוביל כיום את מחקר האי־שוויון בחברה הישראלית על רב־ממדיותו, הקימה סבירסקי ב־1991 יחד עם בן זוגה, הסוציולוג שלמה סבירסקי, ועם יוסי דהאן, אורי רם וויקי שירן.

סבירסקי נולדה ב־1941 בוויסקונסין שבארצות הברית, והיגרה לישראל ב־1971. היא סוציולוגית פמיניסטית שהייתה חברה בקולקטיב הפמיניסטי החיפאי שהקים את המקלט הראשון בישראל לנשים מוכות, כך נקראו אז המקלטים לנפגעי ונפגעות אלימות מינית. סבירסקי עבדה במקלט מ־1979 עד 1982, תחילה כחברה בצוות, בהמשך כמנהלת ולבסוף כמתנדבת. אני זוכרת אותה כיוזמת "מפת השלום" שבה הוטלאו אלפי פיסות בד שעליהן צוירו ונרקמו סיסמאות נגד הכיבוש ובעד השלום. ביוני 1988, במלאות 21 שנים לכיבוש, הובאה המפה כבדת המשקל לגן על שם אמיל גרינצוויג בירושלים, וכחמש מאות נשים יהודיות וערביות נשאו אותה עד לרחבה מול בניין הכנסת, בה קיימו עצרת מחאה.

בשנות השמונים המוקדמות, כאשר סבירסקי ניהלה את המקלט לנשים נפגעות אלימות, היא שמעה מפי השוהות בו על תנאי העבודה

של פועלות הייצור במפעלי הטקסטיל והאלקטרוניקה. הנשים, שרבות מהן היו מזרחיות, דיברו על ימי עבודה ארוכים בשכר נמוך עד כדי עלבון. בשנות השבעים, עד סגירתו באמצע שנות השמונים, היה מפעל אתא מקור התעסוקה העיקרי בענף הטקסטיל בצפון הארץ.[6] הפעילות הפמיניסטיות, שעבדו במקלט והיו מעורבות בחיפושי עבודה לנשים ששהו בו, התעניינו בתנאי העבודה באתא קודם שהפנו אליו נשים מבקשות עבודה. הידיעות שאספו הפכו לאחר מכן למאגר מידע בלתי רשמי של זכויות נשים בעבודה, והעניין של סבירסקי בתחום הזה הלך והעמיק. היא החלה לקרוא את הספרות האנגלו־סכסית בעיקרה שפורסמה באותה עת על הגלובליזציה התאגידית, ועל השפעתה על נשים שהועסקו במתפרות שהוקמו באזורי הסחר החופשי במקסיקו, ובמפעלי היזע למוצרים אלקטרוניים שהוקמו באסיה. כאשר קראה את ספרן של ברברה ארנרייך ואנט פואנטס, נשים בקו הייצור העולמי, חשבה סבירסקי שתרגומו לעברית, בתוספת פרק על נשים בקו הייצור המקומי־ישראלי, יתרום להבנת המציאות הכלכלית־חברתית בת הזמן. כך הוחלט בינה לבין שלמה סבירסקי לפרסם מהדורה מקומית לספר בבית ההוצאה לאור "ברירות" שבני הזוג הקימו ב־1984. היה קשה לדובב את הפועלות, נזכרת סבירסקי, ולשם כך היא נעזרה בנשים ששהו במקלט. דפנה יזרעאלי התבקשה לכתוב מבוא, נורית פרסמן־עמור קיבלה עליה את עבודת התחקיר, והפרויקט יצא לדרך. כדי לרכוש את אמון המנהלים במפעלי האלקטרוניקה, סבירסקי מספרת, היא לבשה חליפת עסקים שהעניקה לה חזות של "אחת משלהם." ואמנם, אחדים מהם חשפו לפניה "את ההצדקות המזועזעות שלהם" לפערי השכר בין עובדים לעובדות באותו מפעל. אחד ממנהלי העבודה במפעל אלקטרוניקה, שהוצע לו להחליף פועלות בקו ייצור מסוים בפועלים, אמר לה: "זה לא ילך, גברים אינם יכולים להחליף נשים, מפני שלנשים יש זריזות ספציפית בידיים."

ההיגיון הזה מנחה גם כיום את התאגידים הרב־לאומיים המפעילים את סדנאות היזע של תעשיות האלקטרוניקה, הגאדג׳טים למיניהם והטקסטיל בסין ובמדינות העולם השלישי. זריזות ידיהן של נשים

6 מפעל אתא נסגר ב־1985 חרף מאבק עובדים ממושך, כואב ועיקש, ואהדה ציבורית שלא הצליחה לשנות את רוע הגזרה.

כבר אינה מספיקה, וקווי הייצור של הרכיבים הזעירים וחוטי האריגה העדינים מעדיפים את אצבעותיהם הרכות של ילדים וילדות בני חמש עד שבע־עשרה.[7]

הספר נשים בקו הייצור העולמי ראה אור בעברית באלף עותקים והתקבל באדישות בקרב המפיצים. אחד מהם אמר לסבירסקי ש״זה נושא שלא מעניין אף אחד.״ אולם הוא נמכר ״טיפין טיפין,״ כמו שהיא אומרת, וכעבור עשר שנים נמכרה המהדורה כולה. מאז לא פורסמו מהדורות נוספות.

שאלתי את סבירסקי איזו בעיה של נשים בעולם העבודה נותרה בלתי פתורה מאז מהפכת הגל השני של הפמיניזם עד כה. ״פערי שכר,״ היא השיבה מיד. לא רק כיוון ששכר האישה נתפש עד עצם היום הזה כ״משכורת שנייה״, אלא בשל הקיטוב בשכר, ״הן בישראל והן במודל שלנו, שהוא ארצות הברית.״ פערי השכר מקטבים את הציבור. בקוטב אחד נמצאים מעטים שמשתכרים הון עתק, ובקוטב האחר חיים רבים שמשתכרים מעט, ובתוכם יש לנשים רוב בולט. בין אלה לאלה נהרס האמצע, שהוא מעמד הביניים.[8]

7 מאז שנת 2002, שבה הכריז ארגון העבודה הבינלאומי על קמפיין עולמי למאבק בהעסקת ילדים, עבודת ילדים נמצאת במגמת ירידה. עם זאת, נכון ל־2012 עמד מספר הילדים העובדים בגילאי חמש עד שבע־עשרה על 168 מיליון (כ־11 אחוז מכלל אוכלוסיית הילדים בעולם). 98 מיליון ילדים עובדים בחקלאות; 54 מיליון מועסקים בשירותים ו־12 מיליון (כ־7 אחוז) בתעשיות הייצור. 85 מיליון מכלל הילדים העובדים מועסקים בעבודות מסוכנות או בתנאי עבודות. כך לפי דו״ח ILO — ארגון העבודה הבינלאומי: *Marking Progress Against Child Labour*, September 23, 2013

8 ימים ספורים לאחר פגישתנו (ביולי 2014) פורסם מטעם מרכז אדוה הדו״ח: פערי שכר מגדריים בישראל, שכתבו עורכת הדין נוגה דגן־בוזגלו, יעל חסון ואריאן אופיר. הדו״ח הוא חלק מפרויקט שוות ערך — לקידום שכר שווה, המשותף למרכז אדוה, שדולת הנשים, ארגון שתיל ונציבות שוויון הזדמנויות בעבודה. מן הדו״ח עולה תמונת המציאות הבאה: במחירי 2012, שכר הנשים עומד בממוצע על כ־66 אחוז משכר הגברים; שכרה הממוצע של עובדת יהודייה עומד על 63 אחוז משכרו של עובד יהודי; שכרה של עובדת ערבייה הוא כ־78 אחוז משכרו של גבר ערבי. השכלה גבוהה אינה פותרת את בעיית הפערים. ב־2012 הסתכם שכרן הממוצע החודשי של נשים בעלות תואר אקדמי בכ־61 אחוז משכרם של גברים בעלי תואר, ופער דומה נמצא גם בין נשים וגברים בעלי השכלה בינונית (עד 12 שנות לימוד). בקרב בעלי ובעלות השכלה נמוכה עמד שכרן הממוצע של נשים על כ־64 אחוז משכרם של הגברים. נשים בעמדות ניהול השתכרו כ־73 אחוז משכר הגברים המנהלים. פערי השכר הצטמצמו במעט בשנים הבאות, אולם מחברות הדו״ח המעודכן ל־2014, נוגה דגן־בוזגלו ויעל חסון ממרכז אדוה, מעריכות כי בקצב ההתקדמות הנוכחי יידרשו עוד כשמונים שנה לביטול פערי השכר המגדריים.

למה בכל זאת ענף הטקסטיל?

לתעשיית הטקסטיל היה מאז ומעולם דימוי נשי. אריגה, רקמה ותפירה תפסו משכבר הימים מקום מרכזי במכלול תפקידיהן המסורתיים של נשים. בכלכלה הפמיניסטית בת זמננו העבודות האלו מקבלות ערך כאשר הן מוצגות כאומנות אתנית, לשם קידום עסקים קטנים בפריפריות הגיאוגרפיות והחברתיות או במסגרות של העצמה נשית המופעלות בידי ארגונים פמיניסטיים. אולם נחזיר את עצמנו לעבר, למהפכה התעשייתית שפתחה את אולמות הייצור ההמוני לנשים, ושהכלכלה התאגידית במציאות הפוסט־מודרנית מעתיקה אותם לכל מקום בעולם שמציע התעלמות מזכויות עובדים ועובדות. תעשיית הטקסטיל היא זו שמעסיקה בעולם השלישי כוח עבודה נשי ברובו, והיא זו שמפרנסת במדינות המפותחות את תעשיית האופנה וההלבשה. פניה היותר מוכרות והיותר מורווחות של התעשייה הן הדוגמניות דקיקות הגזרה, מעצבות העל וקובעות הטעם האופנתי. פניה המוצנעות שייכות לתופרות ולאורגות, לזבניות ולכלל העובדות בענף שמתאפיין בחוסר ביטחון תעסוקתי וברמות שכר נמוכות. את הפנים של צרכני וצרכניות המוצרים היוצאים משערי סדנאות היזע אל חנויות ואתרי המותגים אין צורך להציג. הרי הם הפנים שלנו, נשים וגברים שנהנים מן ההזדמנויות הצרכניות הזולות שענף הטקסטיל מציע לנו. אבל גם אם נשתדל, לא נוכל להתחמק מן הידיעה הברורה הזאת: אפילו בחירה פשוטה כביכול בין רכישת בגד לביש וזריק בזיל הזול ברשת אופנה פופולרית, ובין קניית בגד עמיד יותר וזול פחות שנחזיק בו יותר מעונה אחת, כיוון שהוא יוצר במפעל שמכבד את זכויות עובדותיו, היא בחירה אידיאולוגית ופוליטית לא פחות משהיא כלכלית־כספית.

בשיח הגלובליזציה והשפעתה על מעמד המדינה בכלכלה הניאו־ליברלית רווחת הדעה כי השלטת עקרון השוק רוקנה את המדינה מתפקידיה, וכי הסכמי הסחר שמדינת ישראל חתומה עליהם מבטאים את חולשת המדינה ביחס לכלכלה התאגידית החזקה ממנה. תמונת המציאות מורכבת בהרבה, וכאשר מתבוננים בפרטיה מתברר כי עוד בשנותיה הריכוזיות ביותר בחרה המדינה להצטרף להסכם בינלאומי שהפך לתשתית הכלכלה הגלובלית. כוונתי להסכם הכללי על סחר

ותעריפים הידוע כהסכם גאט״ט־GATT (General Agreement on Trade and Tariffs), שישראל הצטרפה אליו עוד ב־1959 והתקבלה כחברה קבועה ב־1962. על ההסכם חתמו ב־1947 עשרים ושלוש מדינות, בהן אוסטרליה, ברזיל, סין, קובה, נורבגיה, דרום אפריקה, בריטניה, צפון אירלנד, סוריה וארצות הברית הסוגרת את הרשימה בצניעות של מארחת מובילה. המטרות המוצהרות בהסכם מדברות על העלאת רמת החיים, הבטחת תעסוקה מלאה, פיתוח משאבים בעולם והרחבת הייצור והסחר בסחורות. קרוב לוודאי שמטרת העל של ההסכם הכלכלי במהותו הייתה להרחיב ולהעצים את מועדון "הגוש המערבי", בראשות ארצות הברית, כנגד "הגוש המזרחי" שהובילה ברית המועצות.

החלטת הממשלה להצטרף להסכם לא הייתה נטולת היבטים ביטחוניים. כארבע שנים לאחר מלחמת סיני, שהתקיימה בסתיו 1956, גדלה בישראל הצריכה הביטחונית באופן שלא היה כמוהו בשנים קודמות. הגידול בצריכה הביטחונית מיוחס למרוץ חימוש מואץ שנפתח במזרח התיכון בעקבות המלחמה, וסיכן את עליונותה הצבאית של ישראל. הצבא העלה דרישות להצטיידות במערכות נשק מתקדמות ולביסוס סדר הכוחות על חיל אוויר חזק ועל כוחות שריון ניידים.[9] זה היה הרגע המשמעותי שבו בחרה ישראל להשתייך לגוש המערבי בהנהגת ארצות הברית, שתוצאות מלחמת סיני חיזקו את מעמדה ההגמוני ממילא כמנהיגת המערב שלאחר מלחמת העולם השנייה. ההזמנה להצטרף להסכם גאט״ט הייתה בבחינת הצעה שישראל לא הייתה יכולה לסרב לה.

ב־22 באפריל 1985 חתמה ישראל על הסכם סחר חופשי עם ארצות הברית. ההסכם נכנס לתוקפו ב־1 בספטמבר באותה השנה, חודשיים לאחר שהממשלה הוכיחה שהיא מיישמת בפועל את התכנית הכלכלית לייצוב המשק. הסעיף העוסק בטקסטיל מתיר לחברות ישראליות "לעשות עיבוד לא משמעותי" (תפירה עד חמישה חלקים) במדינות שלישיות באזור או מחוץ לאזור, ולמכור את המוצרים תחת מותג ישראלי מקורי. ההסכם פתח את השער ליצוא מוצרים ישראלים

9 ליפשיץ, יעקב. ראו עמ׳ 41, הערה 14.

לארצות הברית והפך את ישראל, בדומה למדינות העולם השלישי, ליעד כדאי למשקיעי חוץ וליצרנים אמריקאיים.

1985 היא השנה שבה הסתיים "העשור הכלכלי האבוד" שהחל לאחר מלחמת יום הכיפורים והיה אחד מתוצאותיה. אלו היו גם שנות ההתכווצות של חברת העבודה התעשייתית והצטמצמות אפשרויות התעסוקה במערב. באירופה גבר החשש מפני חזרת האבטלה ההמונית. בה בשעה, הסכם גאט"ט בן השלושים הפך לבלתי רלבנטי לכלכלה הקפיטליסטית שהעדיפה מעתה את ענפי השירותים והפיננסים על פני הייצור התעשייתי. שאיפתו של הקפיטליזם החדש, בדמותו הניאו־ליברלית, הייתה להשתחרר מן החסמים הראשיים לצבירת עושר חסרת מעצורים, ובראשם פיקוח מדינתי ועבודה מאורגנת.

ב־1986 נפתח בפונטה דל אסטה באורוגוואי סבב שיחות על הקמת ארגון ממשיך להסכם גאט"ט הוותיק, ברוח הכלכלה החדשה. סבבי השיחות נמשכו לאורך תשע שנים של משאים ומתנים, מחלוקות שלא ניתנו לגישור והסכמי ביניים, עד שהסתיימו במרקש במרוקו בהקמת ארגון הסחר העולמי (World Trade Organization — WTO), הפועל מז'נבה מאז ה־1 בינואר 1995 ומזוהה, יחד עם קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי, עם העידן הניאו־ליברלי.

למעבר מן הקפיטליזם הישן של הסכמי גאט"ט לכללים המנחים את ארגון הסחר העולמי כיציר הקפיטליזם החדש הייתה עוד בשנות השמונים השפעה עצומה על התערערותו של מעמד העובדים והעובדות מסביב לעולם. ענף הטקסטיל יעזור לנו להבין גם את השינוי הזה באופי הקפיטליזם. הסכמי גאט"ט נחתמו אמנם במטרה מוצהרת של קידום סחר עולמי חופשי, אך בסעיף הטקסטיל ומוצרי ההלבשה הם ביטאו הבנה ל"רגישותו" המיוחדת של הענף. רגישות זו הוכרה כ"נובעת מהקלות היחסית של פיתוח תעשיות טקסטיל וביגוד במדינות מתפתחות, ומשכר העבודה הנמוך בהן." כדי "להגן" על המדינות העשירות מהצפתן במוצרי טקסטיל זולים, נחתם הסדר בינלאומי מיוחד בחסות ארגון הסחר, שהתיר להן להגביל באמצעות מכסות את יבוא מוצרי הטקסטיל וההלבשה מן המדינות המתפתחות. בהסדר שותפו 52 מדינות והוא הוארך ארבע פעמים, עד שסיבוב אורוגוואי קבע לוח זמנים לביטולו. הסכמי מרקש, המותאמים לכלכלה החדשה, מתייחסים לענף השירותים, הממלא בה את מקום התעשייה

היצרנית הישנה, ואינם מתייחסים "לתחום יחסי העבודה ולתחומים חברתיים אחרים שנכללו בטיוטת האמנה המקורית, לפחות לעת עתה," כפי שמציינות מחברות כללי המשחק החדשים בסחר העולמי.[10] היד הנעלמה של השוק החופשי נעשתה יד חמדנית פי כמה מן היד שטלטלה את עריסתה.

בישראל שולבו תהליכי הגלובליזציה הכלכלית בתהליכי השלום, החל בהסכם השלום עם מצרים ב־1979, עבור לפרוטוקול פריז מ־1994 הנוסף להסכמי אוסלו (1993) ומעניק לישראל עדיפות בסחר לעומת הפלסטינים, וכלה בהסכם השלום עם ירדן ב־1994. הסוציולוגית וחוקרת התקשורת נועה לביא טוענת כי תעשיית הטקסטיל אינה מהווה ביטוי של תהליכי הגלובליזציה הכלכלית המתחוללים בארץ בלבד, אלא גם את אחד הזרזים שלהם.[11] "כלכלת השלום," כותבת לביא, פתחה בפני תעשיות עתירות עבודה, ובמיוחד בפני תעשיית הטקסטיל, את האפשרות להעביר את מפעליהן למדינות השכנות שמקפידות פחות על זכויות עובדים. בשנות התשעים של המאה העשרים, אני קוראת במאמרה, העבירו יותר מ־25 חברות טקסטיל ישראליות, וביניהן חברות מובילות בענף, כגון דלתא, פולגת, כיתן וגיבור־סברינה, את מרבית מפעליהן למדינות אחרות בנימוקים של "עלות העסקה גבוהה" או בהטלת האחריות להפסדי החברה על שכר המינימום.

עד שנת 2000 פוטרו יותר משבעת אלפים עובדים ועובדות בתעשיית הטקסטיל. המדינה זנחה את העובדות המאבדות את מקור פרנסתן, ובה בעת אפשרה לבעלי ההון לייצר מותגים "ישראליים" בעולם השלישי והתירה יבוא מוצרים בהתאם להסכמי הסחר שהיא חתומה עליהם. ב־1992 כבר הייתה תכנית החשיפה של ענף הטקסטיל ליבוא מתחרה מן המזרח התיכון, ובמיוחד מסין, בפעולה. בין 1994 ל־2003, כותב אורי רם, מספר המועסקים בענף הטקסטיל וההלבשה הצטמק בכ־46 אחוז.[12] לביא מצאה כי ככל שגדל שיעור היבוא של מוצרי הטקסטיל כך התכווץ שיעור העובדים והעובדות בענף. לטענתה, הסרת ההגבלות

10 כללי המשחק החדשים בסחר העולמי. חוברת מטעם ארגון הסחר העולמי (WTO), שהופקה על ידי מינהל סחר חוץ במשרד התמ"ס במארס 1996. כתבה: זהבית לוין; ערכה: ניצה לביא, הממונה על פרסום והסברה במינהל סחר חוץ.

11 לביא, נועה. "תופרים גלובליזציה: גלובליזציה, המדינה ותעשיית הטקסטיל בישראל". תיאוריה וביקורת, 29, 2006.

12 רם, אורי. ראו עמ' 133, הערה 22.

על יבוא מוצרי טקסטיל בהסכמי הסחר השונים ככל הנראה צימקה את מספר העובדים בתעשייה והפכה אותה לממוגדרת יותר, במובן של הגדלת המרכיב הנשי תוך הקטנת המרכיב הגברי בכוח העבודה. הנה המחשה נוספת לתובנה שמציגות ברברה ארנרייך ואנט פואנטס בספרן נשים בקו הייצור העולמי, על תעשיות המתבססות בעיקרן על כוח עבודה נשי, שהן הראשונות לעבור תהפוכות, ולא לטובת העובדות.[13]

אני שואלת את עצמי מה אפשר ללמוד מהעברת מפעלי הטקסטיל מישראל למדינות העולם השלישי. האם תנאי העבודה של פועלות הטקסטיל בישראל לא היו גרועים מספיק, או שמא סברו היצרנים שהתנאים טובים מדי, גם כשהם גרועים למדי?

סיפור חיסולה של תעשיית הטקסטיל בישראל משמש לנועה לביא אמצעי לבחינת השאלה אם אמנם מערער הקפיטליזם התאגידי הגלובלי את ריבונותה של המדינה ומצמצם את תפקידיה. לביא טוענת כי המדינה אינה נחלשת בעידן הגלובלי, אלא "מעצבת צורה חדשה של רגולציה." המדינה, כפי שלביא מבהירה, שומרת על "קליפה" ריבונית כלפי חוץ, והופכת לשחקנית מרכזית בעיצוב היחסים בין החוק הלאומי ובין ההון הרב־לאומי, במשותף עם בעלי ההון המקומיים. כולם נהנים, זולת העובדים והעובדות שהמדינה משחררת את עצמה מעול הדאגה להם וממעיטה באכיפת זכויותיהם. על כן, קובעת לביא, "במשולש היחסים בין המדינה, בעלי ההון והעובדים, נמצאת ידם של העובדים על התחתונה." קל וחומר כאשר העובדים משתייכים מלכתחילה לאוכלוסיות מוחלשות משולי החברה.

מתפרת דיר חנא כמשל: עטאף ח'טיב

באוקטובר 1992 הכריזו הפועלות במפעל הטקסטיל לודז'יה־רוטקס בדיר חנא שבגליל התחתון על שביתה ללא הגבלת זמן. זה היה לאחר כשש שנים של משא ומתן שלא הניב כל שיפור בתנאי העסקתן. נבחר ועד שבראשו עמדה עטאף ח'טיב, פועלת שאך החלה לעבוד

13 ואכן, בתחילת שנות התשעים כ־60 אחוז מן המועסקים בענף הטקסטיל בישראל היו נשים (לפי סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1990–2001), לעומת 55.5 אחוז בתחילת שנות השמונים. ראו עמ' 147, הערה 4.

במפעל. אפרים דוידי, אז עיתונאי ביומון דבר, שמע מפיה על העילה לשביתה.[14] 62 אחוז מהשכירות הערביות, כותב דוידי, השתכרו שכר מינימום, שעמד ב־1992 על 1,238 שקל חדש לחודש, ואף פחות ממנו. בנימין גונן, המתאר בספרו חיים אדומים את "צונאמי" השביתות של שנות השמונים המאוחרות, כותב כי לפי תלוש השכר שלה השתכרה ח'טיב בחודש אוגוסט באותה השנה 954 שקל חדש ברוטו עבור 180 שעות עבודה.[15] גונן, שליווה במסגרת תפקידו כנציג חד"ש בוועדה המתאמת של האגף לאיגוד מקצועי בהסתדרות את מאבקי העובדות עוד מ־1984, כתב כי בשנות השמונים והתשעים התרחש בחברה הערבית שינוי גדול, כאשר גם נשים נשואות ואמהות הצטרפו לשוק העבודה, בעיקר בענפי התעשייה, החקלאות והשירותים.

ח'טיב הייתה בת שמונה־עשרה או תשע־עשרה, היא לא זוכרת בדיוק, כשיצאה לעבוד במתפרה שפעלה בביתו של אחד משכניה בדיר חנא. גם בכפר כנא, בכפר מנדא ובסח'נין, היא אומרת, הופעלו מתפרות דומות, שבהן הועסקו הפועלות בקבלנות משנה עבור המפעלים הגדולים.

אנחנו מדברות בטלפון. ח'טיב נשמעת נרגשת ולהוטה לשתף אותי בחוויה הגדולה והכה מעצימה שלה מן העבר. "לא שכחתי כלום," היא אומרת. הזכרתי שאמרה לאפרים דוידי כי סיבת השביתה הייתה שכר העבודה הנמוך. "לא רק השכר. גם ההתנהגות של ההנהלה," היא משיבה. "היה מקרה של עובדת שקיבלה מחזור בזמן העבודה ונאסר

14 דוידי, אפרים. "ערביה, פועלת טקסטיל". דבר השבוע, 23 באוקטובר 1992.

15 גונן, בנימין. חיים אדומים (ראו עמ' 45, הערה 1). גונן מסביר כי הרקע לשביתה "שהפתיעה את הכול, כולל את צמרת הוועד הפועל של ההסתדרות," היה תעריפי השכר שההסתדרות עצמה חתמה עליהם, לפיהם נקבע כי שכר המינימום של פועלי ופועלות הטקסטיל יורכב משכר העבודה בתוספת 30 אחוז פרמיה, תמריץ לייצור שמעל לממוצע התפוקה. חישוב רכיבי השכר של עובדות הטקסטיל מצביע על כך שהעובדות השתכרו למעשה 70 אחוז משכר המינימום, אלא אם כן השיגו את יעדי הייצור שנקבעו להן. העובדות דרשו לחדול מהכללת הפרמיה בשכר היסוד שלהן ולחשב אותה כתוספת לשכר המינימום ולא כאחד מרכיביו. דרישה זו לא נענתה במשא ומתן שהתנהל במשך חדשים ארוכים. תיקון מספר 2 לחוק שכר מינימום, שהתקבל בכנסת באפריל 1997 ביוזמתה של תמר גוז'נסקי, חברת הכנסת מסיעת חד"ש, ביטל את הכללת הפרמיות בחישוב השכר והעלה אותו לשיעור של 47.5 אחוז מן השכר הממוצע במשק (כפי שהוא מתפרסם מטעם המוסד לביטוח לאומי מדי שנה, ב־1 באפריל). חוק ההסדרים לקראת תקציב 1997, כותבת גוז'נסקי בספרה לחם עבודה (ראו עמ' 48, הערה 3), גילם מדיניות כלכלית שגובשה בידי ראש הממשלה בנימין נתניהו ושר האוצר שמונה על ידיו ביולי אותה השנה, עורך הדין יעקב נאמן, לפי כללי השוק החופשי, בנוסחו הניאו־ליברלי הקיצוני. תכניתם כללה בעיקר יעדים של הפרטה, קיצוצים בשכר, הקשחת הקריטריונים לדמי אבטלה, פיטורי עובדים במגזר הציבורי ופגיעות נוספות בעובדים ובזכויותיהם הסוציאליות.

עליה לעזוב את המכונה בלי אישור. את מתארת לעצמך כמה קשה לעובדת במצב כזה לבקש אישור מהמנהל?"

במתפרה שבה עבדה ח'טיב הועסקו ארבעים פועלות בייצור ובאריזת בגדים ליצוא. היא תכננה לעבוד זמן מה כדי לחסוך כסף למימון לימודים, מכיוון שלא יכלה לצפות לעזרה כספית מאמה האלמנה, או מחמשת אחיה ואחיותיה, שהיו טרודים בבעיות פרנסה ולימודים משלהם. זו הייתה עבודתה הראשונה מחוץ לבית, וכשקיבלה את תלוש השכר הייתה מאושרת. העובדות הוותיקות שמחו פחות ממנה ואמרו לה שזהו שכר רעב. "אמרתי להן," מספרת ח'טיב, "מה אתן בוכות? בואו נצא החוצה. יצאנו, ככה, לא תכננו הפגנה. ככה התחלנו. בא מנהל המפעל, יהודי מרוסיה, שהיה חבר שלנו אבל לא היה יכול להגיד לנו: 'לכו תשבתו'. באו מההנהלה ואמרו לנו לבחור ועד שישב עם ההנהלה."

נבחר ועד בן חמש חברות וח'טיב נבחרה לעמוד בראשו. עבר שבוע עד שהגיעו עיתונאים וכתבו על השביתה. בעקבות הפרסומים נפגשו אתן נציגי ההנהלה והבטיחו להעלות את שכר הפועלות ל־2,000 שקל. הן חזרו לעבודה, ולאחר חודש, כאשר התברר להן ששכרן לא הועלה ולו בשקל אחד, ארגנו הפגנה. "הכפר כולו היה אתנו," מספרת ח'טיב. היא צברה ניסיון מסוים בקשר עם עיתונאים והצליחה להביא לכפר כתב טלוויזיה מערוץ 2, נדמה לה. לאחר שידור הכתבה עמיר פרץ, בתפקידו כיושב ראש ועדת העבודה והרווחה בכנסת מטעם מפלגת העבודה, "בא לביקור ועזר לאמא שלי במסיק. אני יודעת שאם לא היה רואה אותי בטלוויזיה הוא לא היה בא." בשטח לא ניכרו תוצאות לביקורו. "וההסתדרות?" אני שואלת. "בהסתדרות בסח'נין ידעו עלינו ולא הציעו עזרה. הם ישבו עם ההנהלה ואמרו לנו: 'תחזרו לעבודה'." עם התמשכות המאבק קיבלו חברות הוועד הדרכה בבית הוועד הפועל של ההסתדרות בתל אביב. "למדנו מה זאת שביתה, מה זה הסכם שכר ואיך מנהלים משא ומתן," ח'טיב אומרת. "ומנהיגות, ממי למדת?" וח'טיב עונה: "מנהיגות למדתי מאמא שלי. אמא גידלה אותנו בלי אבא. כולנו למדנו בבית הספר. אני למדתי ממנה שאם את לא חזקה את לא יכולה לחיות בעולם הזה."

כעבור חודש הן חזרו למפעל והמשיכו לשאת ולתת עם ההנהלה. "ואז הגיע אלינו צוות טלוויזיה של CNN ועשו עלינו כתבה. אחי, שהיה סטודנט למשפטים בבולגריה, ראה את הכתבה ואמר: 'כולם דיברו על זה בבולגריה'." ההצלחה התקשורתית שלה לא נעלמה מעיני

פוליטיקאים שהציעו לה את חסותם. רק לה, ולא לעניין שלשמו היא פעלה. היא דחתה את כל הפניות.

לאחר שהפועלות חזרו לעבודה, ח׳טיב אומרת, היא יצאה לכפרים ועברה בין המתפרות כדי לדבר עם העובדות על זכויות ולעודד אותן להקים ועדים. ואמנם הוקם ועד מרכזי של מתפרות האזור, והיא נבחרה לעמוד בראשו. שישה חודשים נמשך המשא ומתן בין הוועד להנהלת לודז׳יה־רוטקס, אך שום דבר לא השתנה. רק לאחר שהוכרזה שביתה נוספת הושג הסכם על תשלום שכר מינימום לכלל פועלות המתפרות של החברה. ח׳טיב אומרת ש״בזכות הבנות של דיר חנא כל ענף הטקסטיל קיבל שכר מינימום וזכויות סוציאליות.״

הן לא הספיקו ליהנות מן ההישג שלהן זמן רב. מקץ פחות משנתיים נסגרה המתפרה בדיר חנא והועברה לחצור. שלושים פועלות המשיכו לעבוד בו והאחרות פוטרו. ב־1995 הועבר מפעל הטקסטיל לודז׳יה־רוטקס לירדן. המבוגרות מבין המפוטרות נשארו בבית, והצעירות, שמרביתן נישאו במהלך הזמן, מצאו עבודות שונות. חלקן עובדות בחקלאות כי ״זה נוח להן. הן קמות בחמש וחוזרות באחת ומספיקות להכין ארוחת צהרים לילדים שחוזרים מבית הספר,״ אומרת ח׳טיב.

ח׳טיב עצמה לא הקימה משפחה, ומאז שהמפעל נסגר היא עובדת כפקידה בסניף ההסתדרות בסח׳נין. האם מימשה את חלומה ללמוד? ״עדיין לא. אבל זה בתכנית.״ היא הייתה רוצה ללמוד גננות והוראה לגיל הרך. אני שואלת על אפשרויות התעסוקה של נשים צעירות בדיר חנא וח׳טיב עונה, שכיום רוב הצעירות שמסיימות תיכון ממשיכות ללימודים אקדמיים, ושהוראה הוא המקצוע המבוקש ביותר. ״אם כך, זה לטובה,״ אני אומרת. ״כן ולא,״ היא עונה. רבות מהן לא מוצאות עבודה במקצוען, וכך נשים שלמדו וקיבלו תואר מתחרות עם הפחות משכילות על מקומות עבודה בשוק מכווץ.[16]

16 נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה המעודכנים ל־23 ביוני 2015 (אשר התפרסמו ב־24 ביוני בהארץ) מצביעים אף הם על המשך התרחבות מגמת ההשכלה האקדמית (פי חמישה מאז 1990) באוכלוסייה הכללית, ובקרב נשים בפרט. עם זאת, בולטת המגמה (הנמשכת אף היא) של בחירה במדעי הרוח והחברה ולא במקצועות הטכנולוגיים, המבטיחים אפשרויות תעסוקה טובות יותר. הנתונים מלמדים כי ב־2014 רוב בוגרי התואר הראשון והשני היו נשים (59.9 אחוז ו־60.7 אחוז, בהתאמה). קרוב למחצית ממקבלי התואר השלישי (49.7 אחוז) היו נשים. כמעט 10 אחוז מהבוגרים בכלל התארים היו ערבים־פלסטינים, ששיעורם באוכלוסייה בישראל כפול מזה (20 אחוז). רוב בוגרי ובוגרות התואר הראשון למדו בחוגים למדעי הרוח והחברה, ומרבית מקבלי התואר השני למדו מדעי הרוח או עסקים וניהול (28.8 אחוז ו־27.8 אחוז, בהתאמה).

הדיאלקטיקה של העבודה הממוגדרת

התופעה שעטאף ח׳טיב מצביעה עליה כתופעה שמאפיינת נשים ערביות־פלסטיניות צעירות בישראל, הבוחרות לרכוש השכלה אקדמית במקצועות רוויים בכוח נשי, היא תופעה רחבה וכלל ארצית, ואחת הסיבות לפערי השכר המגדריים. נשים מתרכזות בכעשרה משלחי יד עיקריים, ובראשם הוראה, מנהלה ומקצועות הטיפול, ואילו גברים מתרכזים במקצועות טכניים במהותם. התופעה קיבלה את השם ״בידול תעסוקתי״, שמובנו במונחים כלכליים הוא פערי שכר מגדריים. מקורם של הפערים הללו הוא בדעות קדומות הנפוצות בקרב מעסיקים, ובסטריאוטיפים שכיחים המכוונים נשים וגברים למסלולי תעסוקה נבדלים. גם נשים מחזיקות בדעות קדומות המכוונות להפלות אותן לרעה בשוק העבודה.

כשמונים אחוז מכוח העבודה הנשי בישראל מועסק בענפי השירותים והטיפול, שהן סביבות עבודה נשיות ברמות שכר נמוכות. ייצוג היתר של נשים בענפי השירותים נפוץ בכל המדינות המפותחות, כשישים אחוז מכוח העבודה. לפי דו״ח מרכז אדוה על פערי שכר מגדריים, ברשימת המקצועות והעיסוקים המבוקשים בקרב נשים וגברים, מקצועות הטיפול נמצאים במקום השני, מיד אחרי פקידות ומזכירות. במקום העשירי והאחרון נמצא את הזבניות. במשלחי היד הנפוצים בקרב גברים שיעור הנשים לא עולה על ארבעים אחוז, וגם זאת במסחר ובמינהלה ולא במקצועות הטכנולוגיים. הבידול התעסוקתי מקנה לנשים ייצוג יתר בעשירוני השכר הנמוכים, ואפשר לסמן אותו כאחד הגורמים האחראים להבדלי המעמדות המתרחבים גם בין העובדות לבין עצמן בשוק העבודה. כוונתי היא לפערים המעמיקים בין העיסוקים המקצועיים הנחשבים ״נשיים״, ובהם חינוך ורווחה, ובין תעסוקות מקצועיות שנשים עוסקות בהן, אך הן אינן מתויגות כנשיות.[1]

1 מרכז אדוה. ראו עמ׳ 151, הערה 8.

במחקר העוסק בהתפתחות שוק העבודה מאמצע שנות התשעים של המאה הקודמת עד סוף 2013, מצאו איתמר גתי ומאיה פרץ מהחוג לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים שנשים הגדילו ב־30 אחוז את שיעור השתתפותן בשוק העבודה, הפכו לרוב בקרב הסטודנטים למשפטים ולרפואה והתקדמו לעמדות ניהול בכירות. חרף זאת, רוב הנשים ממשיכות לעסוק בעיסוקים הנחשבים באופן מסורתי כנשיים, בהם חינוך ורווחה, והן משתכרות בממוצע 34 אחוז פחות מגברים.[2] הבעיה, כפי שהמחקר מצביע עליה, אינה במקצועות שנשים מעדיפות, אלא בגמול הכלכלי הנמוך שנשים מקבלות בתעסוקות הצווארון הוורוד. מחקרם חושף את מעגל הקסמים של שוק העבודה הממוגדר והבלתי שוויוני מעצם הגדרתו. שהרי זו משמעות המגדוּר: תפישות מסורתיות ביחס לנשיות ולגבריות משפיעות על שוק העבודה, והתפישות הללו חוזרות ומשפיעות על מקומם של נשים וגברים בחברה. הגדרת ענפי השירות והרווחה כנשיים מרחיקה מהם גברים רבים שהיו מוכנים לעסוק בהם מתוך בחירה ולא מתוך אילוץ, אך הם נמנעים מכך בגלל הזיהוי הנשי שלהם, ובשל רמות השכר הנמוכות המאפיינות שוק עבודה ממוגדר. זהו מעגל קסמים.

מגדר הוא הקטגוריה שבאמצעותה פמיניסטיות בוחנות וחוקרות את המציאות על מכלול מרכיביה. מגדר, כפי שמסבירה הסוציולוגית סילביה פוגל־ביז'אוי, הוא נקודת המפגש המסבירה אחדות מן ההשפעות הסותרות שיש לתהליך החשיפה של המשק לשוק הגלובלי על הקבוצות החברתיות השונות: נשים וגברים בני דורות שונים, מזרחים ואשכנזים, תושבי המרכז והפריפריה, ערבים ויהודים, מהגרי ומהגרות עבודה.[3] חלון ההזדמנויות התעסוקתי שפתח הקפיטליזם הגלובלי בפני נשים אשכנזיות שונה מזה שהוא פתח בפני נשים מזרחיות. נשים אשכנזיות נהנות בדרך כלל מייצוג רחב יחסית במקצועות האקדמיים והניהוליים היוקרתיים במהותם. נשים מזרחיות מיוצגות יותר בתעשייה, בפקידות הנמוכה ובענפי השירותים. כללית, כותבת פוגל־ביז'אוי, התרחב האי־שוויון בהזדמנויות התעסוקה המוצעות לנשים

2 ויסברג, הילה. "נשים רוצות אחריות וביטחון סוציאלי, גברים רוצים עצמאות ויוקרה". *TheMarker*, 19 בדצמבר 2013.

3 פוגל־ביז'אוי, סילביה. "אם כל כך טוב, למה כל כך רע? נשים בשוק העבודה בעידן הגלובליזציה". עיונים בתקומת ישראל, המרכז למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2005.

בכלכלה החדשה בין נשים יהודיות, זולת יוצאות אתיופיה, לבין נשים ערביות־פלסטיניות אזרחיות המדינה, ובמיוחד הנשים המוסלמיות, שהן כשמונים אחוז ולמעשה הרוב בחברה הערבית בישראל. את המעט שהיה להן בשנותיה האחרונות של תעשיית הטקסטיל בישראל העבירה הגלובליזציה לאזורי סחר חופשי במזרח התיכון ובאסיה.

אם שימש לנו הטקסטיל המחשה לתעשייה עתירת כוח עבודה נשי שרוסקה במהלך שנות התשעים ותחילת שנות האלפיים בתהליכי הגלובליזציה הכלכלית, ישמשו לנו מקצועות הטיפול והסיעוד, אף הם עתירי כוח עבודה נשי, להמחשת תהליכי המסחור העוברים על ענפי השירותים המזוהים כנשיים, והדרתם לשולי שוק העבודה המקומי כמו גם הגלובלי. מקצועות הטיפול התת־מתוגמלים הם הצומת בו מצטלבים מגדר, מעמד, גזע ואתניות בהשפעת תהליכי הגלובליזציה הכלכלית.

הסוציולוגית הפמיניסטית אורלי בנימין, העוסקת במחקר שוק העבודה הפוגעני ופעילה בתחום זכויות עובדים ועובדות, מתארת את מקצועות הטיפול כעיסוקים הנתפשים כמתאימים לנשים שהן חסרות כישורים בעלי ערך בשוק העבודה. במאמר שבוחן את השינויים שחלו במקצועות הללו במדינות הניאו־ליברליות שאימצו את הרפורמה במבנה המערכת הציבורית, הידועה בראשי התיבות NPM (New Public Management), בנימין טוענת כי שירותי הטיפול שהמדינה סיפקה בעברה כמדינת רווחה מפותחת, נפגעו לאחר שהופרטו, הן ביחס לערכם והן בשלילת ההטבות הכרוכות במיומנות מקצועית.[4] מטרת הרפורמה היא לייעל את המערכת הציבורית באמצעות שיטות ניהול המקובלות במערכת העסקית. בישראל נפתח תהליך הטמעתה ב־1999.

השפעת הגלובליזציה הכלכלית על נשים במדינות מתפתחות, טוענת בנימין, ושעבודן לעבודה בלתי מתגמלת, נוכחים גם במצבן של עובדות במקצועות הטיפוליים במערב העשיר. מקומן של סייעות טיפוליות, או מטפלות סיעודיות בשוק העבודה, ממחיש את הבעיה. המעסיקים הם לקוחות, מושג המושאל מתחום הצרכנות ומשכיח

4 Benjamin, Orly. "From Cooperation to Criticism of Economic Globalization: An Intersectional Concept of Gender Justice." *GENDER — Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft* 5.2, 2013

את מציאות יחסי העבודה. הטיפול עצמו הוא שירות שנמשל למוצר מסחרי. מן המטפלות מצפים לסחור ב"שירות" שהן מציעות ברמות מחירים נמוכות, ובלי להתחשב בסיכון התעסוקתי שהן לוקחות על עצמן. משך העבודה מוגדר כקצר טווח או תקופתי, והן חסרות שליטה על היקף המשרה ועל תנאי העבודה. על כל אלה נוספים הבידוד והפיזור שלהן בבתי המעסיקים, המקשים עליהן להתאגד כדי לחזק את כוח המיקוח שלהן.

הנקודה היא, כפי שבנימין כותבת, שארגוני נשים מתמקדים בקידום נשים בשוק העבודה על בסיס כישורים אישיים, ובתמיכה במאבקים על זכויות אישיות בנסיבות מיוחדות, ומזניחים את המיקוד באיכות העבודה המוצעת לנשים. זו אותה ההזנחה המאפיינת את הפמיניזם הלבן מאז שנות השבעים של המאה הקודמת, המזהה עבודה עם הכנסה, ביטחון סוציאלי, כוח, עצמאות ומימוש עצמי. בנימין קוראת לעצב אתיקה פוליטית של דאגה לנשים במקצועות הטיפול התת־מתוגמלים, ולאקטיביזם פמיניסטי נגד רפורמת הניהול הציבורי החדש. בגישה החדשה שהיא מציעה לאמץ, איכות העבודה והשכר הממוצע במשק הם שצריכים לעמוד בבסיסה של הגדרת האפליה.

נחזור לנשים הצעירות העומדות להיכנס לעולם העבודה או הלימודים ונשאל שוב, מה מניע אותן לעסוק במשרות רעות בתחומי הגטו ה"נשי"? שאלה זו מעסיקה את תמר גוז'נסקי בספרה לחם עבודה, והיא תוהה אילו גורמים מכוונים או מסלילים נשים לעבר מקצועות הצווארון הוורוד, ואם ניתן לדבר על בחירה חופשית בנסיבות העניין. גוז'נסקי ממסגרת את התהליך שאנחנו מפרשות כ"בחירה" מקצועית במכלול גורמים המשפיעים על נשים יותר מכפי שנסכים להודות: הציפייה הכללית מנשים ללמוד מקצועות המזוהים עם העבודה המסורתית שנשים מבצעות בחינם; ההעדפה שנשים רוחשות למקום עבודה מאורגן וקבוע ולביטחון סוציאלי על פני קריירה שמרחיקה את העובדת ממשפחתה ושאין בה ביטחון תעסוקתי; ולבסוף, הגדרת האישה העובדת כ"מפרנסת שנייה", מעמד שמצדיק מראש, כפי הנראה, תשלום שכר נמוך יותר משכר "המפרנס העיקרי". בהגדרה זו נתפשת העבודה בשכר כסוג של הטבה, שערכה הכלכלי פחות מן הערך שהעובדת מייחסת לעצם יציאתה לעבודה. נשים רבות לוקות ב"תסמונת המשכורת השנייה", המונעת מהן להיאבק על מקומן

הראוי בעולם העבודה ופוגעת בכוח המיקוח שלהן בנושאי שכר ותנאי עבודה. שוק העבודה אפוא עודו שוק ממוגדר, ושוויון מגדרי נתפש כמחווה לעובדת ולא כערך אוניברסלי.[5]

על אשמת המשכורת השנייה: סילביה פוגל־ביז'אוי

אנחנו נפגשות בבית קפה שכונתי ברמת אביב, שבה כל אחת מאתנו גרה עם משפחתה זה שנים ארוכות, אך פגישותינו האקראיות הן נדירות. נופו המרהיב של הצאלון הפורח בתקופת השנה הזו, אמצע יוני, מטיל צל כתום־אדמדם על השולחן היחיד הפנוי בשעת הבוקר המאוחרת שנקבעה לפגישה. פוגל־ביז'אוי, החוקרת את המשפחה כמוצא האי־שוויון בין המינים, טוענת כי עקרון המפרנסת השנייה היה ונשאר העיקרון המארגן של נשים בשוק העבודה גם כיום, חרף

5 בסקר החברתי (2009) של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (פרסום מספר 1433, 2011), על "משפחתיות" בקרב בני 20 ומעלה, מסכימים 70 אחוז מהאוכלוסייה היהודית כי יציאת האם לעבודה גורמת לפגיעה מסוימת בילדים הקטנים. בקרב האוכלוסייה הלא יהודית מגיע שיעור ההסכמה לכ־80 אחוז. 40 אחוז מהאוכלוסייה היהודית מסכימים עם האמירה כי "להיות עקרת בית זה תפקיד מספק לפחות כמו עבודה בשכר." 67 אחוז מהיהודים הדתיים מסכימים עם האמירה הזאת, ו־65 אחוז מן הערבים מסכימים לה. עם זאת, 71 אחוז מן הנשים מסכימות עם הקביעה כי "עבודה בשכר זו הדרך הטובה ביותר לאישה להשיג עצמאות." באשר לחלוקת המטלות הביתיות, 79 אחוז מהגברים ו־81 אחוז מהנשים מסכימים כי בני זוג עובדים צריכים לשאת שווה בשווה במטלות הבית. ואולם בפועל מודים הנשאלים כי רוב עבודות הבית — כביסה, ניקיון ובישול — נעשות בעיקר בידי נשים. הטיפול בילדים נעשה שוויוני יותר (69 אחוז חולקים בטיפול בילדים), וגם שיעור הקניות הנעשות במשותף עלה (54 אחוז עורכים את הקניות ביחד). הגבר עודו ממונה על התיקונים בבית (73 אחוז), ורק ב־19 אחוז מן המשפחות האישה אחראית על ענייני הכספים.

עיתונאיות *TheMarker* טלי חרותי־סובר וז'נאן בסול מדווחות על סקר שערכה רונית הריס־אולשק מטעם מינהל מחקר וכלכלה במשרד הכלכלה בשנים 2012–2013 בקרב 996 נשים עובדות שהן אמהות לילדים מתחת לגיל עשר. לפי ממצאי הסקר, ב־5 אחוזים בלבד ממשקי הבית בישראל הגבר אחראי על רוב המטלות. ב־22 אחוז חלוקת התפקידים מוגדרת כשוויונית, וב־73 אחוז האישה עודנה אחראית לניהול משק הבית ולטיפול בילדים. גובה השכר משפיע על מידת השוויון. שיעור ההשתתפות של בני הזוג של נשים שמשתכרות 10,000 שקל ומעלה עולה לכדי 11.4 אחוז, לעומת שיעור השתתפות של 2.1 אחוזים בלבד של בני זוגן של נשים המשתכרות שכר מינימום ומטה. בחברה הערבית בישראל שיעור האי־שוויון בחלוקת התפקידים המשפחתיים גדול אף יותר. כ־86 אחוז מן האמהות הערביות העובדות ציינו כי הן האחראיות העיקריות לניהול משק הבית. מן הסקר עולה כי 40 אחוז מכלל משקי הבית אינם מסתייעים בסיוע חיצוני בתשלום בביצוע מטלות הבית והמשפחה. חרותי־סובר, טלי ובסול, ז'נאן. "מחקר: כאשר נשים מרוויחות שכר גבוה, בני זוגן משתתפים יותר בעבודות הבית". *TheMarker*, 12 באוגוסט 2015.

כל השינויים שעברו על מוסד המשפחה.[6] טענתה מעניינת אותי, ואני מתכוונת להקדיש לה את שיחתנו.

היא נולדה ב־1951 בעפולה לאם ניצולת שואה מפולין ולאב שהיה חבר ברזיסטאנס, תנועת המחתרת האנטי־נאצית בצרפת. בינקותה עברו הוריה לצרפת, והיא גדלה בשכונת פועלים בפריז עד חזרתה לישראל ב־1969, בגיל שמונה־עשרה. עבודת הדוקטורט שלה בסוציולוגיה פוליטית עסקה בתנועות נשים בקהילה היהודית בפלשתינה־ארץ ישראל מסוף המאה התשע־עשרה עד קום המדינה. משם היא פנתה לעסוק בחקר המשפחה בישראל, האישה בקיבוץ, נשים בשוק העבודה וסוגיות פמיניסטיות רבות אחרות. כיום היא חוקרת את הזיקה שבין הארגונים הפמיניסטיים בישראל ובין הפמיניזם הגלובלי.

ביולי 1985, מספרת פוגל־ביז׳אוי, היא הייתה אם לשני בנים קטנים, בן שמונה ובן שלוש, ״ולמי היה ראש לכלכלה?״ הראש והלב היו במלחמה בלבנון, בה ראתה מלחמת איוולת. היא הייתה עסוקה בהוראה ובכתיבה וכלל לא נתנה את דעתה למשבר הכלכלי או לפתרון שהוצע לו בתכנית החירום הכלכלית לייצוב המשק. קרוב לוודאי, היא אומרת, שהתכנית התקבלה בשקט ציבורי כללי מפני שדעתנו לא הייתה נתונה לענייני המשק אלא למלחמה בלבנון. אל תשכחי שרק ביוני הצבא נסוג לדרום לבנון: ״היה קשה, עד שבחרת לא לחשוב על המצב הכלכלי. נשים בעבודה? זכויות נשים עובדות? זה לא עורר עניין.״ ארגוני הנשים עצמם לא עסקו בזכויות האישה העובדת, ואפילו בשדולת הנשים שפוגל־ביז׳אוי הייתה חברה בה לא היה עניין בנושאים הללו. היא זוכרת לרעה את תרומתו של המדור לעובדת

6 פוגל־ביז׳אוי, סילביה. ״המפרנסת השנייה בעידן הגלובליזציה״. חברה, 8, 2003. ״משכורת שנייה״ הוא ביטוי מזלזל, הממעיט בערך ההשתכרות של האישה ובתרומתה הכלכלית למשק הבית. משק בית שבו שני בני הזוג עובדים בשכר ממוצע ומטה הוא משק בית של ״מפרנס וחצי״, וכששניהם משתכרים שכר מינימום זהו משק בית של ״שתי־משכורות־בקושי־פרנסה״. ברוב משקי הבית הפועלים לפי המודל של ״מפרנס וחצי״ הנשים מועסקות בענפי החינוך והטיפול המוגדרים כנשיים. בדו״ח מרכז אדוה ופרויקט ״שוות ערך — לקידום שכר שווה״ מתארות החוקרות נוגה דגן־בוזגלו ויעל חסון את המאמץ הנעשה כיום במדינות שמקדמות שוויון מגדרי, ובכללן ישראל, למעבר מן המודל של ״מפרנס וחצי״ למודל של ״שני מפרנסים־שני מטפלים״. משמעותו המעשית של המודל החדש הזה היא מערכת משולבת, שבה שני ההורים עובדים בשוק העבודה ושותפים במטלות הביתיות ובטיפול בילדים. התכניות המקדמות את המודל הזה כוללות גם עידוד גברים לעסוק במקצועות הטיפוליים ובחינוך, וכן הכשרות לנשים במקצועות הנחשבים ל״גבריים״. המחקר מוכיח כי הבידול התעסוקתי המסליל נשים לתעסוקות מעוטות שכר הוא אחד הגורמים המרכזיים לאפליה בשכר. דגן־בוזגלו, נוגה וחסון, יעל. מדיניות לצמצום פערי שכר מגדריים — מבט בינלאומי. מרכז אדוה ו״שוות ערך — לקידום שכר שווה״, 8 במארס 2015.

השכירה בהסתדרות לקביעת סולם שכר נמוך יחסית לעובדות, לעומת סולם השכר שנקבע לעובדים. גם התחרות שהייתה בין אותו מדור ובין ארגון הנשים ההסתדרותי נעמ״ת, שלא היה לו חלק בקביעת סולמות השכר, לא זכורה לה לטובה.

פוגל־ביז׳אוי טוענת שתפישת שכר האישה העובדת כמשכורת שנייה היא מרכיב מרכזי בניצול הממוסד של נשים. מצד אחד מדברים כאן על חברה מריטוקרטית שמתגמלת את בעלות הכישורים המתאימים למשק, ועל נשים שמטפחות את הקריירה שלהן ומשקיעות בה. מצד אחר פותחה כאן מערכת שלמה של חוקים המתייחסת אל האישה העובדת כאל מפרנסת שנייה. אם לשפוט מאופי החקיקה, מה שקובע בשוק העבודה הוא העובדה הביולוגית שאת אישה. כל החברה, ממשיכה פוגל־ביז׳אוי, ובכלל זה הנשים עצמן, מקבלת את העיקרון הזה, וכולנו מתכננות ומתכננים את חיינו בהתאם לעקרון המפרנסת השנייה. הוא נראה נכון וצודק, והוא מאפשר שקט תעשייתי, כי הרי הוא מקובל על כולם. נשים שמנסות לשנות את העיקרון הזה פועלות תמיד במישור הפרטני, מבלי להתייחס למנגנונים שמסלילים אותנו לכיוון הזה. הן מדברות על עצמן כעל בעלות קריירה ולא כעל נשים עובדות. אבל, ופוגל־ביז׳אוי אומרת זאת כך, ״קריירה זו גם הכרה כלכלית. מה שלא משתלם מבחינה כלכלית אינו בהכרח קריירה. וגם זה מתוצרי הכלכלה הקפיטליסטית הליברלית. את רואה את הכוח שיש לעיקרון הזה.״

אני שואלת את פוגל־ביז׳אוי מה היא חושבת על ההצעות לנשים בחברות היי־טק ותחומי צווארון לבן אחרים ל״משרות אם״ המאפשרות, בהסכמי עבודה מסוימים או בחוזים אישיים, יום עבודה גמיש ועבודה מן הבית. ״מהי ׳משרת אם׳,״ עונה פוגל־ביז׳אוי, ״אם לא ביטוי לאפליה, גם אם היא מוצגת כאפליה חיובית לטובת האישה. התשובה להגדרות שיש בהן אפליית נשים תהיה הגדרה חדשה למשרת הורה.״ אם כי, אני מעירה, כל עוד ישנם פערי שכר לטובת הגברים, קרוב לוודאי שההורה המשתכר פחות יהיה זה שיישא במטלות הבית.

כלומר, זו הנושאת ממילא בעול משק הבית. וההוכחה לכך היא מיעוט הגברים המנצלים את זכותם החוקית לחופשת לידה.[7]

אני שואלת אם הכרה ציבורית בערך הכלכלי של העבודה במשק הבית, כפי שדרשו פמיניסטיות מרקסיסטיות בשנות השבעים, עשויה להעלות את ערך מקצועות הטיפול בשוק העבודה המקצועי. הכרה בעבודה הטיפולית היא צעד חיוני, אומרת פוגל־ביז׳אוי, מה עוד שמדובר במדינה כמו ישראל שבה הן שיעור הילודה והן תוחלת החיים גבוהים יחסית לכל מקום בעולם. מקצועות הטיפול אינם מתוגמלים לפי ערכם, כי הנחת המוצא היא שנשים אחראיות לטיפול, ״מכיוון שהדימוי של האמא הטובה קשור לדימוי של המפרנסת השנייה. ואי אפשר לנתק את הדימוי הזה מבעיה בלתי פתורה נוספת שהשאירה אצלנו המהפכה הפמיניסטית של הגל השני, והיא בעיית הדת המתערבת בחיי המשפחה וכל החוקים הגזעניים הקשורים למשפחות בישראל. מה שקורה בתחום העבודה קשור במה שקורה במשפחה, ועל זה כבר כתב פרידריך אנגלס. הקשר התלותי הזה אחראי למערכת התרבותית שמייצרת שקט תעשייתי. ובישראל יסודות המשפחה הם כה חזקים, שבלי להזיז אותם לא נצליח לשנות שום דבר.״ עקרון המפרנסת השנייה, מסכמת פוגל־ביז׳אוי, הוא הביטוי התרבותי המסביר את הקשר בין משפחה לעבודה. הוא מבטיח שקט, ובשקט הזה הוא ממשיך ומשתכפל בשוק העבודה.

בהקשר הניתוח הפסימי הזה מעניין להזכיר את המחקר שערכה האנתרופולוגית עמליה סער בקרב מאה נשים שהשתתפו בקורסים להעצמה כלכלית. המחקר שלה, כפי שהוא מתואר בכתבתה של בילי פרנקל באתר *Ynet*, חושף תופעה רחבה של נשים הטוענות שלא זו בלבד שאין הן מעוניינות להיות מפרנסות עיקריות אלא שהן אף חוששות מזה, ייתכן שגם בשל הרצון להימנע מתחרות פנים־ביתית על

7 ״שעות אם״ ומשרות חלקיות מאפשרות לנשים להתמיד ולהישאר בשוק העבודה תוך כדי מילוי תפקידן כרעיות וכאמהות. עבורן זהו בדרך כלל דפוס עבודה מתמשך ואף קבוע. אותו עיקרון מארגן המסביר את מקומן של הנשים בשוק העבודה ואת תחומי העיסוק שלהן, מסביר גם את פערי השכר הקיימים בין גברים לנשים באותה עבודה או בעבודה דומה גם בתחומי עיסוק יוקרתיים כמו עריכת דין, עיתונות ותקשורת, פיננסים, רפואה, אדריכלות ותעשיות ההיי־טק. לבסוף, כששוק העבודה מאורגן לפי העיקרון של ״מפרנסת שנייה״ אין תמה ששיעור הנשים גבוה בעקיבות משיעור הגברים בקרב הבלתי מועסקים בכוח העבודה האזרחי, שכן עובדת היותה של האישה נשואה לגבר מפרנס מקלה על מעסיקים לדחות את מועמדותה למשרה פנויה או לפטר אותה. אפשרויות התעסוקה הפתוחות לפני נשים משקפות את עקרונות השוק הללו, ואף מחזקות אותם.

רמת המשכורת כמדד להצלחה מקצועית.[8] ועוד מגלה המחקר, כי גם במקום העבודה נשים מבצעות משימות רבות ללא תמורה כספית ואף מוותרות על קבלת קרדיט, בהגדירן את המאמץ הנוסף שלהן כתרומה לארגון או כעשייה מתוך אהבה.[9]

ומה קורה בקהילה שבה נשים לוקחות על עצמן להיות מפרנסות ראשיות, שלא לומר משתכרות יחידניות, כמוסכמה חברתית ותרבותית, ובלי להתנצל? תופעה זו מתרחבת כיום בקהילות יהודיות חרדיות, שבהן האישה נושאת בעול הפרנסה ואילו הגבר לומד ואינו מפרנס. הסוציולוגית יהודית חסידה חוקרת את "מודל האישה המפרנסת" בחברה החרדית בישראל, ואת השפעת העבודה של נשים מחוץ לבית על החברה החרדית. הנשים שחסידה ראיינה עובדות בתעשיית ההיי־טק. הן בעלות השכלה על־תיכונית ואקדמית, נשואות לאברכים ואמהות לילדים קטנים.[10] חסידה התעניינה בשאלה אם ניכרים שינויים בתפקוד משק הבית בעקבות יציאת האישה לעבודה בשכר. היא מצאה שאמנם השינוי כבר כאן. האבות הלומדים לוקחים על עצמם את הטיפול בילדים בשעות הבוקר וכן תפקידים המוגדרים מסורתית כ"נשיים", כמו כביסה, קניות והשגחה על ילד חולה. חרף זאת, הנשים אינן פטורות מלהמשיך ולעסוק במטלות הביתיות מרגע חזרתן מן העבודה עד שעות הערב המאוחרות. בדומה לכלל המשפחות הצעירות בחברה בישראל, המשפחה הגרעינית החרדית נשענת על עזרת הסבים

8 פרנקל, בילי. "נשים עדיין פוחדות ממשכורות גבוהות". *Ynet*, 6 באפריל 2015.

9 מדד המגדר — 2014, שפורסם מטעם "שוות — המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית" ומכון ון ליר בירושלים, מתאר ומנתח את האי־שוויון המגדרי בישראל במשך עשור (2014–2004). מחברת הדו"ח, הגר צמרת־קרצ'ר, כותבת כי במהלך העשור לא נמצא שיפור משמעותי באי־שוויון בין המינים. מצב העובדות והעובדים הורע בעשור הזה הן בשכר והן בתנאי העבודה. שכרן החודשי הממוצע של העובדות הוא 66 אחוז משכר הגברים, ושכרן השעתי הוא 85 אחוז. שיעור השתתפותן של נשים בשוק העבודה עומד על 84 אחוז משיעור השתתפותם של גברים; נשים הן רוב המועסקים במשרות חלקיות, ושיעורן במשרות חלקיות גבוה ב־89 אחוז משיעור הגברים. לפי הדו"ח, חלוקת העבודה המסורתית נמשכת ונשים ממשיכות לשאת בנטל האחריות לטיפול במשק הבית ובמשפחה. על עבודתן ה"בלתי נראית" של נשים ב"משמרת שנייה" במשק ביתן נוספו כיום גם הטיפול או האחריות לטיפול בהורים המזדקנים. מבחינת המשק זו פגיעה בכושר ההשתכרות של נשים על בסיס ההבחנה או ההירכיה הקיימת בין העבודה הביתית ובין העבודה בשכר. הסטטיסטיקה העולמית על מצב האישה העובדת אינה משפרת את ההרגשה. לפי מסד הנתונים של התכנית לפיתוח של האו"ם מיולי 2011, נשים משקיעות בעבודה שני שלישים מסך כל השעות בעולם (66 אחוז) ומייצרות 50 אחוז מן המזון הנצרך בעולם, אולם הן משתכרות 10 אחוז בלבד מן ההכנסות, ובבעלותן רק אחוז אחד מן ההון: www.undp.org

10 יהודית חסידה הציגה את המחקר שלה בהרצאה שנשאה בכנס מגדר חוצה גבולות, שהתקיים ב־30 במאי 2015, באוניברסיטת תל אביב.

והסבתות, אך בשונה מן המקובל בחברה הכללית ברובה, הילדים והילדות הבוגרים יודעים להתארגן בעצמם, לחמם לעצמם אוכל שנשמר במקרר ולהעסיק את אחיהם ואחיותיהם הקטנים. מודל האישה המפרנסת החרדית, כפי שמצייר אותו מחקרה של חסידה, מתאר חלוקת תפקידים בלתי מסורתית במשק הבית ומציאות של חילוף תפקידים חלקי. מדובר אפוא בשינוי, אם כי לא במהפכה, בתפישת מקומה של האישה החרדית, העובדת מחוץ לבית, במשק הבית.[11]

הנכדות והנינות של הפרולטרית הישנה

זהו אולי הרגע הנכון לחזור אל רוזה לוקסמבורג ואל טענתה בדבר המאבק לשוויון, שאין לקבל אותו כמאבק לנשים בלבד, אלא כמאבק מעמדי משותף של הפרולטריון המורכב משני המינים. לוקסמבורג, חרף תובנותיה החברתיות החריפות ורגישותה הקיצונית למצב הנשים בזמנה, ציינה פער בלתי ניתן לגישור בין האישה הפרולטרית, העובדת מחוץ לבית "... בת העם עובדת על פי רוב הרחק מבית החרושת הגדול של הייצור החברתי, ולכן גם הרחק מבית החרושת של התרבות, כלואה בדלת האמות של חיי משפחה דלים," ובין האישה הבורגנית. את האישה הפרולטרית "תלש" הקפיטליזם ממשפחתה ורתם אותה ל"שדות זרים." ואילו האישה הבורגנית היא "טפיל של החברה... בהמת־משא של המשפחה," שאין לה "תפקיד כלכלי בחברה, מפני שהיא נהנית מן הפירות המוגמרים של פער המעמדות." רק בדמות הפרולטרית המודרנית "נעשית האישה אדם, שכן המאבק הוא שעושה את האדם שותף במפעל התרבות, בהיסטוריה של האנושות." לוקסמבורג סילקה את עקרת הבית מן ההיסטוריה. היא בזה למקומה

11 ב־2014 עלה שיעור הנשים החרדיות העובדות מחוץ לביתן ל־73 אחוז, והוא משתווה כמעט לשיעור הנשים הכללי בשוק העבודה. ואולם, מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה כי העובדת החרדית משתכרת כ־43 אחוז פחות מן העמיתה הלא חרדית שלה. במקצועות הטכנולוגיה העילית הן משתכרות כ־30 אחוז פחות מן העובדות הלא חרדיות המועסקות בעבודה זהה. למעלה משליש מן העובדות החרדיות מועסקות במקצועות החינוך, ורובן בהיקפי משרות נמוכים ובשכר שאינו מגיע לשכר המינימום. מצבן של האקדמאיות טוב בהרבה, הן בגיוון המקצועי והן ברמת השכר, הקרובה לשכר הממוצע במשק (כ־9,000 שקל). הנתונים הללו מופיעים במסמך עמדה על תעסוקת הנשים החרדיות בישראל — 2014, שהוכן על ידי מחלקת המחקר של הכנסת.

של עקרת הבית בקו הייצור האנושי ומחקה את האמהות מן המפעל החברתי. מכאן נבע הלעג שהביעה לוקסמבורג כלפי התנועה הסופרג׳יסטית שפעלה בשלהי המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים למען זכות בחירה לנשים. היא ראתה בה תנועה של קבוצות חלשות, חסרת שורשים מטריאליים, שאינה אלא ״צל רפאים של הניגוד בין האישה לבין הגבר, גחמה.״[12]

ברגע הנוכחי קריאתה של רוזה לוקסמבורג לשותפות חוצת מגדרים, רעיונית ומעשית, במאבק לשינוי המציאות, היא רלבנטית ואקטואלית. על כך מעיד העניין האקדמי המחודש בכתביה בארץ ובעולם. ועל כך מעידות נשים אקטיביסטיות במחאה החברתית על יוקר המחיה, בארגונים פוליטיים ואזרחיים ובאיגודי עובדים ועובדות, שהיו ונשארו מוקד אפשרי של התנגדות מהפכנית.

פמיניסטיות סוציאליסטיות בנות הגל השני, בשנות השישים המאוחרות ובשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים, העדיפו את רעיונותיה של אמה גולדמן. גולדמן הייתה דמות מרכזית בתנועה האנרכיסטית בארצות הברית משלהי המאה התשע־עשרה, עת היגרה מליטא לניו יורק, עד מותה בקנדה בשנת 1940. גולדמן תמכה במאבקי עובדים, התנגדה למיליטריזם, נאמה בזכות השימוש באמצעי מניעה ונגד מוסד הנישואים בכללותו, כמוסד פטריארכלי המבסס את ריבונות הגבר בחברה ובפוליטיקה. תורת השחרור הפמיניסטית שלה נלמדה בקבוצות להעלאת התודעה, ונראה שהייתה לה השפעה רבה על התנתקותו של הפמיניזם הרדיקלי השמאלי מפעילות במערכות פוליטיות מעורבות של גברים ונשים. דחיית מוסד הנישואים, כמו גם הפעילות בקבוצה חד־מינית כל־נשית, היו המסקנה ההגיונית של החשיבה הפמיניסטית בדבר ההשתחררות מרודנות הגבר.

על ספה של המאה העשרים ואחת כבר הובן כי העבודה בשכר עדיין לא שחררה את האישה מרודנות ״הסדר הגברי״. עם זאת, הודות למאבק הפמיניסטי, עולם העבודה הוא זירת המאבק התודעתי והמעשי לשוויון מלא. בל הוקס, אחת המבקרות היותר חדות של הפמיניזם הליברלי, כתבה בשנת אלפיים כי המחשבה הפמיניסטית לא חזתה

12 לוקסמבורג, רוזה. ״הפרולטרית״ (1914). בתוך: שאלות עתים בוערות — מבחר כתבים. מגרמנית: הראל קין; תרגום ״הפרולטרית״: טלי קונס. הקיבוץ המאוחד, 2014.

בשנות השישים ותחילת שנות השבעים את השינויים שהתחוללו החל בשנות השמונים בשוק העבודה. פמיניסטיות לא חזו אבטלה כמצב נתון, שוק עבודה מעורער ומתקפה ניאו־ליברלית על עובדים מאורגנים ועל מערכת הרווחה גם יחד. כל אלה מחייבים בחינה מחודשת של הקשר בין שחרור האישה לעבודה בשכר. הוקס מציעה לחשוב מחדש על תחום העבודה במונחים של שותפות במשרות, תשלום לגברים ולנשים על עבודה טיפולית בבית ותכניות למידה מהבית. בבסיס החשיבה שלה עומד שכר העובדת לא כאמצעי לעצמאות כלכלית למימון צרכנות בזבזנית, אלא למען שיפור איכות החיים, ליציאה ממעגל העוני ולכלכלה שיתופית, "מתוך דאגה וסולידריות עם נשים המשוללות כוח מעמדי."[13]

מאבקן של מטפלות המשפחתונים: עליזה ידעי

משפחתון, אני קוראת בדו"ח שכתבו נגה דגן־בוזגלו ויעל חסון ממרכז אדוה, הוא מסגרת חינוכית־טיפולית קטנה של עד חמישה ילדים, עד גיל שלוש, המופעלת בביתה של המטפלת. המשפחתונים הם בבעלות פרטית, והמטפלות רשומות כעצמאיות. כדי לאפשר לאמהות עובדות לקבל סבסוד ממשלתי, על המשפחתון להיות מוכר על ידי משרד הכלכלה.[14] בעת כתיבת הדו"ח היו רשומים בישראל כאלפיים וחמש מאות משפחתונים שהוכרו כמשפחתוני תמ"ת (שמו הקודם של משרד הכלכלה), ושבהם טופלו כ־15,000 עוללים, שרובם הגדול משתייכים לעשירונים הנמוכים באוכלוסייה. המשפחתונים הומצאו בתחילת שנות התשעים כסוג של הפרטת מעונות היום הציבוריים. הוטל עליהם תפקיד משולש: להציע פתרון קרוב לבית, זול יותר ממטפלת, להורים עובדים; לפטור את המדינה מחובתה לדאוג למעונות יום מסובסדים בקהילות שהיא מבקשת לעודד בהן יציאת נשים לעבודה, כמו בקהילות

13 הוקס, בל. ראו עמ' 22, הערה 5.

14 דגן־בוזגלו, נגה וחסון, יעל. מחיר הטיפול — דו"ח על נשים בעבודות הטיפול בישראל. מרכז אדוה, ינואר 2011. עוד על המשפחתון ומקצועות הטיפול ראו: רעות מרציאנו, ניצן תנעמי ותמר אדלשטיין־זקבך (עורכות). נשים במקצועות הטיפול: תיאור מצב ומאבק. שתיל, פרויקט שוויון מגדרי בתעסוקה, פרסום מספר 3, פברואר 2012.

ערביות וחרדיות; ולהציע פתרון תעסוקתי לנשים המבקשות להתפרנס מעסק זעיר בביתן שלהן.

ב־2007 הופרט בחלקו הפיקוח על המשפחתונים, וכיום הוא נעשה בידי רכזות המועסקות על ידי הרשות המקומית או על ידי זכיינים פרטיים מטעם משרד הכלכלה. השניות במעמדן של מטפלות או מנהלות המשפחתונים, המוגדרות כעוסקות עצמאיות אך למעשה הן כפופות לתנאים שמכתיב למשפחתונים משרד הכלכלה, פוגעת קשות ביכולת ההשתכרות שלהן. אין להן רשות לקבוע את עלות הטיפול במשפחתון, בדומה למנהלות משפחתונים פרטיים שאינם מסובסדים, ובנוסף לכך, אין הן זכאיות למלוא הזכויות הסוציאליות המוקנות בחוק לעובדות שכירות. המשפחתון המסובסד הוא דוגמא מאלפת לניצול הציני של עבודת האישה בחברה מופרטת. כל מקצועות הטיפול המופרטים, מטיפול בעוללים עד סיעוד הקשישים, שנעשה ענף תעסוקה בעיקר למהגרות עבודה, הם חיוניים למשק והכרחיים לכלכלה. חרף זאת, את "מחירי הטיפול", כפי שכותבות דגן־בוזגלו וחסון, משלמות המטפלות בכל ענפי הטיפול, זולת האחיות. קלפי המיקוח של האחיות והאחים טובים יותר, היות שהמטופלים שלהם משתייכים לכלל שכבות האוכלוסייה ולא רק למוחלשות שבהן. כי במקצועות הטיפול והסיעוד זה הכלל הנוהג: ככל ששכבת האוכלוסייה הזקוקה לטיפול או לסיעוד מוחלשת יותר, כך יהיה מעמדה של המטפלת באותו פלח אוכלוסייה נמוך יותר. לחיוניות עבודתה למשק, לאיכות העבודה או לתרומתה לכלכלה אין כל זיקה למעמדה המקצועי והחברתי.

מטפלות המשפחתונים דורשות להשוות את תנאי עבודתן לתנאי העבודה של המטפלות במעונות הציבוריים, וזה כשבע שנים שהן מאוגדות ב"כוח לעובדים". את תהליך ההתארגנות של עובדות המשפחתונים הובילה עליזה ידעי, שניהלה במשך עשרים ושמונה שנים משפחתון בסלון דירתה בת שלושת החדרים בבני ברק. בקיץ 2014 הודיעה ידעי שהיא סוגרת את המשפחתון ופורשת מן העבודה. אנחנו נפגשות אצלה בבית. הסלון שבו פעל המשפחתון כבר נצבע מחדש ושופץ בידי בן זוגה זה למעלה מארבעים שנה, שלמה, שוטר בגמלאות. מעתה תהיה הדירה שבה גדלו והתבגרו ארבעת ילדיה, חלק מנכדיה בינקותם ועוד עשרות פעוטות בני כמה חודשים עד שלוש שנים, מרווחת בהרבה. לפני שהחליטה להקים משפחתון לחמישה

פעוטות עבדה ידעי במשך כשש־עשרה שנים כמנהלת חשבונות ויועצת מס. יום אחד העיר לה בן הזקונים שלה על כך שאיחרה לאסוף אותו מן המעון, והיא החליטה לעזוב את עבודתה ולחפש משרה חלקית. מאחר שלא מצאה עבודה מתאימה, עלה בדעתה הרעיון לפתוח משפחתון בדירתה. כאשת איש משטרה שנעדר רוב שעות היום מן הבית, היא הרגישה שעליה להקדיש יותר זמן לילדיה ולגדל אותם בלי רגשות אשם ובהנאה. התכנית הייתה להפעיל משפחתון במשך שלוש שנים, אך ידעי גילתה שהיא אוהבת את העבודה והמשיכה בה עוד שנים ארוכות.

איך הפכה ידעי לפעילה מובילה באיגוד מטפלות המשפחתונים ב״כוח לעובדים״?

״דבר הוביל לדבר, מהלך הוביל למהלך,״ היא אומרת. זה התחיל ממכתב שכתבו ב־2008 שתי מטפלות באשדוד לחברת הכנסת שלי יחימוביץ׳. הן מחו במכתבן על תנאי העבודה ועל שכרן הנמוך. יחימוביץ׳ הזמינה אותן לפגישה בכנסת והן ביקשו מידעי להצטרף אליהן. במפגש הציעה להן יחימוביץ׳ להתאגד, והפנתה אותן לארגון ״כוח לעובדים״. הן היו מבולבלות למדי ולא הבינו איך אפשר להתאגד כש״את סגורה בבית עם הפרנסה ועם גידול הילדים.״ אבל אז הן נפגשו עם עורך הדין איתי סבירסקי, ממייסדי ״כוח לעובדים״. הן אמרו לו: ״באנו להתאגד,״ וסבירסקי שאל: ״כמה אתן?״ וביקש שיכינו ״שיעורי בית.״ הוא הבהיר להן שאם לא יעלה בידן לאגד לפחות מאה מטפלות האיגוד לא יקום. הן היו צריכות לשכנע מאה מטפלות לפחות כדי לבנות את בסיס ההתאגדות.

ידעי התחילה לפעול בעיר שלה, בני ברק, שבה רוב המטפלות הן נשים חרדיות. היא לא הצליחה לעניין יותר מחמישים מטפלות. ייתכן, היא אומרת, שלא עוררה בהן אמון כיוון שהיא חילונית. היא החליטה לארגן אסיפות הסברה ופנתה למשרד הכלכלה בבקשה להעביר לידיה רשימות של משפחתונים. הרשימה שהתקבלה מן המשרד הייתה כזו ״שאפילו עם זכוכית מגדלת לא ראית בה שמות.״ ואז ״אמרתי לעצמי שהתחום הזה הוא המלחמה שלי, מכיוון שבאתי מהורים אידיאליסטיים, ממשפחה שכיבדה כל קבוצה בחברה.״

ידעי התקשרה לאגפי הרווחה בעיריות ברחבי המדינה. עכשיו כבר הבינה שמוטב שלא תשתמש במילה הטעונה ומעוררת ההתנגדות ״התאגדות״, והחליפה אותה ב״התייעצות״. כך קיבלה את מספרי הטלפון של מטפלות משפחתונים ברחבי המדינה ונסעה לפגוש אותן.

בן זוגה התנדב לנהוג. הדלק היה על חשבונם, וגם חשבון הטלפון, שלא לדבר על הזמן המושקע.

מה הניע אותה? "האדרנלין הזה. לעשות משהו גדול בשביל כולנו," עונה ידעי מיד. בשלב הזה היא כבר ידעה שעליה להגיע לחברה הערבית שיש בה תרבות משפחתונים מפותחת, והיא תהתה איך תעשה זאת.

יום אחד, ידעי מספרת, נשמעו מן הקומה שמעליה רעשי בנייה מן הסוג שעולה מדירות שעוברות שיפוץ. היא עלתה לדירה כדי לבקש קצת שקט בשעות השינה של התינוקות "שלה". המשפץ היה ערבי מן הכפר ערערה שחמותו, פתחיה מסארווה, כך סיפר לה, מנהלת משפחתון בביתה. כך יצרה ידעי את הקשר הראשון שלה עם מטפלות במשפחתונים בחברה הערבית־פלסטינית. חברותיה היהודיות, מספרת ידעי, אמרו לה: "את הולכת לערבים? יהרגו אותך!" אבל היא ענתה שזוהי "משימה לאומית, ואני לוקחת אותה על הגב שלי."

הכינוס הראשון של מטפלות המשפחתונים הערביות התקיים בערערה בהשתתפות 220 מטפלות "עם תלונות עד השמים." איתי סבירסקי והיא עצמה הסבירו להן את מצבן המיוחד. ידעי אמרה שעשקו אותן, גבו מהן ארנונה כפולה, תשלום מופרז עבור מים ועוד תשלומים "שלא לעניין." לאחר הכינוס היא התקשרה למועצות המקומיות בגליל, וכעבור שנתיים הציגה את ההישג החשוב שלה ושל חברותיה — התאגדות של אלף ושבע מאות מטפלות (האיגוד מונה כיום אלפיים ושבע מאות מטפלות בכל רחבי הארץ).

ידעי שמחה להדגיש כי את העבודה הזאת היא עשתה "אחרי יום עבודה של תשע שעות." מובן, שעם יכולות ארגון כאלה וכריזמה כזאת היא נבחרה לצוות הארגון של הנהגת "כוח לעובדים". "שיהיה ברור," כך ידעי, "שאין עוד התאגדות כזאת שמאגדת נשים חילוניות (במיעוט) יחד עם נשים חרדיות וערביות באיגוד עובדות אחד." שיתוף הפעולה, היא מוסיפה, הושג רק בזכות האמון שנוצר. תחילה הייתה הסתייגות משיתוף פעולה בין הקהילות השונות. אך היא חוזרת ומבהירה ש"אנחנו באותה סירה וכי אמון נוצר מתוך היכרות אישית."

מה הושג? אני שואלת. וידעי עונה: "כיום אנחנו עובדות חמישה ימים בשבוע במקום שישה. השגנו תוספת שכר של כמעט 40 אחוז וקיבלנו ממשרד הכלכלה הפרשה של 5 אחוזים מהשכר לפנסיה."

מה לא הושג? ידעי אומרת ש"במשרד הכלכלה עדיין לא מוכנים לקבל אותנו הן כארגון והן כמטפלות. אנחנו דורשות להכיר במקצועות הטיפול כמקצועות בעדיפות ראשונה. טיפול בילדים, קשישים, חולים, מוגבלים, אלה המקצועות שמחזיקים את החברה." ידעי מסכימה להערה שלי על העדר סולידריות בין התאגדויות העובדים השונות. "אין הרבה אופציות להזדהות," היא אומרת, "הלוואי שהדרג האקדמי במכללה כלשהי יכריז על שביתת הזדהות עם המטפלות במשפחתונים. ולמה לא, בעצם?" עם זאת, היא מוסיפה, "גם בהסתדרות לא משביתים את נמל אשדוד בהזדהות עם מקצועות הטיפול. במצב שלנו כל אחד דואג לעצמו."

ומה עוד לא הושג? "לא הושגה התקדמות בקונספט," אומרת ידעי. מאז שהמשפחתונים החלו לפעול, לפני למעלה מ־25 שנה, לא השתנה הרבה. רובם נפתחים במקומות שבהם לא הוקמו פעוטונים ומעונות "כדי לסתום חורים." במשפחתונים הפועלים ביישובים הערביים השכר נמוך אף יותר, כיוון שחלק מן ההורים לא משלמים. לא כי אינם רוצים, אלא כי אין להם. רוב הילדים הם "ילדי רווחה". איך ישלמו? שואלת ידעי. הרי במקום שאינו מוחלש המשפחתון הוא פרטי והתעריף נקבע בהתאם. במשפחתונים המסובסדים והמפוקחים על ידי משרד הכלכלה ומאושרים על ידי אגף הרווחה של הרשות המקומית, משפחת התינוק משלמת כיום 1,846 שקל. כ־37 אחוז מן ההוצאות השוטפות מוטלות על המטפלת, ועוד 10 אחוזים מן השכר ברוטו היא משלמת לביטוח לאומי. "מה נשאר אחרי תשע וחצי שעות עבודה, חמישה ימים בשבוע, בשכר מינימום או פחות ממנו?" הדרישה העיקרית שמטפלות המשפחתונים מעלות היא שיכירו בהן כמטפלות לכל דבר, כדי שתוכלנה לקבל שכר וזכויות סוציאליות ופנסיוניות, המקובלים במעונות היום הציבוריים.

יש סיכוי שהדרישה תיענה בחיוב? "אחרי שש שנים של מאבק," עונה ידעי, "התשובה שלי היא לא." ומהן תכניותיה לתקופת הפרישה? להרחיב את פעילותה ב"כוח לעובדים", ידעי אומרת, להיפגש עם קבוצות של עובדות ועובדים ולדבר אתם על יתרונות ההתאגדות. היא רוצה לומר להם שכיום "כל הטייקונים מפחדים מהתארגנויות עובדים, וזה מוכיח שיש לנו כוח."

אפילוג: הכיוון ההפוך — זו הדרך

לשמחתי המתינה לי בקצה הדרך שעשיתי אל העבר (הקרוב מבחינת לוחות הזמנים ורחוק מכל שאר הבחינות) ובחזרה ממנו, התאגדות מטפלות המשפחתונים בארגון ״כוח לעובדים״. קו הגמר לא היה מתוכנן. אירוע הוביל לאירוע, פרק הוביל לפרק, והנה אני נמצאת במקום שמתאים לי להיות בו: איגוד עובדות שהוקם מלמטה, במאבק מעמדי שגבר על פוליטיקת הזהויות ועל חסמים הנחשבים בחוגים רחבים בישראל כבלתי עבירים. דור חדש של מובילות מאבקי עובדים ועובדות קם במסגרת ״כוח לעובדים״, וחלקן משתלבות בארגון בתפקידים שונים בשכר. נעמה לזימי, פעילה בארגון ובפורום הפמיניסטי ״כוח לעובדות״, מצביעה על חשיבות הקשר מעמד־מגדר במאבק חוצה מעמדות וזהויות לשינוי: ״הציר המשולש הזה של מעמד־אתניות־מגדר הוא הבשורה האמיתית והייחודית של התקופה,״ היא כותבת.[1]

מטפלות המשפחתונים נאבקות עדיין על ״הלחם והחמאה״ (ואולי בהקשר המקומי נכון לומר: על ״שמן הזית״), אך הן, ואיגודי עובדים ועובדות אחרים הקמים בישראל של המאה העשרים ואחת, מציעים תשתית פוליטית להקמת שמאל דמוקרטי ולהרחבת גבולות המאבק, לצדק חברתי שאינו יכול לעמוד בנפרד מן המאבקים לסיום הסכסוך הישראלי־פלסטיני, נגד גזענות וסקסיזם ולמען זכויות אדם.

מקץ שלושים שנה ליישום תכנית החירום לייצוב המשק, והסרת החיסיון מחלקו הגדול של פרוטוקול ישיבת הממשלה, עולה השאלה: האם היה אפשר אחרת?

התשובה הפשוטה היא: מובן שכן. זו לא הכלכלה — זו הפוליטיקה. משחקי הכוחות הפוליטיים הם הקובעים. פוליטיקה אחרת, בעלת אידיאולוגיה אחרת, הייתה מציעה אפשרות אחרת.

1 לזימי, נעמה. ״הדור החדש של התאגדויות עובדים מובל על ידי נשים״. שיחה מקומית, 22 בספטמבר 2014.

מאחר שלא הוכנה תכנית חלופית ערוכה לביצוע זולת זו שהוצגה לממשלת האחדות הלאומית, והיות שהתכנית שהוצגה נוסחה תחת השפעה אמריקאית הדוקה ותומרצה במענק כספי מפתה, לא התעוררו כנגדה כוחות בלימה משמעותיים. בהבנה מאוחרת נראים הפתרון שנבחר להבראת הכלכלה והדרך שננקטה ליישומו כאמצעים להשגת מטרות פוליטיות ורעיוניות, שהכלכלה הייתה רק מרכיב משני בהן. גם בישראל, כמו בכל המדינות שאימצו את המודל הניאו־ליברלי, סומנו איגודי העובדים כאחראים לפריון עבודה נמוך וכמכשול לתכניות של ״גמישות ניהולית״ או ״פיטורי ייעול״. ריסוק העבודה המאורגנת הוא מרכיב מרכזי בקפיטליזם הניאו־ליברלי. עובדים ועובדות מאורגנים היו ועודם כיסי ההתנגדות העקביים ביותר לקפיטליזם, ולכן הם מטרה לעוינותו הגוברת גם כיום. זאת למרות שאי אפשר לומר היום, כפי שנאמר על העובדים המאורגנים בשנות השבעים של המאה העשרים, שהם האשמים במשברים הכלכליים.

כבר לא מפתיע להיווכח מקריאה בעיתוני התקופה באיזו קלות בלתי־נסבלת התקבלה בציבור החלטת הממשלה על הפעלת תקנות ההגנה (שעת חירום) למשך שלושת החודשים הראשונים של יישום התכנית, ועל חוק ההסדרים שנחקק במסגרת צווי החירום ללא מועד תפוגה. הביקורת שיצאה מן השוליים השמאליים של המפה הפוליטית לא נשמעה במרכזה. הסכמת או הסתגלות הציבור לדרך שבה הממשלה בוחרת לנהל משברים באמצעות צווי חירום, או באמצעים אנטי־דמוקרטיים אחרים, צריכה להדאיג ולהטריד את מי שדמוקרטיה ליברלית, זכויות אדם וזכויות עובדים נתפשים בעיניהם כמהותיים לאופייה של המדינה.

נשים לוקחות חלק גדל והולך בעיצוב עולם העבודה המשתנה לנגד עינינו. בשוק עבודה שבו גברים שאיבדו את מעמד המפרנס הראשי מאבדים גם את הביטחון התעסוקתי עצמו; שבו טכנולוגיות הידע והמיכון מייתרות בענפי תעסוקה רבים את הגורם האנושי בעבודה; בשוק תעסוקה שמתאפיין במשרות חלקיות ותקופתיות, בטשטוש הגבולות בין הבית ובין מקום העבודה בשכר, ובכלכלה שיתופית על יתרונותיה ועל מגרעותיה לעובדים, נראה שיש לנו יתרון יחסי על פני גברים בכושר ההתמודדות עם אי־ודאות כלכלית. זאת בזכות הניסיון המצטבר של נשים בשוקי עבודה גמישים, משתנים ובלתי מתגמלים,

בהסתפקות ב"משכורת שנייה" ובתעסוקות שמשאירות רבות מאתנו עניות.

עוד דרך ארוכה ומרובת מחסומים נמתחת לפנינו עד שחלקנו בעוגה הכלכלית ישתווה בערכו לחלקם של הגברים. עם זאת, הטמעת הפרספקטיבה המגדרית במשמעותה הרחבה, בכל הממדים הכלכליים והחברתיים, זוכה כבר כיום להכרה גוברת ברשויות שלטוניות כמו גם בחברות מסחריות ובארגונים אזרחיים. ערכה אף יעלה ביום שלאחר הקפיטליזם. ביום הזה צמיחה לא תימדד רק לפי כמות הכסף אלא גם ובעיקר לפי מדדים של שוויון, צדק חברתי, רווחה, איכות חיים, זכויות, סביבה מוגנת, שלום.